

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
(İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

ZENCİ İSYANINDAKİ MEZHEBİ UNSURLAR (255-270/869-883)

Yüksek Lisans Tezi

SÜMEYYE ULU

ANKARA, 2022

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
(İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

ZENCİ İSYANINDAKİ MEZHEBİ UNSURLAR (255-270/869-883)

Yüksek Lisans Tezi

SÜMEYYE ULU

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Muzaffer Tan

ANKARA, 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BÖLÜMÜ

ZENCİ İSYANINDAKİ MEZHEBİ UNSURLAR (255-270/869-883)

Yüksek Lisans Tezi

SÜMEYYE ULU

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Muzaffer Tan

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

Tez Savunması Tarihi **21.01.2022**

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Doç. Dr. Muzaffer Tan'ın danışmanlığında tamamladığım “Zenci İsyanlarındaki Mezhebi Unsurlar (869-883)” adlı yüksek lisans tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:

Adı-Soyadı ve İmza

ÖNSÖZ

Abbasiler, Emevi yönetimine son vererek İslam tarihi açısından önemli bir dönüm noktası kabul edilen bir ihtilal ile başa gelmişlerdir. 500 yılı aşkın bir süre yönetimi ellerinde bulunduran Abbasiler ile birlikte siyasi, toplumsal, kültürel ve dini yapılanmada önemli birçok değişiklik meydana gelmiştir. Buna mukabil olarak Abbasi iktidarı, İslam tarihinin diğer devirlerine göre uzun bir zaman dilimini oluşturduğu için siyasi, askeri, dini, sosyal, iktisadi ve kültürel sahalarda İslam toplumunun tarihsel tecrübesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Nitekim bu sebepten dolayı bu dönemle ilgili çokça çalışma yapılmıştır. Çalışmaların bazıları siyasi otoriteyi merkeze alıp incelerken; bir kısmı ise belirli dönemlerde ön plana çıkan birtakım olayları ve bu olayların arka planını incelemiştir. Buna mukabil olarak da çalışmaların bir kısmında dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak sosyokültürel ve ekonomik boyutları ile dini yapısı irdelemiştir.

Söz konusu bu tarihi süreç içinde ortaya çıkan bazı olaylar vardır ki, gerek mahiyeti, gerek boyutları, gerekse bıraktığı izler ve tesirlerle olumlu ya da olumsuz yönden İslam toplumunu, bir bölgeyi ve hatta Abbasi hilafetini ve tarihini önemli ölçüde etkilemişlerdir. Abbasiler için önemli bir zaman dilimi olarak karşımıza çıkan Sâmerâ döneminde hilafeti zor durumda bırakan ve aynı zamanda tehlike arz eden isyan: büyük çiftliklerde çalıştırılmak için Güney Irak'a getirilen Doğu Afrika kökenli Zencilerden gelmiştir. Ağır şartlarda çalıştırılan bu Zenci kölelerin hürriyetlerine kavuşma ve kötü çalışma şartlarından kurtulma arzuları, kendisinin Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden ve iktidarı ele geçirme gibi bir arzusu olduğu düşünülen Ali b. Muhammed'in bu isteği ile birleşince bir isyan patlak vermiştir. Ve bu patlak veren isyan tam 14 yıl sürmüştür. Bu isyanı İslam tarihindeki diğer isyanlardan farklı kılan tarafı: İslam tarihi boyunca ortaya çıkan isyanların pek çoğunun belirli bir mezhebi kimliği olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Zenci isyanını ele aldığımız zaman durumun biraz daha farklı olduğunu

görmekteyiz. İsyanın gerçekleştiği 14 yıl boyunca içerisinde birden çok mezhebi unsurun var olduğunu ve bu unsurların isyanın genel mezhebi yapısını temsil edip etmediği konusunun tartışmalı olduğunu görmekteyiz. Biz bu çalışmamızda Ali b. Muhammed adında bir liderin önderliğinde 869 (255) yılının Eylül’ünde Basra ile Vasıt arasındaki bataklık bölge (Batîha) ile Fırat ve Dicle’nin birleştiği “Dicletü’l-Avra” (Sattü’l-Arab) denilen bölgede başlatılan ve 270/883 yılına kadar devam eden Zenci İsyanının sebep-sonuçlarını ve bu bağlamda isyan içerisinde var olan mezhebi unsurların analizini yapmaya çalışacağız.

Araştırma konumuz olan Zenci isyanını ele aldığımız bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Zenci isyanının sosyo-politik ve iktisadi boyutunu inceledik. Bu çerçevede ilk olarak isyanın ortaya çıktığı sosyal ve siyasi zemini daha iyi anlamak adına tarihsel düzlem bağlamında Abbasilerin genel durumu kısa bir şekilde ele alınmıştır. Daha sonrasında isyanın başlamasına kadarki süreç, isyanın ortaya çıkış nedenleri ve temel aktörleriyle birlikte değerlendirilmiş ve bu noktada iki önemli aktör olan isyanın kitlesinin büyük çoğunluğunu oluşturan Zenci köleler ve isyan lideri Ali b. Muhammed’in isyanı başlatmaya kadarki serüvenleri siyasi, sosyolojik ve dini durum göz önünde bulundurularak incelenmiştir. İlk bölümümüzün son başlığında bu iki önemli aktörün karşılaşmaları, iş birliği içerisinde isyanı başlatmaları, ilerleme süreci ve nihayetinde isyanın bastırılması detaylı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde isyanın dini-kültürel ve mezhebi boyutunu inceledik. Bu bağlamda ilk olarak toplum içerisinde var olan en temel kodlardan ikisi olarak karşımıza çıkan din ve kültürü, bunların isyan üzerindeki etkisini inceledik. İkinci olarak da isyan içerisinde var olan ve dinin anlaşılma biçimi olarak karşımıza çıkan mezheplerle ilişkili unsurları ayrı başlıklar şeklinde ele alıp inceledik. Bu noktada isyanın bahsi geçen mezheplerle organik bir bağının olup olmadığını ortaya koymaya çalıştık. Bu bölümün

son başlığında isyanın Mezhepler Tarihi açısından nerde durduğunu ve niteliğine dair bir neticeye ulaşmaya gayret ettik.

Çalışmamız vesilesiyle öncelikle araştırma konumuzun belirlenmesi ve planlanması sürecinde yanımda olan ve çalışmalarına devam etmem konusunda bana her daim destek olan merhum hocam Prof. Dr. Hasan Onat'a Allah'tan rahmet diliyorum. Tezin planlaması ve tamamlaması sürecinde katkılarını ve desteklerini esirgemeyen kıymetli danışmanım Doç. Dr. Muzaffer Tan'a, çalışmamız sırasında fikirleriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Sönmez Kutlu'ya, Prof. Dr. Osman Aydın'ya, Prof. Dr. Ali Avcu'ya, Doç. Dr. Mehmet Kalaycı'ya, tezimi okuma nezaketinde bulunan Arş. Gör. Elif Oğuz'a desteğini her daim hissettiğim kız kardeşim Tuğçe Ulu'ya ve bana vazgeçmeyip devam etmem konusunda her daim destek olan sevgili babam Halit Ulu'ya ve annem Şükriye Ulu'ya teşekkürlerimi sunarım.

Gayret bizden, başarı Allah'tandır.

Ankara 2022

KISALTMALAR

AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

bkz. : Bakınız

c. : Cilt

çev. : Çeviren

CÜİFD: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ed. : Editör

EI : Encyclopedia of Islam

İSAV : İslami İlimler Araştırma Vakfı

İÜİFD : İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

neşr. : Neşreden

ö.: Ölümü

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik

ts. : Tarihsiz

TTK: Türk Tarih Kurumu

vd. : Ve diğerleri

İSAM: İslam Araştırmaları Merkezi

b. : İbn: oğlu

bt. : bint : kızı

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR	IV
İÇİNDEKİLER	V
GİRİŞ	1
METOT VE KAYNAKLAR.....	1
A. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi.....	1
B. Kaynaklar	6
C. Kavramsal Çerçeve	15
C.1. Zenci Kelimesinin Anlamı.....	16
BİRİNCİ BÖLÜM	19
ZENCİ İSYANININ SOSYO-POLİTİK VE İKTİSADİ BOYUTU	19
1. Tarihsel Düzlem ve Sosyo-Politik Arka Plan.....	19
2. Dini-Mezhebi ve Siyasi Gerilimler	25
3. Zenci İsyanının Ortaya Çıkış Nedenleri ve Temel Aktörleri	29
3.1. İsyanın Ortaya Çıktığı Bölge ve İsyan Üzerindeki Etkisi.....	29
3.2. Zenci Köleler	33
3.2.1. Abbasilerde Zencilerin Varlık Kazanması	37
3.3. İsyan Lideri Ali b. Muhammed: Şeceresi ve Karizmatik Kişiliği	43
3.3.1. Nesebi	46
3.3.2. Kişiliği.....	54
3.3.3. Sâmerâ'dan Ayrılarak Bahreyn'e Gidişi	60

3.3.4. Basra'ya Gitmesi	62
3.3.5. Bağdat'a Ulaşması	64
4. İsyanın Başlaması, Tarihsel Seyri ve Bastırılması	65
4.1. Ali b. Muhammed'in Zencilerle İlk Teması ve İsyanı Başlatması	65
4.2. Basra'nın Tahrip Edilmesi	76
4.3. İsyanın En Güçlü Yılları	81
4.4. İsyanın Bastırılması ve Sonuçları	84
İKİNCİ BÖLÜM	90
ZENCİ İSYANININ DİNİ-KÜLTÜREL VE MEZHEBİ BOYUTU	90
1. İsyanın Dinî-Kültürel ve Toplumsal Boyutunun Tahlili	90
2. İsyanın Mezhebi Boyutunun Tahlili	99
2.1. Zenci İsyanı İçerisinde Yer Alan Hâricî Unsurlar	100
2.2. Zenci İsyanı İçerisinde Yer Alan Şii Unsurlar	107
2.3. Zenci İsyanının Karmatilikle Bağlantısı	119
3. İsyanın Mezhepler Tarihi Açısından Niteliği ve Meşruiyet Zeminini	126
SONUÇ	132
EKLER	135
KAYNAKÇA	139
ÖZET	153
ABSTRACT	155

GİRİŞ

METOT VE KAYNAKLAR

A. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Tarih, geçmişin ruhudur, insan hafızasına benzer ve sürekli olarak yeniden inşa edilir. Tarihin geçmişten bize intikal eden belge, bulgu ve bilgilere dayalı olduğunu söylesek de, aslında tarih insan zihninde inşa edilen, varlığı ondan bağımsız düşünülemeyen, geçmişin belirli bir dönemi hakkında ortaya konulan anlayışlar, yorumlar ve en nihayetinde söylemlerden oluşur. Dolayısıyla tarih, insanın yorumdan bağımsız düşünemeyeceği bir olgudur. İnsan bilgi, bulgu ve belgeleri tarih inşasında yorumlayıp belli bir anlam çerçevesine oturtur. Bu nedenle bu çalışmada hâlihazırda elimizde bulunan verileri değerlendirirken insan faktörünü ve olayların yorumlanarak aktarıldığı gerçeğini göz önünde bulundurmaya çalışacağız.¹ Bu bağlamda araştırmacı için önemli durumlardan bir tanesi aktarılan bilgilerin yanlış ve doğruluğunun tespiti meselesidir. Kaynak kritiği olarak karşımıza çıkan bu husus İslam Mezhepleri Tarihi alanında daha da önem arz eder. Çünkü bu alanda araştırma konusuna kaynaklık teşkil edecek metinlerin pek çoğunun ideolojik bir boyutu vardır ve araştırmacı objektif olabilmek için daha hassas bir inceleme yapmalıdır. Bu hususta yapılması gereken en önemli şey toplumsal olgularla elimize ulaşan tarihsel verileri yüzleştirmektir. Bu noktada da tarih ilmi sosyoloji ile işbirliği içerisinde olmalıdır. Özellikle bu durum İbn Haldun'nun anlayışında ön plana çıkmakta ve onun anlayışında tarih ve sosyoloji (İlm-i

¹ Hasan Onat, “İslâm Bilimleri ve Yöntemi Açısından Târihin Anlam ve Önemi”, *Kur'an ve İslâmî İlimlerin Anlaşılmasında Târihin Önemi*, ed. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 55-57.

Umran) madalyonun iki yüzünü temsil etmektedir. Aynı zamanda toplum tarihi olayların hareket alanıdır ve tarihte meydana gelmiş hiçbir vakıa toplumdaki soyutlanamamaktadır.²

Çalışmamızın merkezinde olan ve meydana geldiği sosyal tabanın dikkatli incelenmesi gereken durumlardan bir tanesi isyan olgusudur. İsyan gibi meydana gelmesi bazı şartların bir araya gelebilmesine bağlı olan toplumsal bir vakıa toplumun ortak tutum ve değerlerine ihtiyaç duyar. İsyan, hâlihazırdaki toplumsal işleyişi etkileme ve işleyen düzen içerisinde değişiklikler meydana getirmesiyle yahut bu talebiyle diğer toplumsal hareketlere nazaran etkisi daha çok hissedilen ortaklaşa davranışlardandır. Elbette toplum içerisinde var olan her rahatsızlık isyana dönüşmez lakin her isyanın temelinde uzun süreli devam eden hoşnutsuzluklar ve tepkiler yer almaktadır.³ Bu nedenle araştırmacılar herhangi bir isyanı incelerken bu hoşnutsuzluk ve tepkileri, ayrıca da belirtilen durumların temelinde yatan asıl sebepleri gözden kaçırmamalı ve tüm bunları isyanın genel özellikleri çerçevesinde ele almalıdır. Abbasi devletinin sınırları içerisinde meydana gelen isyanların özelliklerine baktığımızda, ya iktidarın meşru sahipleri olduklarını iddia eden Şii kökenli isyanlar veyahut da mevcut iktidarın meşru olmadığını iddia eden Hâricîler gibi, dini-sosyal grupların isyanları olduğunu görürüz. Bunun dışında İran menşeli bölgesel-ırki, vergilerin fazla olması hasebiyle köylülerin başlattığı isyanlar yahut birtakım güçlü valilerin merkezi otoriteye karşı başkaldırıları şeklinde vuku bulduğunu görmekteyiz.⁴ Çalışmamızın konusu olan Zenci isyanı, içerisinde bazı mezhebi unsurlar barındırsa da gerek lideri gerekse ona tabi olan kitlesinin yapısıyla yukarıda zikrettiğimiz isyanlardan hangisinin altında yer alması gerektiği konusu

² Kadir Canatan, *İbn Haldun Perspektifinden Bilgi Sosyolojisi* (İstanbul: Açılım Kitap, 2013), 153-157.

³ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü* (İstanbul: Meb Yayınları, 1969), 31.

⁴ H. Dursun Yıldız, “Abbâsiler”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1988).

tartışmalıdır. Bu çalışmamızdaki amacımız Zenci isyanının oluşum ve gelişim sürecini ele alarak içerinde var olan dini-kültürel ve mezhebi unsurları belirlemek ve bunları analiz etmektir. Bu analiz sonucunda Zenci isyanının İslam Mezhepler Tarihi içerisindeki yeri ve önemini belirleyebilmektir.

İslam Mezhepleri Tarihi, geçmişte var olan ve bugün yaşamakta olan fırka, mezhep ve akımların dini nasıl anladıklarını tespit etmeye ve bunların görüşlerinin tarihi, siyasi ve sosyal temellerini bulmaya çalışır. Bu yönüyle İslam Mezhepleri Tarihi, dünya ile, (dünkü ve bugünkü) siyaset ve (dündeki, bugündeki) insanlar ile alakalı bir alandır.⁵ Bu disiplinde süreç merkezli bir târîh okuması esas alınmakta ve bu okuma herhangi bir görüşün hangi şartlarda, ne tür olaylarla, kimlerle bağlantılı olarak ortaya çıktığını ve süreç içerisinde nasıl bir gelişim ve değişim gösterdiğini ortaya koymak, İslâm Mezhepleri Tarihi'nin öncelikli hedefleri arasındadır.⁶ Bu alanda metodolojik açıdan dikkat edilmesi gereken hususların başında kaynak kritiği gelmektedir. Bilgi, belge ve bulguların her birine eleştirel bir yaklaşım ile ele almak gelmektedir. Bir mezhepler tarihçisi araştırma yaptığı konuya dair kullandığı kaynakların mümkün olduğunca birinci el kaynak olmasına dikkat etmelidir. Bu nokta özellikle mezhepler tarihi alanında çalışma yaparken fikirlerin tarihsel gelişimlerini ve sosyal yaşam ile olan bağlantısını doğru anlamak ve değerlendirmek açısından oldukça önemlidir. Bilindiği üzere her metin ortaya çıktığı dönem ve toplumsal bağlamın izlerini bünyesinde barındırmakta ve genellikle o bağlam ile bize veri sunmaktadır. Bu nedenle mezhepler tarihi alanında kullandığımız kaynaklarda geçen bir kavramın kimler için hangi amaçla nasıl bir anlamda

⁵ Mehmet Ali Büyükkara vd., “Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Târîhi ile ilgili Metodolojik Problemler”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes’eleleri* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2005), 442.

⁶ Hasan Onat - Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihi’ne Giriş”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 19-57.

kullanıldığıının bilinmesi, diğer bir ifadeyle hangi siyasi, sosyal, iktisadi ve dini saiklerle kullanıldığıının ele alınması gerekmektedir. Çünkü kavram ve nitelendirmeler ele alındıkları bağlam itibariyle farklı anlam ve ifadelerde kullanılabilmektedir⁷ Bu nedenle de bu alanda çalışma yapan araştırmacı araştırdığı konuyla ilgili herhangi bir kaynağı kullanırken metnin gerçekten bahsi geçen döneme ait olduğundan ve verdiği bilgilerin bu bağlamda güvenilirliğinden emin olduktan sonra o eseri kaynak olarak kullanmalıdır.⁸ Aynı zamanda konuya ilişkin muasır kaynakları mukayeseli bir şekilde ele alarak aralarında herhangi bir farklılaşmanın veya ihtilafın olup olmadığı tespit ve tahlil edilmelidir. Biz bu hususla ilgili olarak çalışmamızın temel kaynağı olan Taberî'nin eserini ve diğer muasır kaynakları karşılaştırmalı bir şekilde ele almaya çalıştık. Zenci isyanındaki mezhebi unsurları belirleme noktasında kaynaklarda geçen nitelendirmeleri yazarların mezhebi aidiyetlerini de göz önünde bulundurarak değerlendirme yönüne gittik. Bunun yanı sıra dönemin mevcut otoritesinin/iktidarının dini, mezhebi ya da ideolojik duruşunu da göz önünde bulundurmaya gayret ettik. Bu noktada örnek vermek gerekirse Nizamü'l-Mülk (ö. 485/1092) *Siyasetnâme*'sinde Ali b. Muhammed'in ortaya çıkışıyla ilgili bir başlık açarak Zenci liderinden *Bâtınî* Muhammed b. Ali Burkâ'i Alevi olarak bahsetmektedir. Yazar Muhammed Burkâ'i'nin Zencileri kandırarak kendi mezhebine (Bâtınîlik) davet ettiğini ve korkunç bir isyana neden olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca yazar başlığı kapatırken de Ali b. Muhammed'e lanet okumaktadır.⁹ Bu eserde geçen bilgiler Selçuklular döneminde hat safhada olan İsmâilî-Bâtını tehdidini

⁷Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 33-34; Hasan Onat - Halis Albayrak, "Bilgi, Bilim ve Yöntem", *İslam Bilimlerinde Yöntem* (İlitam Yayınları, 2007), 19-20.

⁸ Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu", *İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu*, ed. Mazlum Uyar (İslamî İlimlerde Metodoloji/Usul Problemi Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı-3, İstanbul, 2003), 433.

⁹Nizamül Mülk, *Siyer el-Mülk*, ed. Hubert Darke (Tahran: B.T.N.K, 1968), 339-340.

ve bu mezheple ilişkili olduğu düşünölen her olay ve isyanı itibarsızlaştırma ve dışlama politikasına vesile kıldığını dikkate almadan değerdendirilirse büyük bir olasılıkla yanlış sonuçlara ulaşılacaktır. Çalışmamızda kullandığımız klasik kaynakların her birinde belirttiğimiz hususlara dikkat etmeye gayret ettik.

Çalışmamızda kullandığımız modern kaynakları ele alırken onların referans aldıkları klasik metinlerdeki bilgileri yorumlama noktasında anakronizme düşüp düşmediklerine de ayrıca dikkat etmeye çalıştık. Bilindiğı üzere sürekli bir değışim ve dönüşüm içerisinde olan tarihin belirli bir döneminde gerçekleşen bir hadisenin oluştuğı zaman diliminden ve ortamdan bağımsız olarak anlaşılması oldukça güç olduğu için çalışmamızda, fikirlerin ortaya çıktığı zamanı, mekânı ve bağlantılı olduğu diğer hadiseleri göz önünde bulundurarak herhangi bir anlam, zaman ve mekân kaymasına düşmeden geçmişı doğruya en yakın biçimde inşa edebilmemiz için “fikir-hadise irtibatı” çerçevesinde bilgi, belge ve bulguları incelemeye çalıştık.¹⁰ Belirttiğimiz noktalar çerçevesinde çalışmamızda 255/869 yılında Abbasilerin iktidarda olduğu bir zaman diliminde vuku bulan Zenci isyanını muasır ve modern kaynaklardaki bilgileri genel tarihi düzlemi ve dönemin şartlarıyla birlikte inceleyerek olayın oluşum, gelişim ve başlama süreçlerini tespit ve analiz etmeye çalıştık. Bu süreçlerin tespitinde Zenci isyanının vuku bulduğu dönemde yaşamış olan Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923)’nin *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk* adlı eserini bilhassa tarihsel sürecin inşasında ana kaynak olarak kullandık.¹¹ Bu tercihimizin ana nedeni Taberî’den sonra gelen yazarların tamamına yakınının onun eserini referans almalarıdır. Taberî’nin aktarmış olduğu bilgileri dönemin dini, kültürel, sosyal ve siyasi şartlarını göz önünde bulundurarak değerdendirmeye çalıştık.

¹⁰ Onat - Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihi’ne Giriş”, 31-33.

¹¹ Muhammed b. Cerir Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl (Kahire, 1967).

B. Kaynaklar

Tarihsel düzlem olarak Abbasiler döneminde vuku bulmuş Zenci isyanını inceleyen bu çalışma, olay merkezli bir çalışma olup araştırma konumuz olan isyanın süreç içinde nasıl başladığını, geliştiğini ve son bulduğunu isyana etki eden dini, mezhebi ve siyasi unsurlarla birlikte ortaya koymayı hedeflemektedir. 14 yıl kadar Abbasi devletini meşgul etmiş olan bu isyanı anlayabilmek için özellikle olayı konu edinen muasır tarih kaynakları bizim için önem arz etmektedir. Yazılı ve sözlü herhangi bir kaynak içinde çıktığı sosyo-kültürel ve dini-tarihsel bağlamdan ayrı düşünülemezler. Bu nedenle Mezhepler Tarihi alanında çalışma yapabilmenin en önemli noktalarından bir tanesi bu kaynakların doğru bir şekilde kritik edilmesidir.¹² Biz bu başlık altında araştırma konumuzu konu edinen tarihi ve modern kaynakların kaynaklık değerlerini ve konumuz açısından önemlerini ele alacağız.

Ele aldığımız konuyu anlatan asıl kaynaklarımıza geçmeden önce isyan vuku bulmadan önce Basra'daki sosyal ve iktisadi durumla ilgili bilgilere ulaştığımız eserden; *Resâilu'l-Câhız*¹³dan kısaca bahsetmemiz gerekmektedir. Bilindiği üzere eserin müellifi olan Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız (ö.255/869) isyanın çıktığı yıl Basra'da vefat etmiştir.¹⁴ Onun eserinde aktardığı bilgiler bölgede yaşamış olmasından dolayı bizler için önem arz etmektedir. Bilhassa Câhız'ın *Resail*'inde Zencilerin kökenleri, kendi içlerinde ayrıldıkları kollar ve nereden geldiklerine dair en kapsamlı bilgiyi; Zenci kölelerin beyazlar karşısındaki hem nitelik hem de nicelik bakımından üstün özelliklerini sıraladığı: "*Fahru's-Sevdân 'alâ'l-Beydân*" başlıklı risalesinin içeriğinde bulabiliyoruz.¹⁵

¹² Onat - Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihi'ne Giriş", 29-31.

¹³ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Câhız, *Resailü'l-Cahiz*, thk. Abdülselem Harun (Beyrut, 1991).

¹⁴ Ramazan Şeşen, "el-Câhız", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1993).

¹⁵ Câhız, *Resailü'l-Cahiz*, 1/173-226.

Kaynaklarda geçen bilgilere göre Câhız'ın 150-160 (767-777) yılları arasında Basra'da doğduğu tahmin edilmekte ve biyografisini yazan Sendûbî'ye göre dedesi Mahbûb deve çobanı bir Zenci idi. Bu bilgiye nazaran Câhız bir Arap-Zenci melezi olmalıdır.¹⁶ Bu noktada biz kaynak olarak Câhız'ı kullanırken onun bu niteliğini göz önünde bulundurmaya çalıştık. Câhız'ın Zencilerin beyazlardan üstün niteliklerini sıralamasında kendisinin de melez olması etkili olmuş olabilir.

Konumuzla ilgili en temel kaynak olarak karşımıza Muhammed b. Cerir et-Taberî'nin (ö.310/922) eseri olan *Târihu'r-Rasûl ve'l Mulûk* çıkmaktadır.¹⁷ Müellif isyanın çıktığı dönemde yaşamış olduğundan bizlere isyana dair birinci ağızdan oldukça önemli bilgiler aktarmaktadır. Aktardığı rivayetlerin râvilerinden bir tanesi Muhammed b. Hasan b. Sehl eş-Şeyleme'dir.¹⁸ Mezkûr râvinin önemli bir kimse olduğunu, Zenci liderine ve onun önde gelen komutanlarına yakınlığını: “Zenci liderinin şöyle dediğini işittim”¹⁹, “Ali b. Ebân'ın şöyle dediğini işittim”²⁰ gibi ifadelerinden anlıyoruz. Şeyleme'ye dair diğer önemli bir bilgiyi de Yakut el-Hamevi (ö. 626/1229), Muhammed b. İshak isimli râviden bizlere aktartmıştır. Bu bilgiye göre Şeyleme, *Ahbarû Sahibi'z-Zenc* ve *Resâiluh* isimli iki kitap yazmıştır.²¹ Bu durum onu Taberî'nin kullandığı bilgiler için önemli bir referans konumuna getirmektedir. Taberî'nin önemli bir diğer râvisi de

¹⁶ Şeşen, “el-Câhız”, 7/24.

¹⁷ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*.

¹⁸ Babası Hasan b. Sehl, amcası ise Abbasi Halifesi Me'mun'un vezirlerinden olan ve kalkıştığı isyan sonrasında idam edilen Fazl b. Sehl'dir. İlk olarak Zenci liderinin yanında yer almış daha sonrasında ise isyancı grubun dağılacağını anlayınca pişman olarak Hilafet merkezi Bağdat'a geri dönmüştür. Bkz. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el Hamevî (ö.1229), *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâr'ülgarb el-İslamiyye, 1993), 6/2499.

¹⁹ Taberî, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/433.

²⁰ Taberî, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/480.

²¹ Bahsi geçen kitaplar günümüze ulaşmamıştır. Bkz. el Hamevî (ö.1229), *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2499.

Reyhan b. Salih el-Mağribi'dir.²² Taberî bilhassa Zenci liderinin tarlalarda çalışan kölelerle ilk irtibatının nasıl olduğuna dair bilgileri bu râviden aktarmıştır. Muhammed İbn Sem'an²³ Zenci liderinin yanında uzun süre görev yapmış önemli diğer râviler arasındadır. İbn Sem'an Zencilere katılmasının ardından Zenci lideri Ali b. Muhammed'in on yıl kadar kâtipliğini yapmıştır. Taberî, Zenci liderinin nübüvve dair görüşlerini ondan aktarmıştır.²⁴ Ayrıca Şibl b. Sâlim²⁵, Cebbaş el-Hâdim²⁶, Muhammed b. Osman²⁷, Muhammed b. Şu'ayb el-İştîyâmi,²⁸ Muhammed b. Hammad el-Berberî²⁹ gibi râvilerin kimi Zencilerin tarafında kimi de Abbasilerin yanında yer alan kimseler olup Taberî'nin, dolaylı veya doğrudan bilgi aktardığı önemli isimlerdendir. Taberî isyanla ilgili oldukça geniş bilgiye yer vermiştir. Bilindiği üzere çok yönlü birisi olan, müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakih Taberî, araştırma konumuz olan Zenci isyanı da dâhil olmak üzere pek çok olayın tarihin tozlu sayfalarında yitip gitmesine izin vermemiştir.³⁰ Taberî'nin Zenci isyanına dair gerek siyasi ve sosyal gerekse ekonomik bilgiler ve en önemlisi de isyan lideri Ali b. Muhammed'in kendisi ve yakın çevresindeki kimselerle ilgili vermiş olduğu bilgiler olmasaydı olaya dair bu kadar detaylı bilgiye ulaşmamız mümkün olmazdı. Bu nedenle Taberî çalışmamız için en önemli kaynak niteliğindedir.

²² Reyhan b. Sâlih adındaki bu râvi toplu halde çalışmaya götürülen “eş-Şurciyyun” kölelerinden biridir. Bkz. Taberî, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/413.

²³ Zenci liderine kâtiplik yapmış olan Sem'an Zencilerin kurmuş oldukları merkez şehir olan Muhtara Muavaffak tarafından kuşatılınca teslim olmuştur. Bkz. Taberî, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/ 614, 624.

²⁴ Taberî, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/497, 499.

²⁵ Taberî, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/418, 431-432, 486-488, 492.

²⁶ Taberî, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/538, 540, 543.1

²⁷ Taberî, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/538, 540.

²⁸ Taberî, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/558, 560-562, 564-565, 570.

²⁹ Taberî, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/557, 558.

³⁰ Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, “Muhammed b. Cerîr Taberî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2010).

Kitaplar çoğu zaman yazıldıkları dönemin ruhundan bağımsız değildirlir. Bilhassa bunda rol oynayan etken yazarın kimliğinin şekillenmesinde rol oynayan farklı bağlamlardır. Yazarın dini-mezhebi kimliği,³¹ sosyal statüsü, siyasilerle olumlu ya da olumsuz ilişkisi, başka birtakım eğilimleri, zafiyetleri vb. hususlar eserin karakterine nüfuz edebilir. Dolayısıyla kaynaklarda geçen bilgileri bağlamından koparmadan değerlendirmeye tabi tutmak gerekir. Bu anlamda konuyla ilişkin diğer önemli bir kaynak olan Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (ö. 346/957)'nin *Murûcu 'z-Zeheb* adlı eseridir.³² Mes'ûdî de tıpkı Taberî gibi isyanın çıktığı dönemde yaşamış birisi olarak aktarmış olduğu bilgiler bizim için oldukça önemlidir. Şii müelliflerce Şii bir âlim olarak kabul edilen Mes'ûdî, Ali b. Muhammed'in soyunu Hz. Ali'ye dayandırma iddiasını asla kabul etmemektedir. Ayrıca isyan süreci ile ilişkili bazı konularda abartılı ifadelere yer verdiği görülmektedir. Onun bu tutumu iddia edilen Şii kimliğiyle ilişkili bir durum olabilir.³³ Mes'ûdî görebildiğimiz kadarıyla, olayları sistematik bir şekilde anlatan Taberî'yle kıyaslandığında daha dağınık bir anlatım tarzına sahiptir. Bu anlamda Mes'ûdî birçok hususta yüzeysel kaldığı, konudan konuya geçiş yaptığı, bu durumun eserlerini sistematik olmaktan uzaklaştırdığı, birtakım efsanelere yer verdiği, savaşlardaki asker sayıları gibi bazı konulara dair abartılı rakamlar zikrettiği yönünde eleştirilmiştir.³⁴ Tüm bu handikaplara rağmen Mes'ûdî bilhassa Ali b. Muhammed'in mezhebi aidiyetine ilişkin yapmış olduğu yorumlarla bizim için önemli bir kaynak niteliğindedir.

³¹ Mesudi'nin mezhebi kimliğine dair bkz. Casim Avcı, "Ali b. Hüseyin Mes'ûdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2004).

³² Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî Mes'ûdî, *Murûcu 'z-Zeheb*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Mısır, 1965).

³³ Örneğin Zencilerin Basra'yı tahrip etmeleri sırasında Mes'ûdî'nin verdiği bilgiye göre bu olaylarda üç yüz bin kişi hayatını kaybetmiştir. Fakat kaynaklarda verilene göre ortaçağda Basra'nın toplam Nüfusu 200.000 üzerindedir. Bkz. Mes'ûdî, *Murûcu 'z-Zeheb*, 4/207; Kadir Kan, "Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi", *Bilimname* 1/30 (2016), 120.

³⁴ Bkz. Avcı, "Ali b. Hüseyin Mes'ûdî".

Daha muahhar eserlerin pek çoğunun referans olarak Mes'ûdî'den, bilhassa da Taberî' den faydalandıklarını belirtmek gerekir. Bu eserlerin ilki olarak karşımıza İbnü'l-Esir'in (ö. 630/1253) *el-Kâmil*³⁵ isimli eseri çıkmaktadır. Müellif, 302/915 yılına kadarki olayları ele alırken araştırma konumuzun en temel kaynağı olan Taberî'nin *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*'ünü temel almış; eserini Taberî'de yer alan senetleri ve zayıf rivayetleri çıkarmak, gerekli gördüğü yer ve durumlarda ise açıklama yapmak ve Taberî'nin konu edinmediği olayları eklemek suretiyle tamamlamıştır.³⁶ Diğer eserlerden farklı olarak İbnü'l-Esir, Zenci lideri Ali b. Muhammed'den bahsederken İslam tarihi içerisinde erken dönemde isyan eden ve Hz. Ali soyundan gelen ve geldiğini iddia eden kimselerce kullanılan bir nitelendirme olarak karşımıza çıkan *Alevî*³⁷ ifadesini kullanmıştır. İbnü'l-Esir *Alevî Reisi-Alevî Zenci Reisi*³⁸ ifadesine çokça yer vermiştir. Biz bu çalışmamızda el-Kâmil'den faydalanırken bahsi geçen *Alevî* nitelendirmesini bir kavram kargaşasına yol açabilme ihtimalini düşünerek kullanmamayı tercih ettik. Kaynaklara ve hayatına baktığımızda herhangi bir mezhebi aidiyetinin olduğuna dair bir bilgi olmayan İbnü'l-Esir'in Ali b. Muhammed'den bahsederken neden *Alevî* ifadesini kullandığını tam olarak bilmiyoruz. Ayrıca yazarın 1127-1233 tarihleri arasında, Musul ve Halep merkez olmak üzere Doğu Anadolu'da ve Suriye'de hüküm sürmüş olan Türk-İslâm hanedanlarından

³⁵ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça vd. (İstanbul, 1985); İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987).

³⁶ Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2001), 24/282.

³⁷ Emevî ve Abbâsî devirlerinde iktidara karşı Hz. Ali soyuna mensup çevrelerde beliren hareketlerde *Alevî* nisbesi kendini göstermiş, fakat bazen da Hz. Ali soyu ile hiçbir bağı bulunmayan çevreler, sadece hareketlerine nüfuz ve yaygınlık kazandırmak amacıyla kendilerini Alevîliğe nisbet etmişlerdir. Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Alevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1989), 2/368.

³⁸ İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarihi Tercümesi*, 7/320, 322, 324,336 vd.

birisi olan Zengîler'in³⁹ döneminde yaşadığını hesaba kattığımızda ve bu dönemde herhangi bir mezhebi durumun ön planda olmadığı düşünüldüğünde yazarın Alevi ifadesini kullanmasında herhangi bir mezhebi saikin etkili olmadığı kanaatine varmaktayız. Biz yazarın bu ifadeyi grubun isyancı olduğunu belirtmek için kullanmış olduğu kanaatindeyiz. İbnü'l Esir'in Ali b. Muhammed'den bahsederken yer yer ondan “iğrenç adam”, “sapık adam”⁴⁰ nitelendirmeleri ile bahsetmesi de öne çıkan durumlardan bir tanesidir. Bu ifadeler müellifin olaya dair bakış açısını gözler önüne sermektedir. Bu eseri kaynak olarak kullanırken bu ve benzeri ifadeler olaya objektif yaklaşabilmek için yer vermedik. Bu çalışmamızda el-Kâmil'in Arapçasını esas almakla beraber gerekli gördüğümüz yerlerde Türkçesini de kullanmaya çalıştık.

İbn Ebü'l-Hadîd'in⁴¹ (ö. 656/1258) *Şerhu Nehc'il-Belâga*⁴² isimli eseri diğer bir önemli kaynağımızdır. Yazarın bu eserinde genellikle Taberî'yi kaynak olarak kullandığı görülmektedir. Bununla birlikte Zenci lideri için önceki iki kaynak eserde yer alan birtakım olumsuz nitelendirmelere yazarın yer vermemesi dikkat çekicidir. Ayrıca, bu eserde yazar Zenci lideri Ali b. Muhammed için astronomiye olan yatkınlığından dolayı

³⁹ Detaylı bilgi için bkz. Gülay Öğün Bezer, “Zengîler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2013).

⁴⁰ İlgili nitelendirmelere örnek için bkz. İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarihi Tercümesi*, 7/324, 326.

⁴¹ Mustafa Demirci yazardan bahsederken Şii müellif şeklinde bahsetmiştir ancak İbn Ebü'l-Hadîd kendisinin Sünnîlik'le Şîlik arasında bulunduğunu söyler. Ayrıca *Nehcü'l-belâga* şerhinde (I, 185-186) itikadî görüşlerinin Câhiz'in görüşleriyle uyuştuğunu belirttiği için Mu'tezile'nin Câhiziyye kolundan sayılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Reşit Özbalıkcı, “İbn Ebü'l-Hadîd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1999); Mustafa Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı* (Konya: Çizgi Kitapevi, 2017), 28.

⁴² İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâga*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire, 1960).

bu ilimle ilgilenenleri nitelemek için kullanılan *en-Nâcim* sıfatını kullanmıştır.⁴³ Biz bu çalışmamızda bu eserin akıcı anlatımından faydalanmaya çalıştık.

Önemli kaynaklardan bir diğeri de Salahettin es-Safedî'nin (ö.764/1363) eseri olan *el-Vâfi bi'l-Vefeyat*⁴⁴ 'tır. Safedî eserinde Ali b. Muhammed için “*Sahibu'z-Zenc*” ismiyle müstakil bir başlık açmıştır. Bu başlık altında Zenci liderinin anne ve babasının tanışma hikâyesine dair aktardığı rivayet başka kaynaklarda zikredilmemektedir.⁴⁵ Bu nedenle zikredilen bilgi doğru olup olmadığı yahut hangi amaçlarla eserde yer aldığına dair incelenmesi açısından önem kazanmaktadır. Eserin ilgili bölümüyle ilgili Abdülcebbar Nâci ayrıntılı bir şekilde müstakil bir makale kaleme almıştır.⁴⁶

Bu kaynaklar dışında İbnü'l Cevzi(ö. 597/1201)'nin *el-Muntazam* 'ı⁴⁷, Zehebi (ö.748/1347)'nin *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 'sı⁴⁸ ve *el-İber fi Haberi Men Ğaber* 'i,⁴⁹ İbni Kesir (ö. 774/1373)'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye* 'si⁵⁰ İbnü't-Tıktakâ (709/1039?)'nın *el-Fahrî fi Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye* 'si⁵¹ adlı eserlere de konumuz açısından müracaat ettik. Ancak bu eserlerdeki bilgiler, daha önce bahsi geçen eserlerde

⁴³ İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/208-211.

⁴⁴ Selâhaddin Safedî (764/1363), *el-Vâfi, Bi'l-Vefeyât*, thk. Muhammed el-Hacerî (Beyrut, 1991).

⁴⁵ Safedî (764/1363), *el-Vâfi, Bi'l-Vefeyât*, 21/406.

⁴⁶ Abdülcebbar Naci, “Sahibu'z-Zenc: es-Sair eş-Şair”, *El-Mevrid* 3-4/1 (1972), 11-23.

⁴⁷ Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnü'l Cevzi (597/1200), *el-Muntazam fi Tarîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, thk. Mahmûd Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992).

⁴⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebi(748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut (Müessesetü er-Risale, 1994).

⁴⁹ Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi(748/1348), *el-İber fi Haberi Men Ğaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Said (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985).

⁵⁰ Ebu'l Fidâ İbn Kesir (774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. ... (Dimeşk, 2007).

⁵¹ İbnü't-Tıktakâ (709/1039?), *el-Fahrî fi Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye* (Beyrut: Darsâder, ts.).

konuyla ilgili bilgilerin tekrarından ibaret olup tezimiz açısından yeni veriler sunmamaktadırlar.

Modern dönemde Zenci İsyanıyla ilgili *Sevrat'ü-Zenc ve Kâidühâ Ali b. Muhammed*⁵² ve *Sevratu'l-Abîd fî'l-İslâm*⁵³ başlıklı iki müstakil çalışma kaleme alan yazarlardan biri olarak karşımıza Ahmet Ulebi çıkmaktadır. Ulebi'nin bahsi geçen ilk eseri giriş bölümüyle birlikte dört bölümden oluşmaktadır. Yazar asıl bölümlerdeki başlıkların altına ele alacağı problematikleri maddeler halinde sıralamıştır. Bu da ele aldığı konuyu hangi açılardan değerlendirdiğini anlamamızı kolaylaştırmıştır. İkinci eseri olan İslam'da Kölelerin İsyanı, kitabında ise Zenci isyanının genel problematiklerini etkili bir biçimde ele almıştır. Her iki eserden de çalışmamızda faydalandık.

Çalışmamızda kullandığımız, Zenci isyanını kitap bölümü olarak işleyen üç yabancı kaynak bulunmaktadır. Bunlardan Theodore Nöldeke'in *Sketches From Eastern History* adlı eserinin içerisinde yer alan “Doğuda Kölelerin İsyanı”⁵⁴ başlığıdır. Bir diğer eser Eliyahu Ashtor'un *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* isimli kitabıdır. Ashtor kitabının “Hilafete Entegre Olamayanlar”⁵⁵ isimli başlığı altında Zenci isyanını ele almıştır. Araştırmacının isyanın sosyal boyutu ve lideri Ali b. Muhammed ile ilgili yaptığı yorumlar kanaatimizce oldukça başarılı ve dikkat çekicidir. Çalışmamızda onun bu yorumlarından faydalanmaya çalıştık. Kitabın bir bölümünde Zenci isyanının ele alındığı bir diğer eser Muhammed Ammara'nın *Müslimûne's-Sevvar*⁵⁶ isimli çalışmasıdır. Yazar bu çalışmasında Zenci lideri Ali b. Muhammed için

⁵² Ahmed Ulebi, *Sevratü'Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed* (Beyrut: Dâr'el-Fârâbî, 1959).

⁵³ Ahmet Ulebi, *Sevratu'l-Abîd fî'l-İslâm* (Beyrut: Dâ'ul âdâb, 1985).

⁵⁴ Theodor Nöldeke, *Sketches From Eastern History*, çev. John Sutherland Black (London: Adam and Charles Black, 1892), 146-175.

⁵⁵ Eliyahu Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* (Los Angeles: University of California Press, 1976), 115-168.

⁵⁶ Muhammed Ammara, *Müslimûne's-Sevvar* (Beyrut: Dâr'el-Şurûg, 1988), 195-227.

ayrı bir başlık açarak bu başlık altında isyanı değerlendirmiştir. Ammara'nın isyanın mezhebi aidiyetiyle ilgili iddiaları çalışmamız için ele almamız gereken bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yine modern dönemde Zenci isyanını ele alan bazı Türkçe, İngilizce ve Arapça yüksek lisans ve doktora çalışmaları bulunmaktadır. Bunlardan ilki Faysal Samir'in yüksek lisans çalışması olarak hazırladığı *Sevratü 'z-Zenc*⁵⁷ isimli eseridir. Araştırmacı eserini altı bölüm şeklinde ele almıştır. İsyanın tabi yapısını ve itikadı görüşlerini incelemek için; *Sevratüz-Zenc Tabiatühâ ve Esasühâ 'el'Agâidiyye* şeklinde bir başlık açmıştır. Bu durum eserin özgün yanlarından bir tanesidir. Samir çalışmasını sistematik bir şekilde ele almış ve konuya ilişkin klasik kaynakları da etkili bir biçimde kullanmıştır. Diğer bir çalışma Nicholas C. Mcleod'un *Race, Rebellion, and Arab Muslim Slavery: The Zanj Rebellion in Iraq, 869 - 883 C.E.* başlıklı yüksek lisans çalışmasıdır.⁵⁸ Bu çalışmayı diğer çalışmalardan ayıran en önemli özellik daha çok kölelik konusu üzerine yoğunlaşmış olmasıdır. Diğer kayda değer bir çalışma Alexsandre Popovic'in *The Revolt of African Slaves in Irak in the 3rd/9th Century*⁵⁹ adlı çalışmasıdır. Çalışma bir anlamda daha çok Taberî'nin özeti mahiyetinde olup bazı noktalarda yazarın kaynaklarını belirtmemesi eserin kullanımını zor hala getirmektedir.

Konuyla ilgili tespit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde üç çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan ikisi yüksek lisans tezi, üçüncüsü ise konuyla ilgili müstakil bir kitap çalışması olarak karşımıza çıkmaktadır. Tezlerden ilki Abdullah Sağır tarafından

⁵⁷ Faysal Samir, *Sevratü 'z-Zenc* (Dımeşk: Al-Mada, 2000).

⁵⁸ Nicholas C. Mcleod, *Race, Rebellion, And Arab Mushm Slavery: The Zanj Rebellion in Iraq, 869 - 883 C. E.* (Bucknell University, 2011).

⁵⁹ Alexsandre Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*, çev. Leon King (Prinjeton: Markus Winer Publishers, 1999).

hazırlanan *Abbasi Döneminde Zenci Hareketi (255-270/869-883)*⁶⁰ adlı çalışmadır. Sağır'ın çalışması daha çok tarihi verilerin aktarıldığı bir tez olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir tez çalışması Musa Baydar tarafından *Abbasiler Tarihinde (H.255-270, M.869-883) Zenci İsyanı Sebep ve Sonuçları* başlığıyla yapılmıştır.⁶¹ Baydar çalışmasında isyanın sonuç ve değerlendirmesine yer vermiştir. Mezhepsel boyutunda ise isyanı kolaylaştıran etkenler başlığı altında değinmiş ve bu noktada sadece Şii'liğe yer vermiştir. Bu konuda müstakil kitap çalışması ise Mustafa Demirci'nin *Siyah Öfke*⁶² adlı eseridir. İlk bakışta tarihi bir romanmış gibi gözüken bu eser tezimiz açısından istifade ettiğimiz önemli bir çalışmadır. Demirci bu çalışmasında isyanı çok yönlü ele alıp değerlendirmeye çalışmıştır. Meseleye daha çok tarihi açıdan yaklaşan Demirci, isyanın mezhebi yönünü de ele almaya çalışmıştır. Ancak bu husustaki değerlendirmeleri daha çok genel bilgi ve görüşleri aktarmakla sınırlı kalmıştır. Bu açıdan isyanın mezhebi yönünü daha ayrıntılı ve derinlikli olarak ele alınması gerekmektedir. Bu çalışmamızda Demirci'nin isyanın mezhebi boyutu ile ilgili eksik bıraktığını düşündüğümüz noktaları daha detaylı bir şekilde inceleyip tahlil etmeye ve bu noktada isyanın Mezhepler Tarihi açısından anlamını ve önemini değerlendirmeye çalıştık.

C. Kavramsal Çerçeve

Tarihte bazı kavramlar vardır ki belirli bir anlamı ifade etmekten ziyade anlam yaratma kapasitesine sahiptirler. Bu yönleriyle kendisini kullanan kimselere yeni anlamlar kazandırma imkânı tanırırlar. Kendi isminden soyutlanan ve tarihin herhangi bir dönemine taşıyabileceğimiz genel geçer bir zihniyete dönüştürülmüş olan kavramlar.

⁶⁰ Abdullah Sağır, *Abbasi Döneminde Zenci Hareketi (255-270/869-883)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

⁶¹ Musa Baydar, *Abbasiler Tarihinde (H.255-270, M.869-883) Zenci İsyanı Sebep ve Sonuçları* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

⁶² Demirci, Mustafa. *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı*. Konya: Çizgi Kitapevi, 2. Basım, 2017.

Araştırma yaparken söz konusu bu kavramlar olduğunda bağlamsal okuma yapmak bazen oldukça zor hale gelebilmektedir. Çünkü zihinlerde kabul görmüş ve genel geçer hale gelmiş bakış açısı çoğu kez bağlamsal düşünmeye izin vermez. Örneğin Şii, Hârici ve Sünni gibi kavramlar zamanın ve mekânın sınırlarını aşan bir yapıya sahiptirler ve bu durum onların delalet ettiği gerçek manayı anlamayı zor hale getirmektedir. Bunun neticesinde isim ona yüklenen manaların gölgesinde kalmakta ve kelime aslından uzaklaşmaktadır.⁶³ Bu noktada öncelikle gereken yapılması kavramın müsemmasıyla birlikte düşünerek ona sonradan yüklenen anlamların neden, niçin, nerede, kim için ve kim tarafından ve kime karşı kullanıldığının tahlilini yapmak gerekmektedir.

C.1. Zenci Kelimesinin Anlamı

Çalışma konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi için *Zenci* kelimesinin nerden geldiğini kısaca ele almak istiyoruz. *Zenci* (bazen *Zenc*) kelimesi, Orta Çağ'dan kalma Arapça metinlerde Afrikalılara atıfta bulunularak sıklıkla geçen bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte belirli bir coğrafyayı ve o bölgede yaşayan belirli bir ırkı belirtmek için kullanılır. Ayrıca “zencilerin yaşadığı şehir” (*bilâdü’z-zenc*) veya “zencilerin toprakları” (*ardü’z-zenc*), “Siyahların Ülkesi” (*Bilâd al-Sûdân*) şeklindeki kullanımları kaynaklarda yer almaktadır.⁶⁴ *Lisanu’l Arab*’ta *Zenci* kelimesinin kullanım yerine göre değişen iki anlamından bahsedilmektedir. Bu kelime hayvanlar için kullanıldığında çok fazla susamak anlamına gelirken, insanlar için kullanıldığında bu anlamın yanı sıra yeme içmeden kesilmek anlamına da gelmektedir.⁶⁵ Bazı araştırmacılarca “*Zenc*” kelimesi köken olarak Etiyopya ve Habeşistanlı manasına

⁶³ Mehmet Kalaycı, “Birgivi Mirasının Toplumsal Taşıyıcıları: Kadızadeliler ve Sivasiler”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Hidayet Aydar - Ali Fikri Yavuz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 431.

⁶⁴ Marina Tolmacheva, “Toward a Definition of the Term Zanj”, *Azania* 21/1 (1986), 105.

⁶⁵ Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr, “Zenc”, *Lisanu’l-Arab* (Beyrut, 1968), 2/114-115.

gelmekte olan “Zeng” kelimesinin “Zenc” olarak Farsçaya geçmesinden ortaya çıkmıştır. Abbasi devri yazarlarının kaleme aldıkları eserlere ve klasik Arap kaynaklarına baktığımızda “Zenc” kelimesinin kullanımıyla ilgili bir ittifak olmadığı da öne çıkan bilgiler arasındadır.⁶⁶

Şemsettin Sâmî *Kamusu'l A'lâm*'da Zenci kelimesini detaylı bir şekilde ele almıştır. Kaynaklarda geçen *Bilâd-ı Zenc* ve *Bilad-ı Sudan* kelimelerinin müsemmalarının farklı ancak manalarının aynı olduğunu ifade etmiştir. Zencileri tarif ederken renklerinin siyah, dudaklarının kalın, burunlarının yassı ve basık, saçlarının kıvrıkcık, alınlarının dar, kafalarının küçük, yanaklarının çıkık, çeneleri kısa, elleri ve ayakları uzun olan ırka mahsus olduğunu düşündüğü özellikleri sıralamıştır. Yazar bu detaylı izahtan sonra Arapların *Bilâd-ı Zenc* ile kastettiği kimselerin fiziki özelliklerinin pek de yukarıda zikrettiği gibi olmadığını kaydeder. Halk arasında Zenci kelimesi ten rengine nazaran kullanılıyor ve daha çok siyahi olan kimseleri ifade etse de Zencilerin bir kısmının bahsi geçen özelliklerin aksine ten renklerinin daha beyazımsı (*beydavi*), burunlarının daha ufak, kafalarının daha büyük, alnı geniş, el ve ayaklarının daha mutedil olduklarını ve Kafkas halkına mensup kimselerinde bu grup içinde zikredilebileceğini yazmıştır.⁶⁷ Yazarın Zenci isminin kimleri nitelediğine dair verdiği bilgilerinde konuya bir netlik kazandırmadığını görmekteyiz. Şemsettin Sami Zenci maddesinin devamında Halife Mühtedi döneminde Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden birinin isyan başlatarak Basra ve Vasıt gibi şehirleri hâkimiyet altına aldığını yazmıştır.⁶⁸

Zencilerin kim olduklarını konu edinenlerden biri de Câhız'dır. O, *er-Resâil*'inde zencilerin beyazlardan daha üstün olduklarına dair bir bahis açmıştır. Burada aktardığı rivayette Zencilerin, beyaz insanlara aslında gerçek Zencilerin kim olduğunu

⁶⁶ Tolmacheva, “Toward a Definition of the Term Zanj”, 108-110.

⁶⁷ Şemsettin Sami, “Zenci”, *Kamusu'l-Alâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1984), 5/2422.

⁶⁸ Sami, “Zenci”, 5/2422.

görmediklerini, onların sadece aşağı tabakadan olan kimselerle karşılaştıklarını asıl Zencileri görselerdi eğer gerçek güzellik ve olgunluğun ne olduğunu unutacaklarını, söylediğini aktarmıştır. Burada en önemli detay olarak belirtilen kısım ise Zencilerin Kanbule ve Lancuye şeklinde iki gruba ayrıldıkları, beyazların tarlalarda çalıştırmak üzere Kanbule Zencilerini Irak’a getirdikleridir.⁶⁹ Câhız kendisi de bir melez (Arap-Zenci) olduğu için olabilir, kitabında yer verdiği bir pasajda Zencilerle ilgili abartılı denebilecek bilgilere yer vermiştir. Bu pasajda: *“Dünyada Zencilerden daha güçlü ve kuvvetli olan başka hiçbir topluluk bulunmamaktadır. Arapların yahut başka milletlerden birçok kişinin deneyip kaldıramadığı bir taşı onlar tek başına kaldırabilirler. Onlar güçlü, cesur, cömert ve yiğittirler”*⁷⁰ ifadelerine yer vermiştir. Bu ifadeler abartılı olmakla birlikte Zenci kölelerin tarım arazilerinde zor işlerde kullanıldığını düşünürsek yerli halka kıyasla daha güçlü kimseler olduklarını söylememiz yanlış olmayacaktır.

Çalışmamız bağlamında ele aldığımızda kullanmış olduğumuz Zenci kelimesi büyük çoğunluğu Afrika’dan köle tacirleri aracılığıyla Abbasilerde bulunan büyük tarım arazilerinde çalıştırılmak üzere getirilen köleleri ifade etmektedir.

⁶⁹ Câhız, *Resailü’l-Cahız*, 1/211-212.

⁷⁰ Câhız, *Resailü’l-Cahız*, 1/195.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZENCİ İSYANININ SOSYO-POLİTİK VE İKTİSADİ BOYUTU

İslam tarihini yakından incelediğimizde, dört halife dönemi dâhil olmak üzere farklı zamanlarda ve coğrafyalarda gerçekleşen çok sayıda isyan hareketiyle karşılaşmaktayız. İçtimaî, iktisadî, siyasî, dinî gibi farklı saiklerle gerçekleşen bu isyanların meydana geldikleri toplumsal ve siyasi düzen üzerinde önemli etkileri olmuştur. Kimi isyanlar kısa süre içerisinde bastırılmış, kimisi uzunca bir süre iktidarı meşgul etmiş iken, onlardan bazıları da isyan olarak başlayıp ihtilal ile sonuçlanabilmiştir. İslam toplumlarında tarihin değişik dönemlerinde hem siyasi yapıyı, hem de toplumsal düzeni önemli oranda etkileyen ve bir anlamda tarihin akışını değiştiren isyanların ve benzeri sosyal hareketlerin ele alınıp aydınlatılması tarihin karanlıkta kalmış bazı noktalarının aydınlatılmasına, İslam toplumlarının ilgili dönemdeki yapısını ana hatlarıyla anlamamıza yardımcı olmakta ve mevcut fikir, hadise ve değerlere dair bizlere pek çok veri sunmaktadır. Bu manada Güney Irak'ta Vasıt ile Basra arasında kalan bataklık (Bataih)⁷¹ bölgede 255-270/869-883 yılları arasında meydana gelen Zenci İsyanı, detaylıca ele alınıp analiz edilmesi gereken toplumsal bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir vakianın doğru anlaşılabilmesi için salt başladığı, geliştiği ve sona erdiği süreç değil, aynı zamanda öncesinde de mevcut dini, siyasi, iktisadi ve içtimai yapının bilinmesi önem arz etmektedir. Bu nedenle öncelikle Zenci isyanı öncesi tarihsel düzlem, genel sosyo-politik, iktisadi gelişmeler, dini-mezhebi ve siyasi gerilimler kısaca ele alınacaktır.

1. Tarihsel Düzlem ve Sosyo-Politik Arka Plan

Araştırmamızın konusu olan Zenci isyanı Abbasilerin hilafette olduğu bir zaman diliminde meydana gelmiştir. Abbasoğulları hilafette hakları olduğu iddiasıyla Emevilere

⁷¹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/413.

karşı bir ihtilal başlatmış ve bu başlattıkları ihtilalde kendi saflarına katabilecekleri her kesime yönelik bir politika izlemeye çalışmışlardır. Bu noktada söz konusu hareketlerde Haşimoğullarının liderliği görünüşte Abbasoğulları ve Alioğulları olmak üzere iki kol tarafından temsil edilmekteydi. Ancak açık bir gerçek vardı ki siyasi anlamda daha karizmatik duruşa sahip grup Alioğullarıydı. Abbasi dâîleri bu durumun farkında oldukları için ve başlattıkları bu isyan hareketinin de kapsayıcı olmasını istediklerinden “Haşim oğullarının” yahut “Ehl-i Beyt’in hakkı” şeklinde sloganlar kullanmayı tercih etmişlerdir.⁷² Herhangi bir sosyal vakıanın bir anda meydana gelmediği, onu etkileyen ve tetikleyen tarihte birtakım olaylar ve olguların var olduğu bilinen bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu noktada Abbasi ihtilalinin çekirdeğini meydana getiren olayların temelini 66/685 tarihinde meydana gelen Muhtar es-Sakafî hareketi ve daha sonraları vuku bulan 127/744 yılında gerçekleşen Abdullah b. Muaviye isyanına⁷³ kadar dayandırmamız mümkündür. Bu nedenledir ki Abbasiler uzunca bir süre Hz. Ali soyu adına çalışmışlar ve kendi adlarını ve asıl niyetlerini ön plana çıkarmamışlardır. Alioğulları ve Haşimî kabilesinin önderliğini yaptığı bu tür hareketler Emevîlerin son zamanlarında giderek artmış ve kuvvetlenmiştir. Bu tür isyanlar neticesinde daha çok Keysani-Şii beklentilerin şekillendirdiği Abbasi devrimi gerçekleşmiştir. Bu noktadan sonra süreç Alioğulları için iyiye gitmek yerine tam aksi bir yöne evrilmiş ve Abbasiler birlikte hareket ettikleri yol arkadaşları ile iktidarı paylaşmak istememişlerdir. Tam da bu noktadan sonra Alioğulları, Abbasilerin de tıpkı Emeviler gibi kendilerine düşman olduğunu anlamış ve hep oldukları gibi Şii muhalefetin yegâne odağı olarak kalmaya devam etmişlerdir. Alioğulları, Abbasi hilafetini zalimlik ve adaletsizlikle itham ederek

⁷² Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 41-47; Cemil Hakyemez, “Abbasi Devletine Yönelik Ali Oğulları veya Şii Tehdidi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/ (2007), 328-329.

⁷³ İlgili hareketlerin detaylı değerlendirmesi için bkz: Hasan Onat, *Emeviler Dönemi Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 99-114, 134-139.

onlara karşı sık sık başkaldırı yolunu tercih etmişlerdir.⁷⁴ Abbasilerin iktidara gelişinden araştırma konumuz olan Zenci isyanının vuku bulduğu 255/869 tarihe kadarki süreçte Abbasi hilafeti pek çok muhalif unsur ile karşılaşmıştır. Bunlardan en bariz olanları Şii ve Hâricî bağlantılı isyanlardır diyebiliriz. Bu iki muhalif olguyu pek çok isyanın merkezinde yahut destekleyicisi olarak görmemiz mümkündür.⁷⁵

Abbasilerin sosyo-politik durumunu ele alırken devletin sahip olduğu siyasi ideolojiyi, bu ideoloji doğrultusunda uyguladığı politikanın toplum nezdinde karşılığının ne olduğunu ve nelere sebebiyet verdiğini ayrıca iktidarın bu uygulamaları gerçekleştirirkenki otoritesinin ne kadar etkili olduğunu ortaya koymamız toplumda vuku bulan sosyal vakıaları daha iyi anlamamıza imkan sağlayacaktır.

Daha önce bahsettiğimiz üzere Abbasilerin hilafete gelişi Emevîlerin siyasi ideolojisinden memnun olmayan grupların ön saflarda olduğu büyük bir örgütlü kitlenin faaliyeti sonucunda gerçekleşmiştir. Emevîlerden sonra iktidara gelen Abbasiler ile İslam dünyasında idari, siyasi, askeri ve ilmi alanda pek çok değişiklik olmuştur.⁷⁶ Emevîlerin bilhassa toplum nezdinde uygulamış oldukları sosyal politika onlara karşı zaten var olan muhalefet olgusunu iyice pekiştirmiştir. Bu anlamda Araplar arasında hali hazırda tedavülde olan mevâlî kavramı daha siyasi bir misyon kazanmış ve bunun neticesinde de mevâlînin ikinci sınıf vatandaş gibi görülmesi iyice derinleşmiştir diyebiliriz.⁷⁷ Abbasi

⁷⁴ Hakyemez, “Abbasi Devletine Yönelik Ali Oğulları veya Şii Tehdidi”, 328-329.

⁷⁵ Detaylı bilgi için bkz: Hakyemez, “Abbasi Devletine Yönelik Ali Oğulları veya Şii Tehdidi”; Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001); Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*; Muharrem Akoğlu, “Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mun Dönemi Abbasi Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/12 (2011), 56-74; Nahide Bozkurt, *Abbasiler* (Ankara: İSAM Yayınları, 2018).

⁷⁶ Yıldız, “Abbasiler”, 1/31.

⁷⁷ Mehmet Nadir Özdemir, “Abbasilerin İlk Yüzyılında ‘Mevâlî’”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/6 (2019), 283-284.

ihtilalinin de gerçekleşmesine etki eden önemli unsurlardan bir tanesi mevâliye⁷⁸ biçilen bu rolün değişeceği vaadi olmuştur.

Abbasiler devrinde toplumu oluşturan unsurlara baktığımız zaman temelde Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar (Zimmiler) olmak üzere iki ayrı grup karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, dini, ırkî ve sosyo-ekonomik unsurlar bu iki grubu da kendi içerisinde bazı tabakalara ayırıyordu. Bunları geniş başlıklarla Müslüman Araplar, mevâlî ve zimmiler şeklinde üç kısma ayırabiliriz.⁷⁹ Bu gruplar içerisinde bilhassa Emevilerde baskıcı bir politikaya maruz kalan mevâlinin Abbasilerde statüsünün yükseldiğini görmekteyiz. Bilhassa mevaliden olan Türklerin nüfuz alanları hem siyasette hem de orduda giderek artmıştır. Onların politik alandaki etkilerinin fazla olması nedeniyle halifelerin siyasi alandaki nüfuzları giderek zayıfladığı için sosyolojik tabanda meydana gelen hadiseler müdahale ya yetersiz olmuş ya da geç kalınmıştır. Sonuç olarak Sâmerrâ devri (221-279/836-892) bahsettiğimiz zaman diliminin sonlarına doğru halifelerin siyasi hâkimiyetlerinin zayıflaması nedeniyle büyük isyanlar meydana gelmiştir. Bu önemli isyanlardan bir tanesi de araştırmamıza konu edindiğimiz 255-269 (869-883) yılları arasında 500 bin kadar kölenin katıldığı Aşağı Mezopotamya'nın (Sevâd) bataklık bölgesinde meydana gelen Zenci isyanıdır.⁸⁰

Zenci İsyanı Marshall G. S. Hodgson'un "Sâmerrâ Halifeleri Kuşağı"⁸¹ şeklinde nitelendirdiği İslam tarihçilerince de Halife Me'mun'un (ö. 218/833) ölümünden sonra

⁷⁸ Burada mevâlî ile kastettiğimiz tüm Arap olmayanlar olmakla beraber bu vaatte ön plana çıkan diğer grup Alioğullarıdır. Abbasiler bilhassa Alioğullarına konum ve statülerinin değişeceği vaadinde bulunmuşlardır. Ancak ihtilal gerçekleşikten sonra her ne kadar genel anlamda mevalinin durumu değişse de Alioğulları için değişen bir şey olmamıştır.

⁷⁹ Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, 17.

⁸⁰ Mustafa Demirci, "Zenc", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2013), 44/250.

⁸¹ Hodgson Marshall, *İslam'ın Serüveni*, çev. Berkay Özsöz (Ankara: Phoenix, 2017), 1/573.

iktidara gelen Mu'tasım'la (ö. 228/842) birlikte başlayan 'Sâmerrâ' dönemi olarak isimlendirilen zaman dilimi içerisinde gerçekleşmiştir. Sâmerrâ Halife Mu'tasım tarafından kurulan ve iktidara altmış yıl kadar başkentlik yapmış bir şehirdir.⁸² Mu'tasım şehzadeliliğinin ilk yıllarında şahsi güvenliğini muhafaza etmek adına Türk askerlerden oluşan 4000-5000 kişilik kendine has bir muhafız birliği kurdurduğu bilinen bir tarihi gerçektir. Onun pek çok noktada Türklere karşı ayrı bir sevgi beslemesinin sebebinin annesinin Türkistan'ın Soğd bölgesinde yetişmiş olan Türk asıllı bir kadın olması olabilir.⁸³ Tarihçi Abdulaziz ed-Durî Mu'tasım'ın Türklere bu kadar öncelik tanınmasını Mu'tasım'ın Türklere sığınmasına bağlamıştır.⁸⁴ Mutasım iktidarını tesis ve tahkim etmede Türkleri asli bir unsur olarak kullanmıştır diyebiliriz. Mu'tasım'ın hilafete geçtiği 218/833 yılına kadarki dönemde Arapların ordu içinde azalmış olan nüfuzlarının bu tarihten sonra iyice kendini gösterdiğini ve bu anlamda Türklerin yegâne güç olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz.⁸⁵ Bu durumun yanı sıra Mu'tasım döneminde orduda istihdam edilmek için Orta Asya'dan getirilen Türklerin sadece ordu yönetiminde kalmayıp zamanla yerleşik sistem içerisinde de güçlendiğini görmekteyiz.⁸⁶ Türkler bu süreç içerisinde sadece askeri alanda değil aynı zamanda siyasi ve idari alanlarda da etkili olmaya başlamışlardır. Öyle ki dönemin önemli halifelerinden biri olan Mütevekkil'in (247/861) iktidara gelmesi, Türk komutanların onu aday göstermesi ve pek çoğunun desteğiyle gerçekleşmiştir. Fakat mezkûr halife çok geçmeden bu komutanların yönetimde yer alma tehlikelerini fark etmiş, kendisini ve hilafeti kaostan kurtarmak için

⁸² Bozkurt, *Abbasiler*, 85.

⁸³ Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin 'Köle' Olup Olmadığı Meselesi", *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 18 (2005), 212.

⁸⁴ Abdulaziz Durî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri orman (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 85.

⁸⁵ Özdemir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin 'Köle' Olup Olmadığı Meselesi", 212.

⁸⁶ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/258,260.

bir çıkış yolu bulmak istemiştir.⁸⁷ Ancak Mütevekkil ile Türkler arasındaki ihtilaf giderek büyüyünce halife Türkler tarafından katledilmiştir. Mütevekkilin katli, İslam tarihi içerisinde hassa birliklerince halifeye karşı işlenen ilk cinayet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu olay Türklerin Abbasî Devleti'nde iktidar üzerinde ne kadar büyük bir etkiye sahip olduklarını göz önüne sermektedir.⁸⁸ Mütevekkil'in ölümü ile Sâmerrâ'da bir kargaşa dönemi başlamıştır diyebiliriz. Öyle ki bu tarihlerde devlet idaresine baktığımızda yönetim ve işleyişin birkaç güçlü komutanın elinde olduğunu görmekteyiz. Taberî'nin aktardığı bilgilerden öğrendiğimiz kadarıyla bu durum Halife Müste'in (252/866) zamanında eyaletlerin Türk komutanlara tahsis edilmesi gibi ileri bir boyut kazanmıştır. Müste'in'i başa getiren komutanların onu tekrardan baştan almak istediklerini ve Müste'in'in kendisini öldürmek isteyen komutanlara karşı “*Beni başa getiren sizlersiniz ve şimdi ise benim öldürülmemi istiyorsunuz*” şeklinde sitem ettiği kaynaklarda geçmektedir.⁸⁹ Ordunun desteğiyle hilafete gelen, Mu'tez kısa süre sonra ordunun talep ettiği maaşları ödeyemeyince yine ordu tarafından katledilmiştir.⁹⁰

Mütevekkil'in ordu tarafından katledilmesinden Zenci isyanının başladığı zamana kadarki sekiz yıllık sürede iktidar dört kez el değiştirmiştir. Bu halifelerden ilki Müntasır (248/862) diğer ikisi yukarda isimlerini zikrettiğimiz Müste'in ve Mu'tez'dir ve bir diğer halife ise on bir ay kadar hilafet makamında görev yapan Mühtedî (255-256/869-870)'dir.⁹¹ Mühtedî'nin bu kısa hilafetinin ardından yirmi üç sene hilafet makamında kalacak olan Mu'temid (256-279/870-892) başa geçmiştir. Daha çok zevk ve eğlence

⁸⁷ Fevzi Faruk Umer, “Türkler ve Abbasî Hilafetinin İkinci Asrına Yeni Bir Bakış”, çev. Sait Ulaş, *Nüsha* 5/16 (2005), 101.

⁸⁸ Bozkurt, *Abbasiler*, 85.

⁸⁹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/279-280. 258,260.

⁹⁰ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/389.

⁹¹ Detaylı bilgi için bkz: Hakkı D. Yıldız, *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 3/258-262.

düşkünlüğü ile bilinen Mu'temid'in hilafetinde kendisinin naip olarak tayin ettiği Muvaffak'ı (278/891) görmekteyiz. Her ne kadar hilafet makamında Mu'temid bulunsa da bu dönemde vuku bulan olayların içerisinde karizmatik ki ili inden ve ba arisından dolayı Muvaffak  n plana çıkmıştır.⁹² Netice itibariyle İslam tarihi içerisinde eşine benzer bir vakıaya rastlamadı ımız bir hadise olarak karşımıza çıkan Zenc  isyanı iktidarda Mu'temid'in olduğu ama eylem boyutunda Muvaffak'ın sahada boy gösterdiği bir dönemde ortaya çıkmıştır.

2. Dini-Mezhebi ve Siyasi Gerilimler

İslam Tarihi boyunca Müslümanlar tarafından tecrübe edilmiş olan en önemli siyasi yapılarından biri olarak karşımıza Abbasiler  ıkmaktadır. Devleti kuran Abbasiler, ilk dönemden çok da uzun sayılamayacak bir süre sonrasında ortaya çıkan ve uzunca bir süre devam eden bir yönetimin sahipleridirler. Bu uzun süre içerisinde Abbasilerin oldukça farklı siyasi oluşum ve yapıların yanı sıra çeşitli mezhebi eğilim ve onların farklı kolları ile etkileşim ve iletişim kurdukları bilinen bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. S re içerinde gerçekleşen bu ilişkiler, Abbasi Devleti'nin siyasi ve mezhebi birikimlerini oluşturmasının yanı sıra, Müslümanlar içerisinde gelecek nesillerce sahiplenilen farklı mezhebi görüşlerin üzerinde etkili olmuştur. Dönemin genel dini-mezhebi yapısını anlayabilmemiz için Abbasilerin sahip oldukları görüş ile muhaliflerinin savundukları görüş arasındaki farkları ve bu kar ıtlı ın nedenlerini iyi bilmemiz gerekmektedir.

Bir ihtilal neticesinde ba a gelen Abbasiler başlattıkları hareket başarılı olunca karşılarında en büyük muhalif olarak; beraber yol yürüdükleri, ihtilalin oluşum sürecinde birlikte hareket ettikleri ancak başarı elde edilince yüz çevirdikleri Alio ullarını

⁹² Taber , *Tarihu'r-Rus l ve'l-Mul k*, 9/620., İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/331.

bulmuşlardır.⁹³ Abbasilerin 508 yıllık iktidarları boyunca Alioğullarının muhalif tutumunun hiç değişmediğini, buldukları her fırsatta isyan ettiklerini ve Alioğullarıyla organik bağı olsun olmasın pek çok isyanın temel olgusu arasında bu muhalifliğin yer aldığını görmekteyiz. Abbasilerin ikinci Halifesi Mansur zamanında isyan eden Muhammed en-Nefsüzzekiyye⁹⁴ bunlardan en göze çarpanı olarak karşımıza çıkmaktadır. O, Halife Mansur’a isyan sebebini Taberî’de geçen şu sözleri ile ifade etmektedir:

Hak bizim hakkımızdır. Siz bu işi bizimle beraber iddia ettiniz. Taraftarlarımızla birlikte ortaya çıktınız ve bizim üstünlüğümüzle bu nimete erdiniz. Şüphe yok ki babamız Ali, vasî imamdı. O halde onun çocukları sağ iken siz ona nasıl varis oldunuz?...İslam’da Resulullah’ın kızı Fatıma’nın çocukları siz değilsiniz, biziz...⁹⁵

İlerleyen dönemlerde de Abbasilerin kendisini konumlandığı dini ve siyasi politikaya karşı Muhammed en-Nefsüzzekiyye’nin isyanını temel aldığı görüşler ile isyan eden pek çok kimsenin olduğunu görmekteyiz. Elbette Abbasiler iktidarda oldukları süreç içerisinde yalnızca Alioğulları ile mücadele etmemişlerdir. Aynı zamanda farklı mezhebi ekol ve gruplarla da farklı münasebetler içerisinde bulunmuşlardır. Araştırmamızın asıl konusu bu münasebetlerin aydınlatılması değildir fakat biz yine de araştırma konumuz olan isyanın daha iyi anlaşması hasebiyle bu başlık altında Abbasilerin hem genel hem de isyan öncesi dini-mezhebi ve siyasi konjonktürünü özet bir şekilde açıklamaya çalışmaktayız.

⁹³ Abbasi İhtilalinin oluşum sürecine dair detaylı bilgi edinmek için bkz: Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*.

⁹⁴ Mustafa Öz, “Muhammed B. Abdullah El-Mehdî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2005).

⁹⁵ Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/566-568; Bozkurt, *Abbasiler*, 47.

Abbasilerde siyasi otoritenin farklı ekollerle olan münasebeti dediğimizde önemli dönemlerden bir tanesi olarak karşımıza halife Me'mun dönemi çıkmaktadır.⁹⁶ Me'mun dışında, erken dönem Abbasi halifelerinin izledikleri dini politikada Sünni (Ehl-i Sünnet/Ehli-hadis) merkezli olduklarını görüyoruz. Halife Me'mun ile değişen bir durumla karşı karşıyayız. O sahip olduğu dini otoriteyi ön plana çıkarmış ve Mutezileyi devletin resmi mezhebi olarak ilan etmiştir.⁹⁷ Me'mun ile başlayan ve Mu'tasım ve Vasık dönemlerinde devam eden Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesinin devlet eliyle benimsetilme amacı güdülerek bazı kadı, muhaddis ve âlimlerin sorgulanması ve bir kısmına eziyet edilmesine yönelik olaylar bütünü kapsayan dönem Mihne diye adlandırılmıştır.⁹⁸ Bu dönemin ilk halifesi olan Me'mun'un Mutezile erbabına itibar kazandırdığı ve görüş olarak onları desteklediği bilinen bir gerçektir. Yani Mihne sürecinde Mutezile'nin sahada en etkin görüş olduğunu, karşısında da baskılanan görüş olarak Ehl-i Hadis ekolünü görüyoruz. Bu süreç Halife Mütevekkil'in başa gelmesiyle tam tersi hale gelmiştir diyebiliriz. Çünkü Mütevekkil başa geldiğinde ilk olarak dini ve fikri politikayı değiştirmek istemiştir. İlk olarak dönemin veziri Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat'ı ve dönemin baş kadısı Ahmed b. Ebi Duad'ı görevlerinden uzaklaştırmıştır.⁹⁹ Ali evladına karşı ise oldukça katı bir tutum sergileyen Mütevekkil Kur'an hakkında yapılabilecek bütün tartışmaları da yasaklamıştır. Kendisine kadarki

⁹⁶ Akoğlu, "Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mun Dönemi Abbasi Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları", 56.

⁹⁷ Bozkurt, *Abbasiler*, 63-64.

⁹⁸ Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2005), 30/26; Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/197.

⁹⁹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/155-156.

süreçte devlet yönetiminde etkin olan Mutezile'yi geri plana iten Mütevekkil¹⁰⁰ karşıt bir konumda bulunan Ehl-i Hadis ekolünü destekleyen bir politika izlemiştir.¹⁰¹

Sonraki üç halife olan ve hilafette az bir süre kalan Müntasır, Müsta'in ve Mu'tez dönemlerinde hilafette etkin güç olarak mevaliden olan Türkleri görmekteyiz. Türklerin siyasi arenadaki etkinliklerinin oldukça güçlü olması ve halifelerin de onlar ile olan mücadelesi bu üç halifenin hilafet dönemlerindeki genel durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu süreci özetleyen anlatı Mu'tez'in huzurunda topladığı hâzirun ve müneccimler arasında gerçekleşen konuşmadır diyebiliriz. Hâzirundan bir kimse müneccimlere Mu'tez'in ne kadar hilafette kalacağını sormuş, müneccimler ise Türkler ne kadar isterse o kadar süre hilafette kalabileceğini belirtmişlerdir.¹⁰² Mücadeleci bir ruha sahip diğer bir halife olan Mühtedi Türkler'in etkinlik sahasını kırmak ve halifelere siyasi ve dini itibarını geri kazandırmak istemiş ve bu mücadelesinde hem siyasi statüsünü hem de hayatını kaybetmiştir.¹⁰³

Mihne sonrası dönemde yukarda zikrettiğimiz halifelerin Türklerle olan mücadelesinin yanı sıra bu dönemde Alioğullarına karşı tutumları da oldukça önemli bir noktadır. Halife Müntasır halifelğe geldiğinde Irak'taki Alioğulları ve taraflarına yönelik olumlu bir tutum izlerken Mısır'daki Alioğulları ve taraftarlarına yönelik olumsuz bir tutum sergilemiştir.¹⁰⁴ Bir sonraki halife olan Müsta'in dönemine baktığımızda bu dönemde de Alioğullarının durumunda herhangi değişme olmadığını görmekteyiz.

¹⁰⁰ Yıldız, *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 3/232.

¹⁰¹ Umer, "Türkler ve Abbasî Hilafetinin İkinci Asrına Yeni Bir Bakış", 110.

¹⁰² Taberî, *Tarihi'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/388.

¹⁰³ Yıldız, *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 3/262.

¹⁰⁴ Mutlu Saylık, *Sâmerrâ Dönemi Abbasi Halifelerinin Din Politikaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2019), 213.

Onlara uygulanan baskı devam etmiştir.¹⁰⁵ Mu'tez döneminde de hiçbir değişme olmazken Mühtedi ve Mu'temid dönemlerinde Alioğllarının isyanlarının artarak çoğaldığı görülmektedir. Bu süreç içerisinde Alioğullarından pek çok kimsenin hapsedildiğini ve karşılıklı çatışmalarda öldürüldüklerini görmekteyiz.¹⁰⁶ İsimlerini zikrettiğimiz son dönem halifelerin Alioğlularına karşı izledikleri politikada bu grupların iktidara karşı sergiledikleri tavır önemli rol oynamıştır. İsyen eden yahut edebilecek bir potansiyele sahip gruplara şiddetle karşılık verildiği kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.¹⁰⁷ Yukarda bahsettiğimiz üzere Türklerin hilafet üzerinde ki etkinliklerinden dolayı iktidarın bazı noktalarda yetersiz kaldığı ve hali hazırda bastırabileceği isyanlar konusunda müdahale etmede geciktiğini görmekteyiz. Zenci isyanı da bu isyanlardan bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Zenci İsyanının Ortaya Çıkış Nedenleri ve Temel Aktörleri

3.1. İsyanın Ortaya Çıktığı Bölge ve İsyan Üzerindeki Etkisi

Zenci İsyanı 255-270/ 869-883 yılları arasında Güney Irak'ta Vasıt ile Basra arasında kalan bataklık (Bataih) alanla Dicle ve Fırat'ın birleştiği nokta olan Şattu'l-Arap¹⁰⁸ diye isimlendirilen nehir ve su kanallarının çok olduğu bölgede vuku bulmuştur. Abbasileri uzunca bir süre meşgul eden böylesi bir isyanın meydana geldiği coğrafyanın özelliklerini ve isyanı gerçekleştiren kitlenin bu bölgede neden ve niçin toplandığı gibi önemli noktaların ele alınıp açıklanması Zenci isyanını anlamamızda bize yardımcı olacaktır.

¹⁰⁵ Ebü'l-Ferec İsfahâni, *Meḳātilü't-Tālibiyyîn*, thk. Ahmed Sakar (Beyrut: Mektebetü'l Hayderiye, 1381), 506-522.

¹⁰⁶ İsfahâni, *Meḳātilü't-Tālibiyyîn*, 524-526.

¹⁰⁷ İsfahâni, *Meḳātilü't-Tālibiyyîn*, 505-541.

¹⁰⁸ Mustafa L. Bilge, "Şattülarap", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2010, 38/281.

Öncelikle şunu belirtmemiz gerekmektedir: Meydana gelen hiçbir isyan ortaya çıktığı coğrafyanın beşeri ve iktisadi özelliklerinden bağımsız olamaz. Bu nedenle ilk olarak isyanın vuku bulduğu Batîha'yı ele alacağız. İsyanın meydana geldiği Kûfe, Vâsıt ve Basra arasında Fırat ile Dicle nehirlerinin meydana getirdiği bataklık bölgenin adı olan Batîha'nın tam olarak ne zaman oluştuğuna dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Arap coğrafyacıların bu bölgenin Sâsâniler zamanında oluştuğuna dair açıklamaları yeterince gerçeği yansıtmamakta ve bu bölgeye dair belgelere bakıldığında iddia edilen dönemden çok daha önceleri oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu bölgenin ıslah çabası da tıpkı oluşumu gibi çok eski devirlere dayanmaktadır. Ziraata elverişli olması için bazı önlemler alınmış, setler kurulmuş ancak her seferinde şiddetli yağışların ve arazinin etkisiyle bozulan bu engellerin neticesine bataklık yeniden oluşmuş hatta büyümüştür.¹⁰⁹ Örneğin Belâzürî bu bataklık bölgenin ortaya çıkışını Hz. Peygamber'in hicretinden sonra ve Fars meliki Perviz dönemine dayandırmıştır. Ancak belirttiğimiz üzere bataklık çok önceleri ortaya çıkmıştır. Kanaatimizce burada Belâzürî'nin ortaya çıkması olarak başlangıç aldığı nokta herhangi bir ıslah çabası sonrası bölgenin tekrar eski haline gelmesi olabilir. Kapatılmakta aciz kalınan gediklerin tekrar ortaya çıkması ve nehirlerin taşmasıyla büyük bataklıklar yeniden oluşmuştur. Bu bataklık bölgenin ıslahı ile kimse ilgilenmediği için bölgedeki bataklıklar giderek büyümüştür. Batîha Hz. Ömer zamanında gerçekleşen Kâdisiye Savaşı¹¹⁰ Sonrasında İslam topraklarına katılmıştır. Bölgenin ıslah edilip büyük çiftliklerin kurulmaya ve gelişmeye başlaması, 652 yılında Hz. Osman'ın uygulamaya

¹⁰⁹ Geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Batîha", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1992), 4/195.

¹¹⁰ Müslümanlara Kuzey Irak ve İran'ın kapılarını açan meydan savaşı (15/636). Detaylı bilgi için bkz. Hayrettin Yücesoy, "Kâdisiye Savaşı", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2001).

başladığı iktisadi ve idari politikaların neticesinde olmuştur.¹¹¹ Ama kaynaklarda belirtildiği kadarıyla esas gelişme ve büyümenin Emeviler zamanında bu bölgenin ziraata elverişli hale getirilmesiyle gerçekleştiği görüyoruz. Kimi halifelerin ara ara ihmal etmesiyle bataklık tekrar ortaya çıkıp büyüye de ıslah edilen topraklar hilafet için büyük bir gelir kaynağı olmuştur. Bu bataklıkların ziraata elverişli hale getirilmesi ilk olarak Muaviye b. Ebî Süfyan'ın hilafetinde Irak haracını toplamakla görevlendirilmiş olan azatlısı Abdullah b. Derrac'ın çalışmasıyla olmuştur. O bu görevini ifa ederken Batâih'daki arazileri halife için ziraata elverişli hale getirmiştir. Bataklıkların kurutulmasıyla tarıma elverişli hale gelen bu araziler devlet için önemli gelir kaynağı olmuştur.¹¹² Arazi geliştikçe bu arazilerde çalışacak iş gücüne duyulan ihtiyaç da giderek artmış ve burada çalışacak kölelere ihtiyaç duyulmuştur. Şunu belirtmek gerekir ki İslam tarihinde kölelik ailevi ve içtimai bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Lakin Abbasiler zamanında bu durum biraz farklılaşmış, özellikle bataklıkların ihya edilmesinin ardından Irak'ta gerçekleşen iktisadi canlanmanın akabinde oluşan büyük ölçekli çiftlikler kölelere dayalı bir tarım düzeninin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır.¹¹³

Kaynaklarda aktarılanlara göre bölgede çalışan kölelerin çalıştırıldıkları iki tür arazi mevcuttu. Bunlardan bir tanesi çalışması oldukça güç olan ve yüzeyi tamamen tuzla kaplanmış ve yalnızca temizlenerek tarım yapılabilen arazilerdi.¹¹⁴ Bölgedeki iklim şartları ve bölgenin deniz seviyesinde olması hasebiyle gerçekleşen med-cezir olayları nedeniyle tuzlanan arazilerin tuzunun temizlenmesi gerekiyordu. Ve bu işlem için hâlihazırda bölgede yaşayan işçiler yetersiz kaldığında doğu Afrika'dan köleler

¹¹¹ Mustafa Demirci, “Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları”, *İslamiyyat* 6/1 (2004), 156-159.

¹¹² Ahmet b. Yahya b. Cabir Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldan*, çev. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 418-420.

¹¹³ Ulebi, *Sevratu'l-Abîd fî'l-İslâm*, 32.

¹¹⁴ Samir, *Sevratü'z-Zenc*, 30.

getiriliyordu. Getirilen bu köleler tuz tarlalarında çalıştırılıyorlardı. Kendilerine tuzcular anlamına gelen “*Şurciyyûn*”¹¹⁵ şeklinde hitap ediliyordu.¹¹⁶ Diğer arazi ise getirisi daha çok olan pirinç, şeker ve hurma gibi endüstriyel ürünlerin yetiştirildiği arazidir.¹¹⁷ Her iki arazide de çalışacak ciddi bir iş gücüne ihtiyaç olduğundan ve bölgedeki iş gücü yetersiz kaldığı için özellikle Abbasiler döneminde ciddi bir köle istihdamının olduğu anlaşılmaktadır.

İsyanla ilgili araştırmacı Ahmet Ulebi bu yerleri ölü topraklar olarak nitelendirmiş ve bu arazilerde baş gösteren iş gücüne duyulan ihtiyacı genel olarak ele almıştır. Basra ve civarında ölü denebilecek ve neredeyse hiçbir işe yaramayan kurak ve oldukça tuzlu araziler mevcuttur ve devlet bu araziler noktasında izlediği yöntemde kim temizliğini yapar ise araziye o kimseye tahsis etme yolunu tercih etmiştir. Böylece ziraat giderek yaygınlaşmış ve burada çalışacak iş gücüne duyulan ihtiyaç giderek artmıştır.¹¹⁸ Kanaatimize göre arazilerin temizleyeninin hizmetine veriliyor olması bu alanda toprak ağası dediğimiz emrinde beş yüz kadar kölenin çalışabildiği efendiler ortaya çıkmasında rol oynamış olması ihtimal dâhilindedir. Bu noktada araziler için köle veyahut yarı hür çiftçiler istihdam edilmeye başlanmıştır. Ayrıca bu arazilerin istihdamı için Basra dihkanlarından¹¹⁹ bin kişi öncü olmuş ve bu işin çözümü için en makul yolunun Doğu Afrika’dan Zenci kölelerin getirilmesi olduğu görülmüş ve dönemin nüfusu ve şartları

¹¹⁵ Eş-Şurciyyun kelimesi kaynaklarda bazen köleler için kullanılmış, bazen de bu kölelerin başında duran görevli kimseler şeklinde de kullanılmıştır.

¹¹⁶ Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/414.

¹¹⁷ Mustafa L. Bilge, “Ahvaz”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1989), 2/193.

¹¹⁸ Ulebi, *Sevratü’Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*, 155.

¹¹⁹ Ortaçağ’daki bazı İslâm devletlerinin idarî teşkilâtında yer alan köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabir. Her dihkan bir veya birden fazla köyü yönetiyor ve devlet adına vergi topluyordu. Detaylı bilgi için bkz: Faruk Sümer, “Dihkan”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1994).

hesaba katıldığında getirilen köleler burada büyük bir çoğunluğa ulaşmışlardır.¹²⁰ Sayıları oldukça artan bu kölelerin ilerleyen zaman ve artan sayılarına mukabil çalışma koşulları giderek kötüleştiği için Basra'da isyan ateşini yaktıklarını görüyoruz.

3.2. Zenci Köleler

İnsanların diğer insanlar tarafından köleleştirilmesi evrensel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan doğasından kaynaklanan bir şey köleliği birçok yerde mümkün kılmış ve bu durumu ortadan kaldıracı için büyük dönüşümler yapmak gerekmiştir. Bu durum herhangi bir kültüre özgü olmadığı gibi net bir sosyal değerler sisteminden de kaynaklanmamaktadır. Ahd-i Atık zamanlarından bu yana tüm tek tanrılı dinlerin köleliği onayladığı ancak onun ağır getirilerini hafifletmeye çalıştığı görülmektedir.¹²¹

Köleliğin birçok dünya medeniyetinde var olduğu bilinen bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam'ın ortaya çıkışından binlerce yıl öncesinde Mısır, Yunanistan, Roma da kölelik mevcuttu.¹²² Yine İslam'dan önceki sistemlerde, dünya üzerinde farklı kategorilerde kölelik mevcuttu örneğin iflas eden borçlu köleleştirilebiliyordu. Aynı şekilde kölelik bazı suçlar için ceza olarak kullanılmaktaydı. Savaşlar ve muharebeler genellikle savaş esirlerinin köleleştirilmesinde önemli rol oynuyordu.¹²³ İslam Afrika dışında ortaya çıkıp gelişmişti ancak gerçekleştirilen başarılı fetihlerle beraber İslam dini kısa sürede Afrika kıtasının bazı bölgelerine yayılmış ve bu toplum içerisinde köleleştirilmiş Afrikalılar, diğer ırkların köleleri ile birlikte savaş esiri olarak

¹²⁰ Ulebi, *Sevratü 'Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*, 155-159.

¹²¹ Ehud R. Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına İslam Orta Doğusu 'nda Kölelik Bağları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 1.

¹²² Nicholas C. Mcleod, *Race, Rebellion, And Arab Muslim Slavery: The Zanj Rebellion in Iraq, 869 - 883 C.E.* (Bucknell University, 2011), 18.

¹²³ Mcleod, *Race, Rebellion, and Arab Muslim Slavery: The Zanj Rebellion In Iraq, 869 - 883 C.E.*, 18-19.

alınmıştır.¹²⁴ İslam köleliği muhafaza etmesine rağmen yerli halkın köleleştirilmesi yasaklamıştı, lakin nadiren de olsa köle tacirlerinin ve eşkıyaların hür insanları zorla köle yaptıkları ve başka beldelere köle olarak sattıkları olmuştur. Bunu neticesinde köle satın almanın geçerli bir yöntem olduğunu görüyoruz, ancak İslam da kölelerin çeşitli vesileler ile hürriyetlerine kavuşturulması durumunun mevcut olduğunu da belirtmemiz gerekmektedir.¹²⁵ Sürecin tabiiliğine uygun olarak bu satın alma durumunun İslam dünyasının sınırları içerisinde devamlılığını koruduğunu ve bu kölelerin yaygın olarak dağıtıldıkları büyük merkezlere ithal edildiklerini de görmekteyiz.

Emevîlerin yapmış oldukları fetihler neticesinde başarılı olmaları Abbâsîlere geniş ve zengin bir coğrafya bırakmış, Abbasîler de haliyle bu coğrafyanın zenginliklerinden yararlanmıştır. Abbâsîler dönemine baktığımızda hızlı değişim ve dönüşümlerin olduğunu lakin bu değişim ve dönüşümlerin Emevîlerin tesirinden bağımsız olmadığını görüyoruz. Bu tesirlerden en önemlisi Abbâsîlerin, Emevîlerden büyük ölçüde köle devralmış olmalarıdır. Abbâsîler dönemindeki başarılı fetihler sonucunda zenginliğin artmasıyla köle ve cariye istihdamı giderek artmıştır.¹²⁶ Abbasilerin merkezi şehirlerinden bir tanesi olan Bağdat köle ticareti konusunda da önemli bir yere sahiptir.¹²⁷

Bir toplumun sahip olduğu tarım arazisi işleyebileceğinden fazla olduğunda toprak sahibi olan kimselerle hiç toprağı olmayan, sadece emeği olan kimselerin emek ve arazilerini birleştirerek bu toprakları işletmesi mantıklı olandır. Bu ilişkinin nasıl geliştiği ise toplumdan topluma farklılık göstermiştir. Bu durum bazı toplumlarda feodalitenin ortaya çıkmasına neden olurken bazılarında köleliği meydana getirmiştir. Bu konuya dair

¹²⁴ Montgomery Watt, *Muhammed at Mecca* (Oxford: Oxford Universty Press, 1953), 154-157.

¹²⁵ Metin Ceylan, *İslam Hukukunda Kölelik* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2018), 75-76.

¹²⁶ Mehmet Nadir Özdemir, “Abbasilerin İlk Yüzyılında ‘Mevâli’”, Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi 2/6 (2019), 283.

¹²⁷ Mcleod, *Race, Rebellion, And Arab Muslim Slavery: The Zanj Rebellion in Iraq, 869 - 883 C. E.*, 24-25.

geleneksel yaklaşım şu şekildedir: Toprak çok fazla ise ve bu toprağı işleyebilecek emek de azsa, bu noktada kontrol altına alınması gereken şey emektir. Bu durum neticesinde kölelik dediğimiz olgu meydana getirir.¹²⁸ Bu noktada Emevi ve Abbâsîlerin sahip olduğu toprakların yüz ölçümü hesaba kattığımız zaman toprağı bağılı çalışan işçilerin-kölelerin ortaya çıkması kaçınılmaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam hukukunda hür insanlar ve kölelerin sahip oldukları haklar mevcut birikimin içerisinde yer alan bir vakıa olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu iki ucun arasında duran “*toprak köleleri*”ni İslam hukuku tanımamış ve bununla¹²⁹ birlikte bu kimselerin tartışma konusu oldukları esas nokta kendileri değil hukuki açıdan ziraî ortaklıktaki iş güçleri olmuştur.¹³⁰ İslam hukukunun bu tür köleliğe imkân tanımaması İslam toplumunda “*derebeylik*” dediğimiz olgunun ortaya çıkmasını engellemiştir. Zaman zaman toprağı bağımlı köylüler ortaya çıkmışsa da bu durum süreklilik arz etmeden ortadan kaybolmuştur.¹³¹ Lakin yine de daha önce bahsettiğimiz büyük çiftliklerin varlığı nedeniyle bu çiftliklerde çalışılabilecek iş gücüne duyulan ihtiyaç neticesinde kölelerin çalıştırılma durumu önemli bir vakıa olarak karşımıza çıkmaktadır. Zenci kölelerin bu arazilerde ne zaman çalışmaya başladığına dair net bir bilgiye sahip olmamakla birlikte¹³² el-Câhız’ın bizlere aktardığı kadarıyla çalıştırılan kölelerin çoğunluğunu siyahiler oluşturmaktaydı.¹³³

Zencilerin 255/869 yılında gerçekleştirdikleri isyandan önce de ara ara isyan ettikleri bilinmektedir. Bunlardan bir tanesi 40 kadar zenci kölenin dâhil olduğu 140/758 yılında

¹²⁸ Evsey D. Domar, “The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis”, The Journal of Economic History, 30/1 (1970), 18-32.

¹²⁹ Ömer Lütfi Berkan, Türkiye’de Toprak Meselesi (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 717.

¹³⁰ Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805), el-Hüccce ‘alâ ehli’l-Medîne, thk. Ebü’l Vefâ el-Efgâni (Beyrut, 1385), 4/180-183.

¹³¹ Berkan, Türkiye’de Toprak Meselesi, 717.

¹³² Mustafa Demirci, İslam’ın İlk Üç asrında Toprak Sistemi (İstanbul: Kitapevi, 2003), 313.

¹³³ Câhiz, *Resailü’l-Cahiz*, 1/215.

Basra’da gerçekleşen isyandır.¹³⁴ Kaynaklar isyanın sebebine dair yeterli bilgiyi bizlere aktarmasa da bu hadise sonucunda kölelerden 14’ü öldürülmüş hatta bu kölelerin başları kesilmiştir. Bu kesilen başların halka teşhir edilmek için şehre getirildiği kaynaklarda zikredilmektedir.¹³⁵ Olayın bizlere aktarılan bir diğer yüzü ise bu kölelerin her biri için efendilerine bir bedel ödenmesidir. Rivayete göre Halife Mansur öldürülen bu köleler için her sene sahiplerine kendi malından bir kısmını tasadduk ediyordu.¹³⁶

Sonuç olarak tarımsal alanda kölelerin çalıştırılması İslam hukukunda herhangi bir temele oturmasa bile var olan bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Var olan bu gerçeklik daha önce hiç olmadığı kadar yoğun olduğu dönemi hicri üçüncü asırda yaşamış ve tarım arazilerinde çalıştırılmak üzere Afrika’dan Zenci köleler gruplar halinde getirilmiştir.¹³⁷ Irak’ta ikamet eden ve büyük çiftliklerde çalışmakta olan bu Zenci kölelerin tamamının isyana katılıp katılmadığını tam olarak bilmemekle birlikte Taberî’nin isyana katılan grupları eserinde zikrettiğini görüyoruz. Taberî isyan içerisinde yer alan Zenci gruplardan bazılarını: “*Furatiyye, Karmatiyyûn, en-Nube ve Arapların dilinde konuşan diğerleri*”¹³⁸ şeklinde sıralamıştır. İsyana katılanlarla ilgili bize bilgi veren araştırmacılardan bir tanesi de Faysal Samir’dir. Yazar kitabında “*İsyandaki Gruplar*” şeklinde bir başlık altında isyan içinde ki farklı grupları detaylı bir şekilde ele almıştır. Samir bu grupları beş başlık altında sıralamıştır. Bunlar: “*Şurciyyun, Karmatiyyun, Furatiyye, en-Nube ve Debbasiyn*” şeklindedir. Araştırmacıya göre onlardan Furatiyye, Karmatiyun ve en-Nube kabilelerine ait olanlar Müslüman ve Arapça

¹³⁴ Câhiz, *Resailü ’l-Cahız*, 1/195.

¹³⁵ Muhammed b. Halef Vekî (ö.306/918), *Ahbârü ’l-Kudât*, nşr. Abdülaziz el-Merâgî (Beyrut, ts.), 2/58.

¹³⁶ Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyancılar*, 288-289.

¹³⁷ Demirci, *İslam ’ın İlk Üç asrında Toprak Sistemi*, 313.

¹³⁸ Taberî, *Tarihu ’r-Rusûl ve ’l-Mulûk*, 9/418-419.

konusuyorlardı.¹³⁹ Nöldeke göre de bu Zencilerin çoğu Arapça konuşamıyordu çünkü açık havada çalıştıkları süre boyunca bu dili öğrenmek için fırsatları olmamıştı. Fakat yine de doğulu olan bu kölelerin çoğu kendi anadillerini bırakıp efendilerinin dillerini öğrenmekte gayretliydi. Lakin yine de araştırmacı Afrika kökenli kölelerin tamamına yakınının bir tercüman kullanmak zorunda olduğunu da ifade etmiştir. Daha kuzey ülkelerden gelen Nubyalılar ve diğer zenciler zaten Arapça konuşabiliyorlardı.¹⁴⁰ Ali b. Muhammed'in yer yer tercüman kullandığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.¹⁴¹ Bu da onların belli bir çoğunluğunun Arapça bilmediği bilgisini desteklemektedir. Elimizdeki verilerin gösterdiği kadarıyla isyana katılan kölelerin büyük çoğunluğu Doğu Afrika kökenlidirler.

3.2.1. Abbasilerde Zencilerin Varlık Kazanması

Araştırmamızın konusu olan Zenci isyanının çıktığı yer olan Irak, Orta Çağ'da Orta-Doğu'nun birçok yerinde olduğu gibi, hem önceki devirlerde hem de Abbasilerde köleliğin câri olduğu bir konuma sahipti. Abbasilere kadarki süreçte İslam toplumu içerisinde köle edinmenin en önemli iki yöntemi fetih savaşları ve köle ticaretiydi. Abbasilere geldiğimizde fetihlerin durması nedeniyle bu yolla köle edinme geri planda kaldığından köle ticareti önem kazanmıştır. Halifeler dâhil olmak üzere zengin kimselerin ve bu kimselere yakın tabakaların, toprak sahiplerinin köleleri olduğunu görmekteyiz.¹⁴² Bu kölelik konusunda gelişen arz ve talebin yanı sıra Basra ve etrafında İslam'ın ilk dönemlerinden beri gerçekleşmekte olan toprağı ihya etme çalışmaları büyük bir işçi gücüne olan ihtiyacı artırmıştır. Bilhassa fetihler sonucunda ortaya çıkan işlenebilecek

¹³⁹ Samir, *Sevratü 'z-Zenc*, 34-36.

¹⁴⁰ Nöldeke, *Sketches From Eastern History*, 153.

¹⁴¹ Ulebi, *Sevratü 'Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*, 120.

¹⁴² Muhammad' Abdul-Jabbâr Beg, "Abbâsi İdaresi Altındaki İslâm Toplumunda Serfler", çev. Süleyman Tülücü, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 519-520.

arazinin meydana getirdiği sermaye ile Basra körfezinde canlılık kazanmış olan Uzak Doğu ticaretinin getirisi olan sermayenin birleşmesi sonucunda bu pazara yönelik üretim yapılacak büyük çiftliklere ve bu çiftliklerde çalışabilecek işçi emeğine duyulan ihtiyaç artmıştır. Ve ayrıca ticareti yapılan şeker ve pirinç gibi hali hazırdaki çiftçilerin iş gücünü aşan bir emeğe ihtiyaç duyulan ürünler için ya devletin oluşturduğu büyük çiftlikler ya da büyük toprak sahiplerinin çiftlikleri kullanılmıştır. Ve bu çiftliklerde üretimde herhangi bir aksaklık olmaması bakımından yoğun çalışacak bir emeğe, iş gücüne ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır.¹⁴³

Bu dönemde o bölgede çalıştırılan kölelere dair Belazurî'nin râvilerinden olan el-Hüseyni bölgedeki varlıklı kimselerin bu köleleri satın aldığını ve daha çok zirai işlerde çalıştırıldıklarını vurgulamıştır. Bölgede çalıştırılan kölelere dair iki gruptan bahsedilmektedir. Bu gruplardan birini Hint kökenli *Zuttlar* ve *Seyâbiceler*¹⁴⁴ oluştururken bir diğerini ise *Zenciler* oluşturmaktaydı. Araştırmamızın konusu olan isyana dair iyi bir analiz yapabilmek için öncelikle isyanın vuku bulduğu dönemin öncesi ve sonrasındaki Abbasi yazarlarının kelimeyi tam olarak nasıl kullandığına bakmamız gerekmektedir.¹⁴⁵ Aynı şekilde tarım arazilerinde çalıştırılmakta olan bu kölelerin tam olarak nereden ve ne zaman getirildiklerine dair coğrafyacıların kaleme aldıkları eserlerinde de açık ve net bilgilere rastlanmamaktadır. Örneğin Afrika'dan getirilen pek çok ticari eşyadan bahseden klasik coğrafya eserlerinin pek çoğu Zenci isyanından sonra yazılmış olmasına rağmen kölelerin nasıl getirildiğine ve Zencilerin kimliklerine dair net bir bilgi vermediklerini görmekteyiz.¹⁴⁶ Bu konuya dair onuncu yüzyılda Doğu Afrika

¹⁴³ Calude Cahen, *İslâmiyet*, çev. Esat Nermi Erendor (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990), 118-125.

¹⁴⁴ Belazûri, *Fütûhu'l-Büldan*, 543.

¹⁴⁵ Ghada Hasem Talhami, "The Zanj Rebellion Reconsidered", *The International Journal of African Historical Studies* 10/3 (1977), 452.

¹⁴⁶ Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı*, 91-92.

kıyılarına ilişkin en iyi tanımlamaları Ali b. Hüseyin el-Mes'û'di (345/956)'nin önemli eserlerinden biri olan “*Mürûcû'z-Zeheb*”ten öğrenmekteyiz. 856 yılında Bağdat'ta doğmuş olan Mes'ûdi belki de dönemin en önemli seyyah ve araştırmacılarından. O yaptığı yolculuklarda oldukça itinalı davranmış ve Afrika ile ilgili fil avcılığından fildişi ticaretine kadar pek çok bilgiyi kaydetmiştir.¹⁴⁷ Mes'udi 304/916 yılında Doğu Afrika sahilinde bulunan Kanbulu(Zengibar)'ya tüccarlarla birlikte yolculuk yapmış ve buralardan bahsederken “*Bahru'z-Zenc*” ya da “*Bilâdü'z-Zenc*” ifadelerini kullanmıştır. Mes'ûdi'nin bu kullanımları bize o dönemde Zenc kelimesi kullanılırken tam olarak neyin kastedildiğine dair örneklik teşkil etmektedir.¹⁴⁸ Fakat şunu belirtmemiz gerekir ki, Arap ve Fars coğrafyacılarının çoğunluğu gibi Mes'udi de Doğu Afrika ile Müslüman ülkeler arasındaki köle ticareti konusunda sessiz kalmıştır.¹⁴⁹

Zencilerin kökenleri, kendi içlerinde ayrıldıkları kollar ve nereden geldiklerine dair en kapsamlı bilgiyi Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız'ın (ö.255/869) *er-Resâil*'inin içinde yer almakta olan, Zenci kölelerin beyazlar karşısındaki hem nitelik hem de nicelik bakımından üstün özelliklerini sıraladığı: “*Fahru's-Sevdân 'alâ'l-Beydân*” başlıklı risalesinin içeriğinde bulabiliyoruz. Câhız'ın bu başlık altında aktardığı bilgilere göre Zenciler, Basra körfezinde yola çıkan gemilerin vardıkları yer olan Kanbule (Zengibar)'den getirilmişlerdir. Buradan getirilen Zenci kölelerin tıpkı Arapların Adnan ve Kahtan olarak iki gruba ayrılması gibi; *Kanbule* ve *Lancuye*¹⁵⁰ şeklinde iki gruba

¹⁴⁷ Talhami, “The Zanj Rebellion Reconsidered”, 447-448.

¹⁴⁸ Mes'ûdi, *Murûcu'z-Zeheb*, 4/114-119, 157-158.

¹⁴⁹ Talhami, “The Zanj Rebellion Reconsidered”, 448.

¹⁵⁰ Demirci eserinde, Câhız'ın Zencilerin Arapların iki büyük kabilesi olan Adnan ve Kahtan'a mensup olduklarını, iddia ettiğini yazmıştır. Ancak bizler bunun doğru olmadığını tespit ettik. Câhız eserinde “كما” ifadesine yer vererek yazdığımız cümlede de belirttiğimiz üzere bir benzetme yapmak istemiştir. İlgili kısım için ve karşılaştırma için bkz. Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı*, 93; Câhiz, *Resailü'l-Cahiz*, 1/211-212.

ayrıldıklarını ifade etmektedir. Onun aktardığı bilgilere göre bu köleler daha çok kıyı kesimlerde yaşayan kimselerden ve daha içerlerde kalan dağlık bölgelerde yaşayan kimselerden oluşmaktaydı.¹⁵¹ Câhiz'in er-Resail'in yanı sıra bir diğer önemli eseri olan *el-Beyân vet-Tebyin*' de daha detaylı bir anlatıma gittiğini görmekteyiz.¹⁵² Câhiz'in aktardığı bilgilere göre Afrika'dan getirilen bu köleler çiftliklerde çalıştırılıyor ve daha çok sulak alanlarda, kamışlıklarda ve sahillerde yaşıyorlardı. Aynı zamanda yazarın aktardığına göre bu köleler evlenebiliyordu ve çocukları Irak'ta kalabiliyordu. Hatta yazar bu bilgiyi aktarırken bir Rum ile Rum'un yahut Horasanlı ile Horasanlının evlenmesinden doğan çocukların burada kalmadıklarını ancak Zenciler için aynı durumun söz konusu olmadığını ve bu durum neticesinde hızla çoğalan Zencilerin giderek güçlendiğine ve sayıca üstün hale geldiklerine dikkat çekmektedir.¹⁵³

Kölelerin nereli olduklarına dair ipucuna genelde kullandıkları isimlerden anlamaktayız. Buna göre isyana katılan köleler Zengibar, Mombasa, Kenya, Mozambik, Madagaskar ve Pempa olarak isimlendirilen şehirlere mensup kişilerden oluşmaktaydı.¹⁵⁴ Ele aldığımız tarihlerde belirttiğimiz bölgelerdeki köle avcıları tarafından avlanan bu köleler Arap köle tacirleri tarafından satın alınarak Irak'a getiriliyorlardı.¹⁵⁵ Regnald Cauplet'in iddia ettiğine göre Avrupalı sömürgeciler bölgeye gelip, onun ifadesiyle “*bu çirkin işe girişmeden önce*” Asyalı köle avcıları kadın-erkek fark etmeksizin insanları kaçıracak köleleştiriyorlardı.¹⁵⁶ Bahsettiğimiz coğrafya ile Müslüman coğrafyalar

¹⁵¹ Câhiz, *Resailü'l-Cahiz*, 1/173-226, 211-212.

¹⁵² Ebû Osman Amr b. Bahr Câhiz, *el-Beyân vet-Tebyîn*, thk. Hasan Sindubi (Kahire, 1956), 50-51.

¹⁵³ Câhiz, *Resailü'l-Cahiz*, 1/212-213.

¹⁵⁴ Neville Chittick, “East African Trade with The Orient”, *Islam and the Trade of Asia*, ed. D. S. Richeard (London, 1970), 102-103.

¹⁵⁵ Ulebi, *Sevratu'l-Abîd fi'l-İslâm*, 37.

¹⁵⁶ Reginald Coupled, *East Africa and It's Invaders* (New York: Russhell & Russell.INC, 1965), 18.

arasında gerçekleşen bu köle ve altın ticaretinin başlaması miladi 750'li yıllara dayanmaktadır. Bu bölgeye ilk ulaşan ve yerleşen Müslümanların Emevi iktidarına karşı 122/740 yılında başarısız bir ayaklanma girişiminde bulunan Zeyd b. Ali isyanından sonra olduğu düşünülmektedir. Abbasilere geldiğimiz zaman Basra körfezinde artan ticaretle birlikte büyük deniz filoları ortaya çıkmış ve bu filolar vasıtasıyla da Doğu Afrika ile yapılan ticaret hız kazanmıştır. Sadece Zenci isyanına katılanların sayısının beş yüz bin civarı olduğunu hesaba kattığımızda, bu gelişen ticari ilişki neticesinde Abbasilerin merkez şehirlerine taşınan köle sayısının, hiç de azımsanmayacak bir sayıda olması gerektiğini söyleyebiliriz.¹⁵⁷ Daha önce de bahsi geçtiği üzere Abbasiler döneminde önceki devirlerde olduğundan çok daha aktif hale gelen büyük çiftliklerden dolayı buralarda çalıştırılacak kölelere duyulan ihtiyaç bu asırda oldukça artmıştır. Bu köle ihtiyacını karşılayan şey ise gelişen ticaretle eş zamanlı olarak gelişmiş olan köle ticareti olmuştur.¹⁵⁸

Kölelerin nasıl ele geçirildiklerine dair net bilgiler olmamakla birlikte çağdaş araştırmacıların ortaya koyduğu bilgilere göre bölgedeki köle avcıları iç kesimlerden avladıkları kimseleri Arap köle tacirlerine satmışlardır. Bu hususa dair çağdaş araştırmacılardan Tahir el-Mervezi'nin aktardığı anekdot dikkat çekicidir:

Zencileri avlayan komşu ülkelerden o bölgeye gelen köle avcıları çocukları ve gençleri avlamak için otların aralarına saklanırlardı. Çocukların oynadıkları oyun alanlarından başlayarak ormanın iç kısımlarına doğru yanlarında getirmiş oldukları hurmaları veyahut meyveleri serperler, çocuklar bu hurmaları almak için oyun alanlarından ve evlerinden

¹⁵⁷ Demirci, "Zenc", 44/249-250.

¹⁵⁸ Joseph E. Harris, *The African Presence in Asia: Consequences of the East African Slave* (Envanston: Northwestern University Press, 1971), 5.

uzaklaşp ormana doğru gittiklerinde avcılar onları yakalayıp kendi memleketlerine götürülerdi.¹⁵⁹

Bu yöntemin yanı sıra bölgedeki gruplar arasında çokça vuku bulan kabile savaşları sırasında fidye olarak da köleler kullanılıyordu. Buna dair İbni Batuta'nın *Seyahatname*'sinde yer alan ilginç bir bilgiye göre Kilve¹⁶⁰ sultanları sırf köle elde edebilmek adına seferler düzenlemekteydiler.¹⁶¹ Bölgedeki köle tacirleri muhtelif adlarla bilinmekte ve ticaret alanında bu işle meşgul olan kimseler hiç sevilmemekteydiler. Lakin kölelere dayalı iş gücüne duyulan ihtiyaç neticesinde pek de sevilmeyen bu alan giderek daha güçlü hale gelmiştir.¹⁶² Farklı alanlarda istihdam edilen kölelerin en çok kullanıldıkları çalışma sahası olarak araştırmamızın konusu olan Zenci isyanını meydana getiren kitleyi besleyen ve daha çok Afrika'dan getirilen işçi kölelerin çalıştırıldığı çiftlikler karşımıza çıkmaktadır. Bölgeye getirilişlerinin yanı sıra kölelerin oldukça ağır şartlarda çalıştırılıyor olması da değinmemiz gereken bir diğer önemli noktadır. Kaynaklar onların karın tokluğuna çalıştıkları bilgisine yer vermektedir. Cahız'ın bize aktardığı rivayete göre bir köle reisi, tokluğu ancak insanların ağızlarından duyabildiklerini, söyleyerek durumlarının ne kadar kötü olduğunu ifade etmiştir.¹⁶³ Anlaşılan o ki bu kölelerin temel gereksinimleri olan beslenme ihtiyacı bile karşılanmıyor ve bu insanlar tokluk dediğimiz hissiyatın ne anlama geldiğini adeta unutmuşlardı.

¹⁵⁹ Sharaf Al-Zaman Tahir Marvazi, *On China, the Turks and India*, çev. V. Minorsky (London: The Royal Asiatic Society, 1942), 57.

¹⁶⁰ Doğu Afrika sahilinde X-XVIII. yüzyıllar arasında hüküm süren bir sultanlık. Detaylı bilgi için bkz: Ahmet Kavas-Mustafa L. Bilge, "Kilve", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2002).

¹⁶¹ Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta, "*İbn Batuta Seyahatnamesi*", çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 366-367.

¹⁶² Köle tacirlerinin nitelendirildikleri muhtelif isimler için bkz: Beg, "Abbâsi İdaresi Altındaki İslâm Toplumunda Serfler", 521.

¹⁶³ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Câhiz, *El-Buhâla*, thk. Muhammed Suveyd (Beyrut, 1992), 65.

Çalıştırılan kölelerin yeme-içme masraflarının çok olmaması için onlara buğday, arpa ve hurma unlarının hurma ile karışımından elde edilen *ed-dâkik* ve *es-sevîk* isminde yemek ve kuru ekmek verilmekteydi. Köleler gerek beslenme gerekse tuzlu tarlaların çalışma koşulları olsun çok zor koşullarda çalıştırılmaktaydılar.¹⁶⁴ Zencilerin tam bir umutsuzluk içerisinde oldukları açıktır ancak zamanla artan sayılarının kendilerine verdiği güç ile bir grup bilinci oluşturabildikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bölgede yaşayan Müslümanlar vasıtasıyla bu Zenci köleler İslam'ın insanlara verdiği doğal haklar ve sosyal adalet gibi temel bazı hususlar hakkında bilgi sahibi olmuşlardı. Sonuç olarak dönemin şartları göz önüne alındığında isyan için tüm koşullar mevcuttu. Güney Irak'ta zenginleşen sermaye beraberinde emeğe olan ihtiyacı getirmişti. Bu durum altında ezilmekte olan çaresiz işçi yığınları ise mahkûm oldukları sıkıntılardan kurtarılmayı arzu ediyorlardı. Tam da bu noktada onları koordine edecek ve yönetecek bir lidere ihtiyaçları vardı. Onların bu arzularının karşılıksız kalmadığını, beklentilerini karşılayacak bir liderin ortaya çıktığını görmekteyiz.¹⁶⁵ Bu lider onları bir araya getirecek ve ezilmişliklerinin gücünü sonuna kadar kullanarak Abbasileri yaklaşık on dört yıl meşgul edecek bir isyanın ateşini yakacaktı.

3.3.İsyan Lideri Ali b. Muhammed: Şeceresi ve Karizmatik Kişiliği

Herhangi bir kitle hareketinin oluşabilmesi ve aktif bir şekilde eylem sahasına çıkabilmesi için güçlü ve karizmatik bir lidere olan ihtiyacın önemli bir husus olduğu aşîkârdır. İnsanlık tarihi boyunca meydana gelen kitle hareketlerine genel olarak baktığımızda bu hususu rahatlıkla görmekteyiz. Araştırmamızın konusu olan isyanın lideri olan Ali b. Muhammed'in kim olduğuna geçmeden önce bu başlık altında lider

¹⁶⁴ Samir, *Sevratü 'z-Zenc*, 32-33.

¹⁶⁵ Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, 120.

dediğimiz kimselerin genel özelliklerini İslam tarihinde öne çıkmış bazı isyan liderlerinden örnekler de vererek kısaca aktarmaya çalışacağız.

Herhangi bir kitleyi harekete geçirebilecek olan liderde bulunması gereken birtakım özellikler vardır. Bu özelliklere sahip kimse karizmatik lider olarak nitelendirilmektedir. Karizmatik lider kendine uygun olduğunu düşündüğü göreve el atar ve yalnızca taşımış olduğu misyona dayanarak kendisine itaat edebilecek yandaş bir kitlesi olsun ister. Böyle bir kitleyi bulup bulamayacağı onun başarısına bağlıdır. Kendisine uygun olduğunu ve onlara gönderilmiş olduğuna inandığı grubun misyonu ile kendi misyonunu örtüştüremez ise karizmatiklik iddiası çökecektir. Tam aksi bir şekilde eğer grup ile uyumu yakalar ve kendi misyonunu onlara benimsetirse onların efendisi olacak demektir.¹⁶⁶

Karizmanın ve Karizmatik kişi dediğimiz kişilerin birbirinden farklı tipleri bulunmakla beraber odaklanacağımız nokta esas itibariyle dini temelli olanıdır. Bu tipteki karizmatik liderler kendilerini herhangi bir dini olgu ve inanca dayandıran kimselerdir. Eğer bir lider dini otoriteye sahipse onun ilahi olanla sıkı bir iletişim halinde olduğuna inanılmaktadır. Onun sahip olduğu bu dini otoritenin toplumsal hayattaki yeri ve değeri normal bir insanınkinden farklıdır. Bir kimsenin yahut bir liderin dini bir otoriteye sahip olması demek onun toplumda korkulması, saygı duyulması, kendisine uyulması ve boyun eğilmesi, şerefle anılması gibi bazı durumları da beraberinde getirmektedir.¹⁶⁷ Weber'e göre bir kimsenin karizmatik olarak nitelendirilmesini sağlayan özelliklere sahip olmasından daha çok bu özelliklerin onda var olduğuna inanılması daha önemlidir. Yine yazara göre karizmatik liderin taraftarları onun olağanüstü özelliklerine inandıklarından

¹⁶⁶ Max Weber, *From Max Weber: Essays in Sociology*, çev. H. Hans Gerth, C. Wright Mills (New York: Oxford University Press, 1946), 245-246.

¹⁶⁷ John Wach, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 404-449.

dolayı lider de bu inanç üzerine kendisine itaat edilmesi noktasına atıfta bulunmalıdır.¹⁶⁸

Yani karizmatik liderin var edeceği otoritenin etki alanı takipçilerin ona olan inancı ve güveniyle doğrudan bağlantılıdır. Aynı zamanda bir diğer önemli nokta kendi çıkarlarıyla grubun çıkarlarını birleştirebilen bir liderin başarılı olabileceği gerçeğidir.

İslam tarihinde ortaya çıkmış isyanlara liderlik eden şahsiyetlerin güçlerinin temelinde onların askeri ya da politik anlamda güç sahibi olmalarından çok ileri sürdükleri fikirler ve kitlelere verdikleri vaatler olduğu görülür. Bu fikirler ve vaatler grup tarafından benimsenince önderlik etmek için grubun başına geçmişler ve eylem boyutunu aktif hale getirmişlerdir.¹⁶⁹ İslam tarihinde gerçekleştiren Muhtar es-Sakafi İsyanı, Zeyd b. Ali İsyanı, Babek isyanı, en-Nefsu'z-Zekiyye¹⁷⁰ isyanı gibi benzer pek çok isyanın liderleri ve hedef kitleleri arasındaki etkileşimi ele aldığımızda karizmatik dini otoritesi olan bir önder ve ona inanan bir taraftar grubuyla karşılaşmaktayız. Bilhassa zikrettiğimiz liderlerin her birinin kitleleri etkileyen ve onları kendilerine inandıran iddiaları vardı. Herhangi bir siyasi veyahut askeri statüleri olmamasına rağmen etraflarında taraftar toplayabilmişlerdi. Bunu da ileri sürdükleri fikir ve iddialar ile başarabilmişlerdi.

Ali b. Muhammed, araştırma konumuz olan Zenci isyanının önderi olduğundan isyanın en önemli unsurlarından biri olarak karışımıza çıkmaktadır. İnsanın karakteri içinde bulunduğu sosyal çevre ve karşılaştığı olaylar sonucunda gelişir ve yapacağı eylemleri belirlemede de bu karakter oldukça etkili bir unsur olarak karşımıza çıkar. Bu

¹⁶⁸ Weber, *From Max Weber: Essays in Sociology*, 295-296.

¹⁶⁹ Lütfi Şenel, "Fırka Liderleri ve Toplum", *NEÜİF Dergisi* 4/ (1991), 160.

¹⁷⁰ Onat, *Emeviler Dönemi Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*; Ali Avcu, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia* (Ankara: Fecr, 2020); Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*; Mehmet Azimli, *Hiz. Ali Neslinin İsyanları 10. Yüzyıla kadar Şii karakterli İsyanlar* (Konya: Çizgi Kitapevi, 2013); Azimli, Mehmet, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı* (Ankara: Avrasya Yayınları, 2006).

nedenle Ali b. Muhammed'in şeceresini, karakterini ve isyanı başlatmadan evvelki hayatını iyi anlamamız ve analiz etmemiz gerekmektedir. Ali b. Muhammed'in kim olduğuna dair elimizde birtakım bilgiler olsa da bu bilgiler ona dair bütüncül bir resim ortaya koyma noktasında son derece yetersiz, kimi zaman birbirleriyle çelişen bir durum arz ederler. Ona dair daha ayrıntılı ve güvenilir bilgiler daha çok 255/869'da isyanı başlatmadan hemen öncesine ve isyan sonrasıyla ilgilidir.

3.3.1. Nesebi

Ali b. Muhammed ile ilgili ele alacağımız ilk nokta onun şeceresi olacaktır. Bu konuda onun kendisini dayandırdığı birbirinden farklı nesepler olmakla birlikte araştırmacıların ve tarihçilerin onun iddia etmiş olduğu bu neseplere ilişkin birbirinden farklı yaklaşımları bulunmaktadır. Nesebinin ne olduğuyla alakalı ilk iddia kendisinin çoğunlukla dillendirdiği Hz. Ali soyundan geldiği iddiasıdır. Biz ilk olarak bu iddiayı ele alacağız. Diğer iddiaları da sırasıyla değerlendirmeye çalışacağız.

Ali b. Muhammed'in kendi nesebiyle ilgili iddialarını ele aldığımızda farklı şehirlerde farklı şecereler ortaya koyduğunu görmekteyiz. Bahreyn'de bulunduğu sırada kendi soyunun "*Ali b. Abdullah b. Muhammed b. el-Fazl b. el-Hasan b. Ubeydullah b. el-Abbas b. Ali b. Ebi Talib*"¹⁷¹ şeklinde olduğunu ifade etmiştir. O Bahreyn'in o zamanlar başkenti olan Hacer'de insanların kendisine katılması için bu neseple davette bulunmuştur. Bazı kimseler bu davete icabet etmeseler de kalabalık bir topluluk ona tabi olmuştur. Ali b. Muhammed kendisine tabi olan bu grupla birlikte kendisine karşı olan diğer gruplarla çarpışmalar gerçekleştirmiş ve bu olaylarda pek çok insan hayatını kaybetmiştir. Ali b. Muhammed etrafında kitle oluşturmaya çalıştığı ilk aşamada başarısız olmuştur. Bu ve benzeri olayların ardından Ali b. Muhammed Hacer'den ayrılmış ve Lahsa'ya gitmiştir.

¹⁷¹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fî't-Tarih Tercümesi*, 7/173; Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*, 35.

Orada bulunduğu sırada ilk olarak Beni Temim daha sonra da Benû eş-Şemmas Kabilesinin Benû Sa'd koluna gitmiştir. Kaynaklarda yer alana göre Bahreyn'de kendisini destekleyen kimseler ona bir peygamber edasıyla yaklaşmışlardır. Bu nedenle de ona itaat etmiş ve haraç toplamasına da yardım etmişlerdir.¹⁷²

Taberî'nin bize aktardığı kadarıyla Ali b. Muhammed Basra'dayken kendi nesebinin “*Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ali b. İsa b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali. b. Ebi Talib*”e dayandığını iddia etmiştir.¹⁷³ Taberî'ye göre Ali b. Muhammed, isyanı başlatmadan bir yıl önce Basra'da bulunduğu sırada Hz. Ali soyundan geldiği iddiasını daha önceleri hiç dile getirmemiştir.¹⁷⁴ Bu durumu Abbasiler döneminde Hz. Ali soyundan gelmenin isyan bayrağı çekebilmek adına önemli meşruiyet zeminlerinden bir tanesi olduğunu hesaba kattığımızda daha önceleri Ali b. Muhammed'in, yer yer şiirlerinde de gördüğümüz kadarıyla, Abbasilere karşı olumsuz bir tutumu bulunsa dahi sistematik bir isyan hazırlığı içerisinde olmadığı yorumunda bulunabiliriz.

Biruni'nin eserinde aktardığına göre Basra civarında Ali b. Muhammed, *Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ali b. İsa b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib* şeceresiyle ortaya çıkıp isyana giriştiğinde Taberistan, Gilân ve Deylem'de hüküm süren Zeydî Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmâil b. Hasen el-Alevî (ö. 270/884)¹⁷⁵ onun nesebini öğrenmek istemiş ve kendisine bir mektup göndermiştir. Ali b. Muhammed onun mektubuna ve bu isteğine karşılık: “*Senin amacın*

¹⁷² İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/173; Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*, 35.

¹⁷³ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/172.

¹⁷⁴ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410.

¹⁷⁵ Mustafa Öz, “Hasan el-Alevî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1997), 16/287.

ile benim amacım aynı şey üzerinedir vesselam”¹⁷⁶ şeklinde muğlak bir cevap vererek nesebi üzerine bir açıklama yapma gereği duymamıştır. Hasan el-Alevî’nin Ali b. Muhammed’in nesebini sorgulamasının nedeni Ali b. Muhammed eğer iddia ettiği nesep üzerineyse kendisiyle aynı soydan olmaları ve haliyle Hasan el-Alevî’nin onu tanıyor olması gerekirdi. Kanaatimizce Ali b. Muhammed’in verdiği muğlak cevap iddia ettiği nesep üzerine olmadığından kaynaklanmaktadır.

Taberî’nin bize aktardığına göre Ali b. Muhammed Basra’da Zencilerle birlikte kargaşa çıkarıp orayı tahrip ettikten sonra bir grup kimse kendisinin kimliğini sorgulamak için yanına gelmişlerdir. Bu grubun içerisinde Ali b. Muhammed’in kendisini nispet ettiği şecereye göre amcası olması gereken bir kimse de bulunmaktadır. Kendi nesebi hakkında soru sorulduğunda Ali b. Muhammed daha önce iddia ettiği nesepten vazgeçerek “*İsa b. Zeyd soyundan değil, Yahya b. Zeyd’in soyundan*”¹⁷⁷ olduğu yönünde farklı bir şecere vermiştir. Taberî onun bu tutumunu değerlendirirken Ali b. Muhammed’in yalan söylediğini, şartlara göre hareket ettiğini zira Yahya b. Zeyd’in geride sadece bir kızının kaldığının bilindiğini vurgulamıştır.¹⁷⁸ Ali b. Muhammed’in iddia ettiği nesepten vazgeçip diğer bir Hz. Ali soyuna dayanan nesep ile ilişkilendirmesi elbette iddia ettiği neseplere olan aidiyeti konusunda şüphe uyandırmaktadır. Onun başka bir Hz. Ali soyuyla ilişkilendirdiği nesep sorgulandığında tamamen reddetmeyip bir alternatif ile karşılık vermesi iddia ettiği şeylerde taktiksel değişiklikler yapabildiğinin ve bu konuda da başarılı olduğunun bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şii eğilimli olduklarını bildiğimiz ve isyanın vuku bulduğu dönemde yaşamış olan iki önemli tarihçi Ya’kûbi (ö. 292/905) ve Mesûdi (ö. 345/956) Ali b. Muhammed’in

¹⁷⁶ Ebû Reyhan el-Birûnî, *el-Asâru’ul-Bâkiyye an Gurûni’l-Hâliye*, nşr. E. Sachau (Leipzig, 1923), 332; Ulebi, *Sevratu’l-Abîd fi’l-İslâm*, 117.

¹⁷⁷ Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/488.

¹⁷⁸ Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/487-488.

nesebinin Ali soyuna dayandığını katı bir şekilde reddetmişlerdir. Mesûdi *Murûcu’z-Zeheb*’inde konuyu ele alırken Ali b. Muhammed’in Hz. Ali soyundan olduğuna dair iddiasını pek çok kimsenin reddettiğini ve bunun mesnetsiz bir iddiadan ibaret olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Mesûdi’ye göre Ali b. Muhammed Haricîlerin en aşırı gruplarından biri olan Ezârika’ya mensuptur.¹⁷⁹ Mesûdi’nin bu iddiasının nedeni Ali b. Muhammed’in ve kitlesinin yer yer aşırı birtakım hadiselerle neden olmuş olmaları olabilir.

Diğer bir Şii tarihçi olan İbnü’t-Tıktakā (ö. 709/1309’dan sonra) da eseri *el-Fahri fi Âdâbi’s-Sultâniyye*’de Ali b. Muhammed’in kendisini atfettiği şeceresini zikrettikten hemen sonra bu iddiasının nesep âlimlerine göre doğru olmadığını ifade etmiştir. Şunu belirtmemiz gerekmektedir ki İbnü’t-Tıktakā Ali b. Muhammed’in nesebi aidiyetini kabul etmemekle beraber onu diğer Şii eğilimli tarihçiler kadar kötü görmemekte yer yer hakkında iyi yorumlarda da bulunmaktadır.¹⁸⁰ Ahmet Ulebi İranlı Şii bir âlim olan Abbas el- Kummi (ö. 1095/1684’ten önce)’nin Ali b. Muhammed’in nesebine dair yorumunu bize aktarmaktadır. Kummi: “*Ali b. Muhammed Ehlibeytten değildir*”¹⁸¹ şeklinde görüş beyan etmiştir. Lakin modern araştırmacılardan Thedor Nöldeke, muasır araştırmacılar reddetmesine rağmen bu isyanın çıktığı zamana kadar pek çok kimsenin kendilerini Ali soyuna dayandırdıklarını ve bu kimselerin pek çoğunun da seçkin kişiler olmaktan uzak olduğunu ifade ederek Ali b. Muhammed’in bu iddiasının uydurma olması ihtimali kadar doğru olabileceğini de ifade etmiştir.¹⁸² Ancak Nöldeke bu iddianın doğru olabileceği ihtimalini söylemekten öteye gidememiştir. Bu ihtimalden bahsedip gerekli bir temellendirme yapamamıştır.

¹⁷⁹ Mesûdi, *Murûcu’z-Zeheb*, 4/194.

¹⁸⁰ İbnü’t-Tıktakā (709/1039?), *el-Fahri fi Âdâbi’s-Sultâniyye ve’d-Düveli’l-İslâmiyye*, 250-251.

¹⁸¹ Ulebi, *Sevratü’Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*, 93-94.

¹⁸² Nöldeke, *Sketches From Eastern History*, 146-147.

Ali b. Muhammed’i konu edinen diğerk bir isim ise Nizamülmülk (ö. 485/1092)’tür. O *Siyasetnâme*’sinde Ali b. Muhammed’in ortaya çıkışıyla ilgili bir başlık açmış ve eserinde ondan Bâtînî Muhammed b. Ali Burkâî Alevi şeklinde bahsetmektedir. Yazar Muhammed Burkâ’i’nin Zencileri kandırarak kendi mezhebine (Bâtînlık) davet ettiğini ve korkunç bir isyana neden olduğunu ifade etmektedir.¹⁸³ Nizamülmülk eserinin bu kısmına Ali b. Muhammed’e lanet ederek başlamıştır. Kanaatimizce bunun nedeni Selçuklular döneminde İsmâîlî-Bâtîni tehlikenin oldukça ciddi boyutlarda olması ve bu düşünceyle bağlantılı olduğu düşünülen herkesin tamamen dışlanıp aşağılanmasıdır.

Ali b. Muhammed’in farklı yer ve zamanlarda kendi soyunu farklı neseplere dayandırmasının birden fazla nedeni olabilir. Kanaatimizce bunlardan bir tanesi zaman zaman takip ediliyor olması olasılığı hasebiyle kendisini gizlemek istemesi amacıdır. Bir diğerk ise Abbasiler zamanını ele aldığımız zaman kişinin muhalefette olabilmesi için kendisini dayandırdığı zeminin ne kadar önemli olduğu hesaba katıldığında o, kendisini dayandırdığı nesepler sayesinde taraftar kitlesini artırmaya çalışmış olabilir.

Modern araştırmacılar dan Faysal Samir ve Heinz Halm, Ali b. Muhammed’in Farisi olduğuna dair kaynaklarda geçen bazı iddiaları aktarırlar. Öncelikle Faysal Samir’in İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Süyûti’den (ö. 911/1505) aktardığı iddia: Ali b. Muhammed’in Farisi ve isminin de “behbûd”¹⁸⁴ olduğu şeklindedir. Samir konu edindiği bu iddiaya dair eğer bu durum gerçek olsaydı muasır tarihçilerin, araştırmacıların - bilhassa Taberî gibi- bunu doğrulaması gerektiğini ancak muasır ların Arap olduğu konusunda ittifak ettiğini yazmıştır.¹⁸⁵ Yani ona göre bu iddia doğru değildir. Ayrıca Samir Farsça bir isim olan behbûd isminin Ali b. Muhammed’in şahsı için kullanılan bir niteleme olabileceğini söylemiştir. Bizde Samir’in bu düşüncesine katılıyoruz. Heinz

¹⁸³ Nizamül Mülk, *Siyer el-Mülk*, 339-340.

¹⁸⁴ بهبود: Farsça bir kelime olup: Sağlık, sıhhat, sağlamlık, iyilik anlamlarına gelmektedir.

¹⁸⁵ Samir, *Sevratü’z-Zenc*, 48.

Halm, Ali b. Muhammed'in Fars kökenli bir mevali olduğunu öne sürer. Halm, isyan liderini mevali olarak ele aldığından ona tabi olan kitlenin de mevali olduğunu söylemiştir. Halm'a göre Ali b. Muhammed'in başarılı olmasının nedeni de budur.¹⁸⁶ Ancak Ali b. Muhammed'in kitlesinin çoğunluğunun mevaliden değil Zenci kölelerden oluştuğunu hesaba katarsak bu iddia gerçeği yansıtmamaktadır. İbnü'l-Cevzî, Süyûtî ve Heinz Halm'ın iddiaları muasır araştırmacılarca belirtilmeyen bir iddiadır. Ali b. Muhammed'in kökenine anne ve babasına dair aktarılan bilgiler her iki kabilenin de Arap asıllı olduğu yönündedir. Bu nedenle kanaatimizce Ali b. Muhammed'in Fars asıllı olduğu iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Aynı zamanda Ali b. Muhammed'in Farsça bildiğine yahut konuştuğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz.

Ali b. Muhammed'in hayatını konu edinen araştırmacıların onun nesebine dair üzerinde karar kıldıkları gerçek onun Rey'de bulunan Verzenin'de doğduğu ve isminin de Ali b. Muhammed b. Abdurrahim olduğudur. Ali b. Muhammed'in dedesinin (babasından) soyu Cahiliyeden bu yana Bahreyn'de yaşayan Rabia kabilesinin Abdulkays koluna dayanmaktadır.¹⁸⁷ Bu kabilenin genel olarak fikri yapısını bilmemiz Ali b. Muhammed'in zihin dünyasını anlayabilmek adına bize kapı aralayabilir. Bu kabile Hz. Peygamber zamanında İslam'ı kabul eden ve irtidad döneminde ise İslam'dan dönmeyen nadir kabilelerdendir. Halife Osman zamanından itibaren Emevilere muhalefet etmişlerdir. Nitekim kabile mensuplarından olan Kûfeli Hakim b. Cebele'nin Hz. Osman'ın katilleri arasında yer aldığı söylenmektedir. Daha sonraki dönemlerde de kabilenin tamamına yakını Hz. Ali evlatlarının tarafını tutmuşlardır. Ayrıca kabileye dair diğer bir önemli noktada Hz. Ali'nin düşmanı olarak gördükleri Hâricîleri düşman olarak

¹⁸⁶ Ulebi, *Sevratu'l-Abîd fî'l-İslâm*, 132.

¹⁸⁷ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410; Safedî (764/1363), *el-Vâfi, Bi'l-Vefeyât*, 21/406; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fî't-Tarih Tercümesi*, 7/172; Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*, 33.

görmüşlerdir.¹⁸⁸ Ali b. Muhammed'in bu kabileye mensup olan baba tarafından dedesi Abdurrahim Talikân'da doğmuş ve daha sonrasında Irak'a gidip oraya yerleşmiştir. Abdurrahim burada kendisine Sind asıllı bir cariye satın almış ve Ali b. Muhammed'in babası bu cariyeden dünyaya gelmiştir.¹⁸⁹

Annesine gelince, *Kurra bint Ali b. Rahib b. Muhammed b. Hâkim* olup Benû Esed kabilesine mensuptur. Burada bulunan Verzenin köyünde yaşamıştır.¹⁹⁰ Taberî Ali b. Muhammed'in anne tarafından dedesinin hikâyesini onun kendi ağzından bize aktarmaktadır:

Aslen Kûfe ehlinde olan dedem Muhammed b. Hakem, Hişam b. Abdülmelik'e isyan eden Zeyd b. Ali'nin de içerisinde yer aldığı isyancılarla birlikte hareket etmişti. Bu isyan sonucu Zeyd b. Ali öldürülmüş ve dedem (Hakim) oradan uzaklaşarak Rey de bulunan Verzenin köyüne gitmiş ve oraya yerleşmiştir.”¹⁹¹

Aktarılan bilgilerden anlaşıldığı üzere isyan lideri Ali b. Muhammed Verzenin'de doğmuştur. Kaynaklarda doğum tarihine dair net bir bilgi yer almamaktadır.

Safedî *el-Vâfi Bi'l-Vefeyât*'ında Ali b. Muhammed'in anne ve babasının Rey şehrinde bulunan Verzenin köyüne nasıl yerleştikleri ve buradaki yaşayışlarıyla ilgili diğer kaynaklarda zikredilmeyen bir rivayete yer vermektedir. Onun bize aktardığı bu rivayete göre Ali b. Muhammed'in dedesi ve anneannesi her yıl hacca gider ve bu sırada Medine'de bulunan Ebi Talib'in neslinden olan bir şeyhe misafir olur ve kendi şehirlerinden getirdikleri hediyeleri ona verirlerdi. Yine hacca gittikleri bir zamanda

¹⁸⁸ M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 170-171.

¹⁸⁹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410.

¹⁹⁰ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/172; Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*, 33.

¹⁹¹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410.

şeyhin yanına uğradıklarında şeyh vefat etmiştir. Ardında da kendi yerine daha çok küçük olan oğlu Muhammed'i (İsyan liderinin babası) bırakmıştır. Ali b. Muhammed'in dedesi Muhammed'i yanında götürmek ister lakin Muhammed annesi ve kız kardeşini bırakmak istemez. Bir sonraki yıl hacca tekrar gelen Ali b. Muhammed'in dedesi Medine'ye uğradığında Muhammed'in annesinin ve kız kardeşinin vefat ettiğini ve kimsesiz kaldığını görür. Onu yanına alır ve Verzenin'e götürür. Dedesi Muhammed'i kendi kızı Kurra ile evlendirir ve bu evlilikten iki çocuk dünyaya gelir, küçük olan vefat eder. Diğer çocuk ise Zenci İsyanı lideri olan Ali b. Muhammed'dir. Babasının evliliği yürütememesi nedeniyle Ali daha küçükken anne ve babası ayrılırlar. Ali'nin babası bir cariye satın alır ve oğlunu da alarak köyden ayrılır.¹⁹² Kaynaklarda geçene göre Zeynel Abidin'in oğlu Zeyd'in Medine'de yaşamakta olan Cafer es-Sadık'ın himayesinde yetişen dört erkek bir kız çocuğu bulunmaktadır. Aktarılan rivayette bahsi Ali b. Muhammed'in dedelisinin yanına aldığı çocuk Cafer es-Sadık'ın himayesinde yaşamakta olan çocuklardan biri olabilir ve bu nedenle de Safedî'nin verdiği bu rivayet Ali b. Muhammed'le Ali oğulları arasında nesep olarak bir bağ kurma teşebbüsü olarak görülebilir.¹⁹³ Şii eğilimli tarihçilerin pek çoğunun Ali b. Muhammed'in Hz. Ali soyundan olduğunu reddetmektedirler. Safedî'nin Şii eğilimli bir tarihçi olmadığını hesaba katarsak bu bilgiyi Ali b. Muhammed'in nesebini Hz. Ali soyu ile irtibatlandırması makul bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabi tekrar belirtecek olursak muasır araştırmacıların pek çoğu Ali b. Muhammed'in kendisini nispet ettiği Ali soyundan olduğu iddiasını kabul etmemektedir. Nesebi konusunda genel kanı onun Arap asıllı olduğu ve Hz. Ali soyundan gelmediği yönündedir. Bizim kanaatimiz de Ali b. Muhammed'in Ali soyundan gelmediği ve kendisinin Arap asıllı olduğu yönündedir. Bunu savunmamızın ilk sebebi daha önce bahsettiğimiz üzere Ali b. Muhammed'in kendini atfettiği nesebi farklı yer ve

¹⁹² Safedî (764/1363), *el-Vâfi, Bi'l-Vefeyât*, 21/406.

¹⁹³ Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı*, 107.

zamanlarda pragmatik bir tavırla değiştirmiş olmasıdır. İkinci olarak da ait olduğunu iddia ettiği nesebe bağlılığı bulunan muasır kişilerce yani akrabası olması gereken kimselerce tanınmamakta ve hatta nesebi konusunda bazı sorgulamalara tabi tutulmaktadır.¹⁹⁴

Ali b. Muhammed ve babası köyden ayrıldıktan sonra ta ki Ali'nin babası vefat edip sonrasında köye geri dönene kadar onlardan uzun yıllar haber alınamamıştır. Ali b. Muhammed Rey'de kaldığı süre içerisinde ilim tahsilinde bulunmuş ve daha sonrasında ise Horasan'a geçmiştir. Burada da iki üç yıl ilim tahsilinde bulunan Ali b. Muhammed köye geri dönmüş daha sonrasında ise bir daha geri dönmek üzere oradan ayrılmıştır.¹⁹⁵ Kaynaklarda her iki yerde de tahsil ettiği ilimlere dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak hayatının ilerleyen safhasında Arapça, Hat ve İlm-i Nücum gibi alanlarda özel ders verdiği kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.¹⁹⁶ Kanaatimizce Ali b. Muhammed'in daha önceden tahsil etmiş olduğu ilimler sonraları özel dersler verdiği bu alanlara yönelik ilimler olabilir.

3.3.2. Kişiliği

Ali b. Muhammed'in sahip olduğu özelliklerin onun etrafında taraftar kitlesi oluşturabilmesinde oldukça etkili olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. O genel anlamda bir karizmatik liderin sahip olması gereken pek çok özelliğe sahiptir. İyi bir hatip olarak karşımıza çıkan Ali b. Muhammed gayr-i Arap olan Zencilerin Arapça bilmeyenleri için yapmış olduğu hutbeleri ve yazmış olduğu şiirleri onların kendi dillerine tercüme ettirmiştir.¹⁹⁷ Ali b. Muhammed durumları iyi analiz etmeyi ve kölelere beklentileri doğrultusunda hitap etmeyi iyi bilmektedir. O yoksul ve sefalet içerisinde yaşayan kölelere hitap ederken içinde bulundukları umutsuz ve zor şartlara dikkat çekmiş ve

¹⁹⁴ Bkz. Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410; Ulebi, *Sevratu'l-Abîd fi'l-İslâm*, 117.

¹⁹⁵ Safedî (764/1363), *el-Vâfi, Bi'l-Vefeyât*, 21/406.

¹⁹⁶ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410.

¹⁹⁷ Ulebi, *Sevratü'Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*, 120.

hemen ardından onları bu durumdan kurtaracak bir gelecek vadedmiştir. Zenci kölelere seslenirken onlara karşı daha etkileyici olmak için peygamberlerin yaptığı gibi yüzünü örtmüş, tebliğe uygun bir görüntü oluşturmaya çalışmıştır.¹⁹⁸

Ali b. Muhammed eğitim almış biri olmasının yanı sıra şair, edip ve hatip oluşu sahip olduğu ve kaynaklarda zikredilen önemli özellikleri arasındadır. Bu özellikleri sayesinde başkent Sâmerrâ'da yaşayabilmiştir.¹⁹⁹ Sâmerrâ'da bulunduğu süre zarfında saray eşrafi ile hemhal olmuş ve o burada Halife Müntasır'a bağlı bir grubun üyesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Başkentte bulunduğu sırada bu bahsi geçen grubun üyeleri olan ve halifenin yanındaki Gânim eş-Şatrancî, Sâ'id es-Sâğir ve Yusrü'l-Hadîm gibi sarayda üst düzey mevkilerde yer alan kimselerle iletişim içerisinde olan bir Ali b. Muhammed portresi ile karşılaşmaktayız.²⁰⁰ Ali b. Muhammed şairliğiyle ve edebi kişiliği ile sarayda kâtip olan bu kimselere methedici şiirler yazıp okumuştur. Sarayda bulunan eğitim çağına gelmiş çocuklara Hat, Nahiv ve Nücûm ilmi²⁰¹ öğrettiği bizlere aktarılan bilgiler arasındadır.²⁰² İbn Ebi'l-Hadîd eserinin bazı yerlerinde Ali b. Muhammed'i "*en-Nacim*" şeklinde zikretmektedir.²⁰³ Bu sıfatı kullanmasının nedeni Ali b. Muhammed'in Nücûm ilmi ile ilgilenmesi olabilir. Ali b. Muhammed sahip olduğu yeteneği ile sarayda geldiği konumu şöyle ifade etmiştir: "*Şiirle halife Müntasır'ı methettim ve kâtip oldum.*"²⁰⁴ Bu durum Ali

¹⁹⁸ Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, 117.

¹⁹⁹ Ulebi, *Sevratu'l-Abîd fî'l-İslâm*, 133; Samir, *Sevratü'z-Zenc*, 55.

²⁰⁰ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fî't-Tarih Tercümesi*, 7/172.

²⁰¹ İlm-i Felek olarak da bilinen Nücûm ilmi İslam bilim tarihinde astronomi biliminin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz: Tevfik Fedh, "İlm-i Felek", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2000).

²⁰² Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410; İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/127.

²⁰³ Örnek için bkz. İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/208-211.

²⁰⁴ Ulebi, *Sevratu'l-Abîd fî'l-İslâm*, 86.

b. Muhammed'in şair ve edip olmak noktasında oldukça başarılı olduğunun bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰⁵

Burada değinmemiz gereken önemli noktalardan bir tanesi de Ali b. Muhammed'in sarayda bulunduğu zaman dilimi içerisinde sarayın içinde bulunduğu siyasi ve sosyal ortamının nasıl olduğudur. Kaynaklarda geçen bilgilerden edindiğimize göre bu dönemde siyasi anlamda bir istikrarsızlık mevcuttur. Bunun yanı sıra saray eşrafının yaşadığı lüks ve sefahat neticesinde sosyal hayatta bir çözülme başlamış ve idarenin gerilemesiyle birlikte hali hazırda iktidar için yanıp tutuşanlar arasında birtakım çatışmalar ortaya çıkmıştır. İnsanın psikolojisi üzerinde içinde yaşadığı ortamın etkisinin oldukça önemli olduğu göz önüne alındığında Ali b. Muhammed'in bu siyasi ve sosyal anlamda çözülmeye başlayan ortamdan oldukça etkilendiğini görmekteyiz. O bu durumla ilgili bir şiir kaleme almıştır:

Bağdat'ın saraylarını özlüyorum

Bütün isyankârların ondan uzak olduğu, İçkinin açıkça içildiği yer burası

Adamlar günah işlemeye ne kadar da düşkün

Ben ki buralara zorla atlarımı sürmezsen Fatımatü'z Zehra'nın oğlu değilim²⁰⁶

Ali b. Muhammed'in bu şiirinden anladığımız kadarıyla sarayın içinde bulunduğu durumdan oldukça şikâyetçidir. Bu ortama karşı içinde kin ve nefret beslemekte olduğunu ve bu durumu da güç kullanarak düzeltmek istediğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra diğer bir olasılık da Ali b. Muhammed sarayın içinde bulunduğu durumdan faydalanmak istemiş de olabilir. Onun ileri sürdüğü Ali soyundan geldiği iddiası hali hazırda hilafette

²⁰⁵ Abbasî döneminde şairler bazen halifelerin ziyafet sofralarının vazgeçilmez kişileri olmuşlardır. Öyle ki bazıları halifelere, komutanlardan veya diğer devlet adamlarından daha yakın olmuşlardır. Sonunda bir tür şairler tabakası ortaya çıkmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Polat, "Abbasî Dönemi Şiiri ve Şairlerine Genel Bir Bakış", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/14 (2018), 636-649.

²⁰⁶ Ammara, *Müslimûne's-Sevvar*, 207.

bir hakkı olduğunu da düşündüğünün bir göstergesidir. Bu nedenle o hakkı olduğunu düşündüğü şeyi almak için gerek şiirlerinde gerekse attığı her adımda Abbasi hilafetinin içinde bulduğu durumu ve yanlış gördüğü yapılan işleri sürekli dile getirmiştir. Yine Ali b. Muhammed Abbasilere karşı sitemini dile getirdiği bir başka şiirinde şunları söylemektedir:

Ey Amcamızın oğulları!

Günlerce sönmeyecek veya söndürülmesi geç olacak fitne ve kargaşa ateşini yakmayın.

Ey amcamızın oğulları!

Biz ve siz parmak uçları gibi eşit durumdayız.

Her iki tarafı da ayakta tutan ve birbirine bağlayan aralardaki akitlerdir.

Ey amcamızın oğulları!

Siz Türkleri işlerimizin (başına) getirdiniz. Hâlbuki biz eskiden beri idarenin esası ve direği idik.

Ne diye Acem Türkler feylerimizi dağıtsın ve biz de şehirlerde bu duruma seyirci kalalım.

Ben yemin ederim ki, bu durumu düzeltene kadar saf ve temiz suyu tatmayacağım.

Eğer bundan tat almaya kalkarsam, o zaman ölümden kurtaracak az, yeterli bir azığa sahip olacağım veya yeterli gelmeyerek ölüp yok olacağım.²⁰⁷

Yine yukardaki şiirden anlaşılacağı üzere Ali b. Muhammed'in asıl isyanı başlatmadan evvel zaten içerisinde bir isyan başlamıştır. Şiiri detaylı ele aldığımızda Ali b. Muhammed'in kendisini Hz. Ali soyundan bir kimse olarak gördüğünü, Abbasilere hitap ederken: "Ey amcamızın oğulları!" şeklinde seslenmesinden anlamaktayız. Ayrıca Ali b. Muhammed tarihsel düzlem ve sosyo-politik arka plan başlığında kısaca anlatmaya çalıştığımız Türklerin Abbasi siyaseti üzerindeki Mu'tasım ile başlayan ve artarak devam eden etkisinden ve iktisadi anlamda da fey gibi önemli görevlerin de Türkler tarafından

²⁰⁷ Ulebi, *Sevratü'Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*, 86-87; çev: Musa Baydar, *Abbasiler Tarihinde*(H.255-270, M.869-883) *Zenci İsyanı Sebepleri ve Sonuçları*. (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 26.

yapılıyor olmasından oldukça rahatsızlık duymaktadır. Şiirinde bu ve benzeri durumlardan duyduğu huzursuzluk ve hoşnutsuzluğu açıkça beyan etmiştir. İçinde başlayan bu yoğun huzursuzluk nedeniyle de bir arayış içerisine girdiğini ve bir süre sonra bu şehirden ayrılarak Bahreyn'e gittiğini görmekteyiz.²⁰⁸ Hilafetin başkentinin içinde bulunmuş olduğu bu siyasi ve sosyal kargaşa ortamının Ali b. Muhammed'in kalkışmış olduğu böylesine büyük bir macerayı etkilemiş olması muhtemel bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ali b. Muhammed'in sarayda olduğu yıllarda Abbasi halifeliği üzerinde Türk komutanların göz ardı edilemez bir etkisi mevcuttu. Diledikleri hilafetten azlediyorlar dilediklerini halife yapıyorlardı. Ve şöyle bir gerçek mevcuttu ki hilafet makamına yeni getirilen halife bir önceki halifenin çevresini tasfiye edebiliyordu. Ali b. Muhammed'in sarayda olduğu zamanlar hilafette halife Müntasır'ın olduğunu görmekteyiz. Türk komutanlar Müntasır'ı azlettiklerinde, sonraki halife Müste'in azledilen halifenin yakın çevresini tasfiye etmeye başlamış ve İbn Haldun'un bize aktardığı kadarıyla bu tasfiye sırasında tutuklananlar arsında Ali b. Muhammed'in de olduğu anlaşılmaktadır. Ammara'ya göre Ali b. Muhammed'in hilafetin merkezinden ayrılarak Bahreyn çöllerinde giriştiği bu sürecin başlamasındaki neden burada yaşadığı son olaylardır.²⁰⁹ Buradan ayrılışıyla ilgili diğer bir olası ihtimal de Ali b. Muhammed'in etrafında olup bitenleri çok iyi analiz eden ve adımlarını ona göre atan biri olması diyebiliriz. Bilindiği üzere 250/863 sonrası Abbasilerde o dönemde var olan muhalif grupların pek çoğu ciddi bir hareketlilik ve hazırlık içerisindeydi.²¹⁰ Ali b. Muhammed gerek toplum içerisinde

²⁰⁸ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/172.

²⁰⁹ Ammara, *Müslimûne's-Sevvar*, 206-207; İbn Haldun, *el-İber* (Kahire: Bulak Matbaası, 1284), 4/19.

²¹⁰ Ulebi, *Sevratu'l-Abîd fi'l-İslâm*, 45,85.

vuku bulan bu karmaşayı gerekse Abbasilerin içinde bulundukları durumu çok iyi analiz etmiş ve bu durumdan faydalanmak için gerekli adımları atmaya başlamıştır.

Burada üstünde durmamız gereken önemli bir nokta: İsyan lideri Ali b. Muhammed için bazı tarihçilerin “Deccal”, “Habis” “Sapık”, “Zındık”²¹¹ gibi bazı nitelendirmeler kullanmış olmalarıdır. Biz bu nitelendirmelerin objektif olmadığı ve en nihayetinde Ali b. Muhammed’in ezilmiş bir kitlenin önderliğini yapan, yer yer başlattığı bu süreci kontrol altında tutmakta zorlanan ve bu noktada aşırı birtakım vakıalara da sebebiyet vermiş olan bu kitleyi 14 yıl gibi bir süre kontrol edebilmeyi başaran bir lider olarak görmekteyiz. İslam tarihinde vuku bulan bu tip olaylarla ilgili erken dönemde eser telif eden müelliflerde isyan ve benzeri hareketleri belirttiğimiz olumsuz ifadelerle nitelendirmenin ön planda olduğunu görmekteyiz. Bu noktada müelliflerin yaklaşımlarında çok da objektif olamayışlarının nedenlerinden bir tanesi kendilerini ait hissettikleri yahut konumlandıkları mezhebi kimlik etkili olabilmektedir. İktidarda bulunan gücün sahip olduğu görüş toplumun her alanına etkili bir şekilde nüfuz edebilmektedir. Bu nedenle iktidara muhalif olan kimselerin görüş ve düşüncelerini açıkça ifade edebilmeleri güç hale gelmekte ve buna ek olarak bu kimselerin yapıp ettiklerinin muasır tarihçilerce olduğu gibi ifade edilememesi gibi bir durumda karşımıza çıkmaktadır. Abdulkâhir el-Bağdadi (ö.429/1037-38)’nin eserinde yer alan ve bazı müelliflerin iktidardaki güç unsuruna karşıt bir görüş ifade etmeleri noktasında: *“Muhtelif devletlerdeki Sünni Hükümdarların işleri karşısında onların dile getirebilecekleri bir şey yoktur”*²¹² cümlesini temel alarak anlamamız mümkündür. İktidarda bulunan kimselerin sahip olduğu yahut toplumun genelinde baskın olan görüşü ve düşünceyi görmezden

²¹¹ ez-Zehebî(748/1348), *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, 13/129-130; Fayda, “Muhammed b. Cerîr Taberî”, 39/437; İbn Ebu’l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci’l-Belâğa*, 8/142; Mes’ûdi, *Murûcu’z-Zeheb*, 4/194-195; İbnü’l-Esir, *El-Kamil fi’t-Tarih Tercümesi*, 7/322, 326.

²¹² el-Bağdâdi (429), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 293.

gelerek görüş beyan etmek dönemin şartları nazarında pekte mümkün olmayan bir durum olarak görülmektedir.

3.3.3. Sâmerâ'dan Ayrılarak Bahreyn'e Gidişi

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Ali b. Muhammed nereye neden gittiğini bilen bir kimsedir. Sâmerâ'dan ayrılarak başlayan yolculuğunda izlediği güzergâhta ilk olarak Bahreyn'e 249/863 gitmiştir. Çıktığı bu yolculukta uğradığı ilk durak olarak Bahreyn'i seçmiş olmasının nedeni bu şehrin hilafetin merkezinden uzak olması ihtimali yüksektir. Burada kendi nesebini daha önce belirttiğimiz üzere Hz. Ali soyuna dayandırmış ve bununla birlikte etrafında taraftar kitlesi oluşturmayı amaçlamıştır. Bu amacında giderek başarılı olmaya başlamıştır. Burada ilk olarak Bahreyn'in iki önemli yerleşim yerlerinden biri olan Hecer'e gitmiştir. Ali b. Muhammed bölgede önemli bir tüccar olarak tanınan Yahya b. Ebi Sa'leb, kasaplıkla uğraşan Muhammed b. Selm ve darrâblık yapan Hüseyin eş-Şeybani gibi daha çok mevaliden olan kimseleri etrafında toplamayı başarmıştır. Hecer'de kaldığı sürede bu halkın kendisi için uygun olmadığını fark eden Ali b. Muhammed sonrasında da Ahsa'ya gitmiştir. Burada bölgenin en önemli iki gücü olan Beni Temim ve Beni Said kabilelerinde ikamet etmiştir. Tarihçilerin verdiği bilgilere göre Ali b. Muhammed karizmatik kişiliği ve zekâsı sayesinde Bahreyn halkı ona bir peygambermişçesine davranmışlar hatta onun hikmetli bir kimse olduğu toplum içinde yayılmaya başlamıştır. Ali b. Muhammed halkın kendisine karşı olan bu davranışına binaen onlardan haraç toplamaya başlamıştır.²¹³ Mustafa Demirci bu durumu Ali b. Muhammed'in devlet kurma idealinin bir nüvesi olarak değerlendirmiştir.²¹⁴ Bunu yapmasındaki motivasyon kaynağının devlet kurma arzusu olması ihtimal dahilindedir ancak o bunu isyancı bir kimsenin kendisine maddi kaynak bulma saiki ile de yapmış olabilir. Ali b. Muhammed Ahsâ'da etrafına pek çok insan toplayabilmiş ve giderek

²¹³ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410-411; Samir, *Sevratü'z-Zenc*, 51-52.

²¹⁴ Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı*, 113.

güçlenmeye başlamıştır. Bu durumu öğrenen bölge yöneticileri duruma müdahale etmek istemişlerdir. Bu noktada Ali b. Muhammed'in etrafında bulunanlar ve Abbasilerin bölgedeki asayişten sorumlu temsilcileri arasında çatışmalar yaşanmaya başlanmıştır. Bu çatışmaların şiddeti giderek artmaya başlayınca Ali'nin etrafındaki kimseler dağılmaya gruba katılım oranı da giderek azalmaya başlamıştır.²¹⁵ Bölgede halifenin adamlarının kendisini sıkı takibe aldığını fark eden ve etrafında bulunan kitle de giderek eriyen Ali b. Muhammed bu seferde bedevilerin yaşadığı yer olan çöle yönelmiştir. O burada da daha önce olduğu gibi kendisinin olağanüstü güçlere sahip olduğunu ilahi olanla irtibat halinde olduğunu belirten söylemlerde bulunmuş ve burada ki bedevileri kendi yanına çekmeyi başarmıştır. Burada dört yıl kadar zaman geçiren Ali b. Muhammed etrafına toplamış olduğu bu bedevilerle Bahreyn'in önemli köylerinden bir tanesi olan er-Redm köyüne saldırmıştır. Ancak beklediğinin aksine bu çarpışma sonucunda ağır bir yenilgiye uğramış ve yine etrafında bulunan taraftar kitlesi dağılmıştır ve çevresinde ki pek çok adamı köy halkı tarafından kılıçtan geçirilmiştir.²¹⁶ Ali b. Muhammed'in taraftar bulma noktasındaki ilk önemli teşebbüslerinin başarısızlıkla sonuçlandığını görmekteyiz. Bu durum neticesinde aciz kaldığı noktayı örtbas etmek için kendisine Basra'ya gitmesi gerektiğinin söylendiğini iddia ederek bu şehirden ayrılmak istemiştir.²¹⁷ Bahreyn'de kalmış olduğu bu beş yıllık süreç oldukça önemlidir. Öncelikle bu süreçte Temim, Kelb, Sa'id ve Humeyr gibi kabilelere yaklaşmayı başarmış ve bu kabilelerden başlatacağı isyan içerisinde önemli rol oynayacak kimseleri kendine arkadaş edinmiştir. Ve bu kimselere isyanın beyin takımı ve başkomutanları olarak karşımıza çıkan kimselerdir. Bu kimselerden ilki Ahsâ'da kendisine katılan ve önemli komutanlarından biri olarak

²¹⁵ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410-411; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/203-204.

²¹⁶ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/203-207; İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/130.

²¹⁷ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/411.

karşımıza çıkan Yahya b. Muhammed el-Behrani'dir. İsyan başlatma sürecinden sonuna kadar Ali b. Muhammed'in yanından ayrılmayan Süleyman b. Câmî' ve Nadirü'l-Esved kendisine Bahreyn çöllerinde dahil olan ve önde gelen komutanlarındandır. Ali b. Muhammed Bahreyn'de bulunduğu süreç içerisinde edinmiş olduğu; Hecr'li Muhammed b. Selm, Ali el-Dirrâb, Bureş el-Kure'i, Hüseyin es-Saydâni gibi ashabından dört adamını önden Basra'ya göndermiştir. Onları önceden şehre göndermesinin nedeni başlatmak istediği isyana katılabilecek olan kimseleri davet etmek istemesidir. Buna mukabil isyanın asıl önemli kadrosunun burada oluştuğunu söylememiz yanlış olmayacaktır. Burada kendisine katılan kimselerin önemli bir kısmı bedevilerden oluştuğu için Ali b. Muhammed onları yanında tutabilmek adına içlerinde var olan yağma arzularını beslemeye gayret etmiştir. Bu durum neticesinde Ali b. Muhammed'in etrafında oluşmaya başlayan ilk kitlenin Bahreyn'de insanların mallarını yağmaladığı kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.²¹⁸ Tekrar belirtmemiz gerekirse Ali b. Muhammed kimi nasıl motive etmesi gerektiğini bilen ve atacağı adımları dikkatli atmaya çalışan bir kimse olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.3.4. Basra'ya Gitmesi

Bahreyn'de istediği başarıyı elde edemeyen sonra 254/863'de Ali b. Muhammed kendisine ikinci bir durak olarak daha önceden şehri kontrol için güvenilir adamlarını gönderdiği Basra'yı seçmiştir. Basra'ya ilk geldiğinde Beni Zubey isimli bir kabileye misafir olmuştur. Burası Ali b. Muhammed için önemli duraklardan bir tanesidir. O bu şehirde Emevîlerin önemli komutanlarından ve Horasan valisi olan Mühelleb b. Ebi Sufre(ö. 82/702)'nin²¹⁹ soyundan gelen ve Ali b. Muhammed'in en önemli komutanlarından biri olan Ali b. Ebân el-Mühellebi ve kardeşleri Ahmet ve Halil ile

²¹⁸ Naci, "Sahibu'z-Zenc: es-Sair eş-Şair", 18.

²¹⁹ İrfan Aycan, "Mühelleb b. Ebû Sufre", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2006), 31/511-512.

tanışmıştır.²²⁰ Bu şehirde kaldığı süre boyunca ticaret ve bilimle uğraştığı aktarılan rivayetler arasındadır. İbnü't-Tıttakā Ali b. Muhammed için faziletli bir kimse ve belâgatının da oldukça güzel ve akıcı olduğu bilgisini bizlere aktarmıştır.²²¹ Yine kaynaklarda onun hat ve edebiyat alanında yetkinliği ve bu konuda Basralıların çocuklarına dersler verdiği zikredilmektedir.²²² Ali b. Muhammed'in Basra'ya gelme nedeniyle ilgili iddia ettiği durum kendine oluşturmaya çalıştığı karizmatik lider görüntüsü açısından oldukça önemlidir. İddia ettiğine göre o buraya gelmeden önce kendisini aniden bir bulut huzmesi kaplamış ve “*Basra'ya git*”²²³ şeklinde ilahi bir mesaj almıştır. Bu mesajın ardından Ali b. Muhammed Bahreyn'de kendisine katılan adamlarıyla ve ailesiyle birlikte Basra'ya gitmiştir. O Basra'da bulunduğu sırada şehrin önde gelen iki kabilesi olan ve aralarında ciddi bir husumet bulunan Sünni Sa'diyye ve Şii Bellaliyye'nin²²⁴ durumlarından faydalanmak istemiştir. Bu çatışma neticesinde şehirde fiyatların yükseldiği, insanların kıtlık gibi bir durumla mücadele etmek durumunda kaldığı, bunun yanı sıra da bataklık bölgede yaygın bir şekilde görülen veba hastalığının da şehri epey yorduğu kaynaklarda geçen bilgiler arasındadır.²²⁵ Bu iki kabilenin çatışması sonucu oluşan kargaşa ortamını ve şehrin durumunu fırsat bilen Ali b. Muhammed her iki kabileye de ayrı ayrı mektuplar göndererek kendisine katılmaya olamaya davet etmiştir. Fakat onun bu çabası karşılıksız kalmış ve Basra'daki bu kabilelerden hiçbiri onun yapmış olduğu bu davete icabet etmemiştir. Üstelik Basra'da

²²⁰ Fayda, “Muhammed b. Cerîr Taberî”, 39/411; İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/130.

²²¹ İbnü't-Tıttakā (709/1039?), *el-Fahrî fî Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, 251.

²²² Ulebi, *Sevratu'l-Abîd fî'l-İslâm*, 84-85.

²²³ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/411.

²²⁴ Bu iki kabilenin isimleri diğer kaynaklarda da geçmekle beraber mezhebi aidiyetleri sadece Makdisî'nin eserinde yer almaktadır: Muhammed b. Ahmed (ö.390/1000civarı) *el-Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm*, nşr. De Goeje (Leiden, 1902), 130.

²²⁵ Samir, *Sevratü'z-Zenc*, 104-105.

görev yapan Abbasilerin valisi Muhammed b. Reca, Ali b. Muhammed'in ayaklanma hazırlıklarından haberdar olmuş ve onu yakalatmak için adamlarına talimat vermiştir. Bundan haberdar olan Ali b. Muhammed şehri terk edebilmiştir ancak geride karısı, oğlu ve hamile bir cariyesinin de içlerinde bulunduğu bir grup taraftarı hapse atılmıştır.²²⁶ Görüldüğü üzere Ali b. Muhammed iki şehir arasında yaptığı gezi serüveni boyunca arayıp durduğu kitleyi bulamamıştır. Kitlesini büyütmek için Araplara ve mevaliye kitesine katılması için yapmış olduğu davette başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Tabi bu süreç kitle edinme açısından başarısızlıkla sonuçlansa da Ali b. Muhammed daha sonraları isyanı birlikte başlatıp ilerletecekleri asıl adamlarını bu yolculuk sırasında kazanmıştır.

3.3.5. Bağdat'a Ulaşması

Kaynaklarda geçene göre Ali b. Muhammed Basra'dan ayrıldıktan sonra burada edinmiş olduğu Süleyman b. Camî, Yahya b. Muhammed ve Muhammed b. Silm önde gelen adamlarını da yanına alarak 254-255/869-870'de Bağdat'a gitmiştir. Bağdat'a doğru yola çıktıklarında bataklık bölgeden geçmeye çalışırken Basra'da bulunan Bilâlîlerin köleleri onları yakalayıp Vasıt şehrinin valisi Muhammed b. Avf'a götürmüşlerdir. Ali b. Muhammed ve adamları valinin elinden bir şekilde kurtulmayı başarak Bağdat'a ulaşmış ve bu şehirde bir yıl kalmışlardır. Ali b. Muhammed burada kalırken Bahreyn'de olduğu gibi Hz. Ali soyundan geldiğini iddia ederek taraftar kazanmaya çalışmıştır. Ali b. Muhammed burada kaldığı süre zarfı içerisinde insanları sadece bir isyana davet etmekle kalmamış kendisine de yeni misyonlar yüklemeye başlamıştır. O kendisine bazı ayetlerin bildirildiğini ve budan dolayı kendisine itaat eden kimselerin iç dünyasında neler olduğunu bildiğini ve ne yapıp yapmayacaklarını önceden anladığını iddia etmeye başlamıştır. Burada adamlarının ve kendisinin göstermiş olduğu çalışmalar neticesinde çok fazla olmasa da kendilerine katılan kimseler olmuştur.

²²⁶ Taberî, *Tarîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/411; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/207-208.

Kendisine katılan bir kölenin ismini ve künyesini değiştiren Ali b. Muhammed ona Hamza adını vermiş ve Ebu'l Fazl diye de künyelendirmiştir.²²⁷ Ali b. Muhammed, Bağdat şehri Abbasi hilafeti için önemli bir yer olduğundan burada planladığı şeyi gerçekleştirmekte ve istediği şekilde ilerlemekte oldukça zorluk çekmeye başlamışken Basra'da çıkan karışıklıklar nedeniyle valinin azledildiği haberini almıştır. Valinin azledilmesiyle birlikte Ali b. Muhammed'in ailesinin ve önemli adamlarının da içinde bulunduğu bir grup insan hapishanelerden çıkmıştır. Ali b. Muhammed adamlarını da alarak isyan başlatmak için konum olarak daha uygun gördüğü Basra'ya geri dönmüştür.²²⁸ Bu yolculuğu sırasında Ali b. Muhammed daha önceleri de isimlerini zikrettiğimiz önemli kimselerle tanışmış ve kendisine yoldaşlık edecek ve isyan sürecinde yanında olabilecek kimselerle dost olmuştur. Burada bulunan önemli kabileleri kendi yanına çekme çabasına girişmiştir. Azı müstesna kabilelerin çoğunun Ali b. Muhammed'e destek vermediğini görmekteyiz. Bize aktarılan bilgilerden edindiğimize göre Ali b. Muhammed oldukça zeki bir kimsedir ve uğradığı her yerin içinde bulunduğu sosyal ve siyasi durumlarını iyi analiz ederek emin adımlarla ilerlemeye çalışmıştır. En nihayetinde Ali b. Muhammed bu hazırlık serüvenini tamamlayıp Basra'da isyan ateşini yakmak için 255/869 yılının Ramazan ayının bitiminden iki gün önce cumartesi gecesi Basra'ya doğru yola çıkmıştır.²²⁹

4. İsyanın Başlaması, Tarihsel Seyri ve Bastırılması

4.1. Ali b. Muhammed'in Zencilerle İlk Teması ve İsyanı Başlatması

İslam tarihi içerisinde halifeler sahip oldukları otoritelerini tehdit eden ve ilk bakışta mezhepsel hareketler gibi gözüken tehlikeli dini muhalefet ve sosyal hoşnutsuzlukların

²²⁷ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/174.

²²⁸ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/412; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/174; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/208-211.

²²⁹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/413.

birçoğunun üstesinden gelebilmişlerdir. Ancak bazıları var ki isyan ihtilale dönüşmüş ve iktidar el değiştirmiştir. Bu süreç içerisinde iktidar ve muhalefet arasındaki mücadelenin tarafları genellikle belirli kimse ve gruplar olmuştur. Bu nedenle siyasi otorite patlak verebilecek isyanların kimlerden gelebileceğini aşağı yukarı tahmin etmiş ve ihtimal dâhilinde olanları yakın takibe almıştır. Bu noktada Zenci isyanı bu genellemenin dışında kalan bir vakıa olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bu yeni isyan, toplum içerisinde en hor görülen sınıftan, Zenci kölelerden gelmişti. Ve bu kölelerin hilafetin ordularına karşı direnebilmesindeki en önemli motivasyon kaynağı da yine bu hor görülmelerinden doğan çaresizlikleri ve öfkeleri olmuştur. Bu ezilmiş grup için gerekli olan en önemli şey ise bu öfke ve çaresizliklerini dini ve iktisadi motifleri içinde barındıran birtakım vaatlerle destekleyerek onları yönlendirecek bir lider olmuştur. İhtiyaçları olan bu lider onları bulmuş ve bu liderle birlikte Zenci köleler yaklaşık on dört yıl boyunca Irak'ın yarısını ve komşu bölgeleri korkutmayı başaramışlardır.²³⁰

Daha önce Ali b. Muhammed'in izlediği güzergâhı aktarmıştık. Zenci lideri Bahreyn'de ve Bağdat'ta bulunduğu sırada Basra'da bulunan adamları vasıtasıyla şehrin durumuyla ilgili haberler almış ve isyan için en uygun vakti beklemiştir.²³¹ Bu bekleyiş Basra valisi Muhammed b. Reca'nın şehirde çıkan kargaşayı önleyemediği gerekçesiyle azledilmesi haberiyle son bulmuş ve Ali b. Muhammed daha önceki yolculukları sırasında edinmiş olduğu yakın adamlarıyla birlikte harekete geçmiştir. Basra'da bulunan adamlarının daha önceden planladığı güzergâhlar üzerine hareket eden Zenci lideri burada kaldığı süre içerisinde kendisini Halife Vasık'ın çocuklarından birinin adına *Sabâkh* ismi verilen tuzlaların yöneticiliğini yapan bir kimse olarak tanıtmıştır. Kendisini bu şekilde tanıtmaması onun daha öncesinde bölgenin sosyal yapısıyla ilgili bilgi aldığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Zira Basra'da zor şartlar altında çalıştırılan

²³⁰ Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, 115.

²³¹ Samir, *Sevratü 'z-Zenc*, 54.

kölelerin varlığı bilinmekte ve Ali b. Muhammed bu yeni kimliğiyle yani toprakların yönetiminden sorumlu biri olarak kendisini tanıtmayı bu arazilerde çalışmakta olan Zencilerle daha yakından iletişim kurmanın fırsatını bulmuş ve onları bir isyan için hazırlamaya başlamıştır.²³²

Ali b. Muhammed'in saraydan ayrılarak başladığı yolculukları sırasında kendine tabi olacak bir kitle arayışı içinde olduğunu görmekteyiz. Ve anlaşılan o ki Zenci lideri daha önce uğradığı yerlerde örneğin Bahreyn ve Basra'da ateşini tutuşturmaya çalıştığı isyanlardaki başarısızlıklarından ders almış olacak ki kendisine bu defa diğerlerinden daha farklı olduğunu düşündüğü ve gücünü fark ettiği bir başka grup bulmuştur. Kaynaklardan edindiğimiz ve daha önce aktardığımız bilgilere ışığında oldukça zeki ve pragmatik olduğunu anladığımız Zenci lideri Basra'da bulunan büyük çiftliklerdeki zor şartlar altında çalışan köle ve işçi sınıfının içinde bulundukları durumu kullanmaya karar vermiştir.

Taberî Zenci liderinin kölelerle olan ilk münasebetinin nerede ve nasıl olduğuna dair önemli bilgilere yer vermektedir. Taberî bu husustaki bilgileri Reyhan b. Sâlih adındaki toplu halde çalışmaya götürülen “eş-Şurciyyun”²³³ kölelerinden birinden doğrudan nakletmektedir.²³⁴ Reyhan Ali b. Muhammed'in adamlarının kendisini ona götürdüğünü ve Zenci liderinin kendisine Basra hakkında bazı sorular sorduğunu ve bildiği kadarını cevapladığını belirtmiştir. Ali b. Muhammed bu sorgulamanın ardından Reyhan b. Salih'e oldukça güvenmiş olacak ki isyan için oluşturmak istediği kitleyi büyütmede görevlendirmiştir. Ali b. Muhammed Reyhan'a bu görevi yapması halinde getirdiği kimselerin başına onu reis yapacağı sözünde bulunmuştur. Tabi bunun karşılığında Ali b. Muhammed Reyhan'a geri döneceğine dair yeminler ettirmiştir. Reyhan b. Salih Zenci

²³² Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*, 39.

²³³ Tarlalardan çıkan tuzların ticaretini yapan tuz tüccarlarına verilen genel isim.

²³⁴ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/413.

lideri adına köleler arasında propaganda yapmış ve bu propaganda da Ali b. Muhammed'in kölelere mal-mülk ve hürriyet vaadinde bulunduğuna yer vermiş ve kölelerin başlatılan harekete katılmalarını sağlamıştır. Hareketi başlattıktan sonra Ali b. Muhammed'in karşısına çıkan ilk grubun yukarda da bahsi geçen *eş-Şuricuyyun* denilen köle grubu olduğunu görüyoruz. Zenci lideri karşılaştığı köle-işçi gruplarının başlarında bulunan vekillerin el ve ayaklarını bağlatarak onları esir almış ve emirlerinde olan tüm köleleri kendisine katılmaya davet etmiştir. Ali b. Muhammed ve adamları bu şekilde uğradıkları yerlerdeki köle gruplarını kendi hareketlerine dâhil ederek ilerlemeye devam etmişlerdir. Hareketi başlatma aşamasında toplu şekilde çalıştırılan köle gruplarının büyük çoğunluğu bu isyan hareketine dâhil edilmiştir.²³⁵

Bir isyan hareketinin başlatılmasının yanı sıra onun motivasyonunun sürdürülmesi için davete icabet edenlerin isteklerinin pekiştirilmesi gerekmektedir. Ali b. Muhammed, adamları ile birlikte kendilerine dahil ettikleri köleleri bir araya getirip onlara bir konuşma yapmıştır. Yaptığı ilk konuşma olan bu konuşmasında canlarından başka hiçbir varlığı olamayan Zenci kölelere mal, mülk vaadinde bulunmuş ve bu noktada en önemli şey olarak efendileri gibi olmayı vadetmiştir. Efendilerinin sahip olduğu ne varsa kendilerinin benzer şeylere sahip olacağı konusunda yeminler etmiştir. Ali b. Muhammed'in köleleri toplamasının ardından bu kölelerin efendileri kölelerini geri almak talebiyle Zenci liderinin yanına gelmişler ve köleleri serbest bırakmasını hatta kendisine bunu yapması halinde köle başına beş dinar ödeyeceklerini söylemişlerdir. Ali b. Muhammed'in emrinde kaç köle olduğuna dair net bir sayı kaynaklarda yer almamakla beraber Basralılar tarafından kendilerine karşı dört bin kişilik ordu hazırlandığı kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.²³⁶ Bundan dolayı emrinde aşağı yukarı iki bin kadar köle olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır. Bu durumda köle başına beş dinar

²³⁵ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/414.

²³⁶ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/416.

toplamda on bin dinar yapmakta ve bu miktar az bir miktar değildir. Ali b. Muhammed'in kendisine ara ara yapılan bu ve benzeri teklifleri reddetmesi onun önceliğinin ekonomik bir kazançtan ziyade politik bir hedefinin olduğunun göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu durum karşısında Ali b. Muhammed'in yine akıllıca bir tavır sergilediğini ve bu tavrıyla kölelerin güvenini kazandığını söylememiz yanlış olmayacaktır. O kölelerin sahiplerinin bu taleplerine cevaben hareketine katılan kölelere efendilerini kırbaçlatmış ve taleplerinin boşa olduğunu köle sahiplerine göstermiştir.²³⁷

Ali b. Muhammed daha sonraları adamlarıyla birlikte gemiyle Dicle nehrinin kollarından birisiden geçip *Meymûn* nehri üzerinde bulunan çarşının ortasındaki mescitte konaklamıştır. Ramazan bayramına kadar burada kalan Zenci liderinin yanına gelip kendisine katılan pek çok köle grubu olmuştur. Ali b. Muhammed yanına gelen her köle grubuna ilk günkü hutbesinde vaat ettiği şeyleri yinelemiş ve bunları gerçekleştireceğine dair kendilerine yeminler etmiştir. Burada konakladığı süre boyunca bayram günü adamlarına bir hutbe okumu ve ardından bayram namazı kıldırmıştır. Onlara hitabında bulundukları durumun şartlarının kötülüğüne vurgu yaparak Allah'ın izniyle kendilerini bu süreçten kurtaracağını ifade etmiştir. Ali b. Muhammed mesajının muhatabına doğru bir şekilde ulaşmasını oldukça önemseyen bir önder olarak kaşımıza çıkmaktadır. Öyle ki o topladığı köle gruplarına seslenirken aralarında Arapça bilmeyenler olduğunu bildiğinden bu konuşmalarını kendi dillerine tercüme ettirmiştir.²³⁸ İletişim kurmayı önemsemesinin yanında, bu durum Ali'nin kölelere kendilerini önemseddiğini gösteren motive edici bir hareket olarak da değerlendirilebilir. Öyle ki harekete katılan köleler bilinçsizce değil kendilerine söylenenleri dikkate olarak hareket ediyorlardı.

²³⁷ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/414.

²³⁸ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/415; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/175.

Ali b. Muhammed ve adamları, asayişten sorumlu halifenin adamlarından biri olarak bölgede görev yapan el-Himyerî ve adamlarıyla bir çatışma yaşamışlar ve el-Himyerî ve adamlarını kendilerinden uzaklaştırarak onları Dicle'den çıkarmışlardır. Yaşanan bu ilk çarpışmada önemli bir detay yer almaktadır. Şartlar eşit değildir ve el-Himyerî, Zencilerle mücadele ettiği sırada Zencilerin elinde yeteri kadar silah olmamasına rağmen hezimete uğramıştır.²³⁹ Kanaatimizce Zencilerin bu başarısının nedeni onlara karşı savaşmaya kalkan kimselerin Zencilerin ne kadar güçlü olduklarını henüz idrak edememiş olmalarıdır. Belirttiğimiz bu durum belli bir süre devam etmiştir. Bu ufak başarının ardından Taberî'nin aktardığı bilgilere göre bölgedeki köle reislerinden biri olan Ebu Salih üç yüz kadar kölesiyle Zenci liderine gelmiş ve harekete katılmak için izin istemiştir. Gün geçtikçe Zenci liderinin yanına gelenlerin sayısı giderek artmıştır. Bunun üzerine Ali b. Muhammed grupların başlarına kendi içlerinden komutanlar tayin etmiştir.

Zencilerin ciddi bir şekilde isyan başlattıkları haberi efendilerine isyan başladıktan iki gün sonra ulaşmıştır. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre bu haber duyulunca Übülle valisi Muhammed b. Ebû Avn'ı temsilen bölgede bulunan Ukayl ve Himyeri isimli iki komutan Übülle'de bir ordu hazırlamaya, Rumeys isimli bir komutan ise Basra'da, isyan eden Zencilere karşı savaşmak için görevlendirilmiştir. Bu görev için dört bin civarında asker toplanmış ve çarpışma için harekete geçmişlerdir.²⁴⁰ Bu dönemde Basra'nın sahip olduğu asker sayısının oldukça az oranda olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle de isyancılarla mücadele edebilmek adına paralı askerlerden oluşan bir ordu kurulmuştur. Bu ordunun kurulabilmesi için gerekli olan parayı sadece iktidarın değil, köle sahiplerinin de karşıladığını görmekteyiz. Öyle ki bu köle sahiplerinin içlerinden

²³⁹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/416; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/175.

²⁴⁰ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/415; İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/135.

bazılarının savaşa bizzat katıldığı kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.²⁴¹ Buradan hareketle iktidarın, başlangıçta isyanın ciddiyetinin fark etmediğini, fark etse bile müdahale edebilecek siyasi bir istikrar ve askeri güce sahip olmadığının bir göstergesi olduğunu söyleyebiliriz.

Übülle valisi Ebû Avn Dicle dolaylarında bulunan kasabalara sevk edilmesi ve o ve adamlarının, tuz tüccarları ve köle sahiplerinin bir hazırlık yapmaya başlamasına mukabil olarak Ali b. Muhammed, Dicle yakınlarında bir yerleşim yeri olan el-Muhammediyye'ye giderek olabilecekleri öngörebilmek adına bilgi toplamaya başlamıştır. Bilgi topladığı ve konakladıkları sırada hesapta olmayan bir olay gerçekleşmiştir. Zenci lideri ve İbn Ebû Avn'ın adamları karşı karşıya gelmiştir. Taberî'nin aktardığı kadarıyla bu karşılaşmada isyan eden kitlenin elinde yalnızca üç kılıç vardı ve bunun dışında başka hiçbir silaha sahip değillerdi. Bu kılıçlar sırasıyla Zenci liderinin, yakın adamlarından olan Ali b. Ebân'ın ve Muhammed b. Seleml'in elinde bulunuyordu. Zenciler silah ve sayı bakımından paralı askerlerden oluşan ordudan katbekat zayıf olmalarına rağmen, çarpışmadan galip gelmişlerdir. Zencilerin ellerinde nerdeyse hiçbir silah olmamasına rağmen çarpışmayı kazanmaları bize onların ne kadar güçlü olduğunu ve başlattıkları bu isyana yönelik isteklerindeki samimiyeti ve aşırı motive olduklarını göstermektedir. Bu ani ve beklenmedik çarpışma sonrasında iktidarın askerlerinin çoğu öldürülmüş, onlardan bazıları çöle kaçmış ve bir kısmı da esir alınmıştır. Zenciler bu askerlerden bazılarının kafalarını kesmişlerdir.²⁴² Bu kesik başlara yaptıkları şeyler ilerde yapacakları daha kanlı olayların adeta habercisi gibidir. Zira Zenci

²⁴¹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/416; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/174-175.

²⁴² Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/415-416; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/175-176.

liderinin emri ile kelleleri alınan bu kimselerin başları Şuricuyyun'un tuz taşırken kullandıkları katırlara yüklenerek Basra'ya gönderilmiştir.²⁴³

Bundan sonraki süreçte Zencilerin eksik olan mühimmat, yiyecek ve benzeri ihtiyaçlarını karşılamak için Dicle boyunca uzanan ve Basra'nın çevresinde bulunan köyleri yağmaladıklarını görmekteyiz. Bu noktada ilk uğradıkları durak el-Ca'feriyye köyü olmuştur. Köylüler isyancıların bölgeye geldiklerin önceden haber aldıkları için köyü boşaltmışlardır. Burada büyük bir yağma yapan Zenciler içinde kısarak, para ve savaş aletlerinin de olduğu pek çok ganimet elde etmişlerdir.²⁴⁴ İlerleyen zamanda Zencilerin giderek güçlendiğini görmekteyiz. Bölgede asayişten sorumlu olarak görev yapan Rumeys ve Übülle valisi İbn Ebû Avn'ın çok büyük miktarlarda paralar ortaya koymaları ve çaba sarf etmelerine rağmen Basralılar hezimete uğramışlar ve ağır kayıplar vermişlerdir. Zencilerin bu başarılarının ardından bölgedeki Kerh, Acl, Bâsika ve Yehuda isimli köylerde yaşayan kimselerin Zenci liderinin yanına geldiğini ve kendilerine zarar vermemesi için eman dileyerek mallarını takdim ettiklerini görmekteyiz.²⁴⁵ Bu durum Zencilerin başlattıkları hareketle etraflarında nasıl bir etki bıraktıklarının bir göstergesidir. Bu ilerleyiş karşısında köle sahiplerinin Zenci lideri ile iletişim kurmak amacıyla sık sık mektuplar gönderdikleri kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır. Köle sahiplerinden köleleri para karşılığında salıvermesini yahut zor kullanarak bunu yapacaklarını söyleyen tehdit içerikli mektuplar alan Ali b. Muhammed, Zencileri korkutabileceği endişesiyle bu mektupların yüksek sesle okunmamasına dikkat etmiştir. Bu hususta mektupları getiren kimseleri uyarmıştır.²⁴⁶

²⁴³ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/416.

²⁴⁴ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/417; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/176.

²⁴⁵ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/419-420.

²⁴⁶ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/418,425.

Paralı askerlerle gerçekleşen çarpışmanın ardından diğer önemli bir çarpışma hilafetin nizami ordusuyla (*Ashâbu's-Sultan*) gerçekleşmiştir. Ebu Hilal isimli bir Türk'ün komuta ettiği bu ordu dört bin askerden oluşmaktadır ve bu çarpışmada bir önceki gibi Zencilerin galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Zenciler mağlup ettikleri Ebu Hilal'in yaklaşık bin beş yüz adamını öldürdükleri gibi esir aldıkları kimseleri de kılıçtan geçirmişlerdir.²⁴⁷ Bölgede vuku bulan daha sonraki çatışmalarda Zenciler Dicle nehri ve etrafındaki bataklık bölgeyi iyi bildiklerinden savaş stratejilerinde üstünlük sağlamışlardır. Basra'ya ilerlemelerini aşamalı bir şekilde gerçekleştiren Zenciler ilerledikleri her yerde karşılaştıkları köy ve çiftlikleri yağmalamaya ve karşılarına çıkan bölgedeki efendilerin emirlerinde bulunan Zencileri kendi hareketlerine dâhil etmeye devam etmişlerdir.²⁴⁸

Hareketin en önemli amaçlarından birisi gerek konum olarak gerekse içtimai ve iktisadi olarak isyanı güçlendirmek için en uygun şehir olan Basra'yı ele geçirmek olduğundan Zenciler *Dicletu'l-Avrâ* bölgesindeki su kanallarını ve yolları kontrol etme yoluna gitmişlerdir. Kaynaklarda aktarılan bilgilerden edindiğimize göre Basra'yı ele geçirme konusunda Ali b. Muhammed sabırlı davranıp beklemeyi tercih etmiştir. Aslında Zenciler Basralılarla çarpışmalarında elde ettikleri başarılarından ötürü Basra'ya hemen saldırmak istiyorlardı ancak iyi bir satranç oyuncusu olduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunan Ali b. Muhammed'in isyan sürecinde de tıpkı oyunda olduğu gibi stratejik hareket etmiş ve saldırmak için uygun vakti beklemiştir.²⁴⁹ Ancak oğlu Enkılay'ın²⁵⁰ da

²⁴⁷ Taberi, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/424.

²⁴⁸ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/428-429.

²⁴⁹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/430; İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/127; Ulebi, *Sevratu'l-Abîd fî'l-İslâm*, 48, 85.

²⁵⁰ Ali b. Muhammed'in oğlu Enkılay'la ilgili kaynaklarda detaylı bir bilgiye sahip değiliz. Babası, onu önemli komutanları Ali b. Ebân ve Süleyman b. Cami gibi komutanlarla birlikte görevlendirmiştir. Enkılay'a dair diğer önemli bir bilgi ise isyanın çözülmeye başladığı sırada

aralarında bulunduğu bir grup genç Ali b. Muhammed'in bu tutumunu ihlal etmiş ve Basra'ya doğru harekete geçmiştir. Harekete geçen bu grup büyük bir yenilgiye uğramış ve bu yenilgi sonucunda pek çok Zenci köle ve komutan hayatını kaybetmiştir. Bu olayın ardından ölen köleler ve komutanları için intikam yeminleri eden Zenci lideri bu yeminine mukabil Basra'ya saldırmıştır. Dikkatli ve ayrıntılı bir saldırı planı hazırlayan ve Basralılara zor bir gün yaşatan Zenciler kaynaklarda geçen bilgilere göre bu saldırıda kestikleri başları bir meydanda toplamışlar ve ölümlerin sahipleri gelip yakınlarını teşhis edip alıp götürmüştür. Sahipsiz kalan başların ise bir gemiye konulup Basra'ya gönderildiği rivayet edilmektedir. Bu gemi Basra limanına yanaştığında ölen kimselerin yakınlarının feryatlarının şehrin çok uzağından dahi duyulduğu o güne dair aktarılan bilgiler arasındadır.²⁵¹ Basra'da gerçekleşen bu olay sonrasında süreci ve olayları kendisinden öğrendiğimiz Taberî bu katliamı gerçekleştiren Ali b. Muhammed ve Zenciler için “*Allah'ın düşmanları*” ifadesini kullanmıştır. Bu olayın ardından Basra'dakilerin Sâmerî'dan yardım talep ettiği görülmektedir. Cu'lân et-Türki önderliğinde hilafet tarafından Basra'ya gönderilen ordu da Zenciler karşısında hezimete uğramıştır.²⁵² Görülen o ki, son gelişmelerle birlikte Zenciler inanılmaz bir özgüven ve güç kazanmış, Basralıların artık önlerinde engel teşkil etmeyeceğini düşünmeye başlamışlardır. Öyle ki çatışma alanı sadece kendi konuşlandıkları yerde kalmamış, Zenciler civarda bulunan şehirleri de giderek ele geçirmeye başlamışlardır.

Enkılâvın ve yanındaki bulunanların ağır yara aldığı bundan dolayı o, el-Muvaffak'a haber göndermiş ve eman dilemiştir. Bu durumu haber alan babası Ali b. Muhammed, oğlunu ciddi bir şekilde kınamış ve onu bu tutumundan vazgeçirmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/300, 326; Fayda, “Muhammed b. Cerîr Taberî”, 39/599.

²⁵¹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/432-433, 436; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/178-180.

²⁵² Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/437; İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/142.

Hazırlık ve başlangıç sürecini detaylı aktarmaya çalıştığımız Zencilerin başlattıkları bu isyan ateşi 14 yıl sürmüştür. Biz bu süreçte ilerlemelerini hızlandıran ve akıllarda kalan önemli olayları ele almaya çalışacağız. Zenciler artık güçlerinin farkına varmış ve sırasıyla önemli yerleşim yerleri olan Übülle²⁵³, Abadan²⁵⁴, Ahvaz²⁵⁵ ve Basra'yı ele geçirmişlerdir. Aşağı Irak'ta yer alan bu üç şehrin tahribatı ve ele geçirilmesi Abbasilerin kendisi için de ciddi bir tehdit oluşturmaya başlamıştır. İsyan başlayınca kadar durumun ciddiyetinin farkında olmadıkları anlaşılan Abbasi merkezi otoritesi isyan vuku bulduktan sonra Zencilerin önü alınması gereken önemli bir güç olduklarının farkına varmıştır. Ancak gereken tedbirlerin zamanında alınmaması nedeniyle Zencileri durdurmak kolay olmamıştır. Merkezi otorite tarafından isyanı bastırmaya yönelik teşebbüsleri başarısız olmuştur.²⁵⁶ Bu durumun pek çok sebebi bulunmakla beraber en önemli nedenlerinden bir tanesi olarak isyanın başlayıp iyece güçlendiği dönemde

²⁵³ Kaynaklarda geçen bilgilere göre İskender zamanında kurulmuş olan bu şehrin Yunanca ismi Abulağos'dur ve burası bölgenin önemli ticaret ve limanlarından bir tanesidir. Bölgenin diğer önemli şehri olan Basra kurulduktan sonra öneminde azalma olsa da değerinden bir şey kaybetmemiş ve Mezopotamya'nın gözde şehirlerinden biri olmaya devam etmiştir. Bkz: Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el Hamevî (ö.1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferid Abdülaziz el-Cundi (Beyrut, 1997), 1/98-100.

²⁵⁴ Bu şehir Emeviler zamanında zalim lakabıyla tanınan vali Haccac döneminde yaşamış olan Abbad b. Hüseyin isimli bir din adamına nispet edilmektedir. "Abbadan" bu din adamı tarafından kurulmuştur. Basra şehrinin alt kısmında yer alan bu şehir üçgeni andıran bir yapıya sahiptir ve nehirlerin tam ortasına kurulmuştur. Gelgitten oldukça etkilenen bu şehrin arazisinin çoğunun tuzla kaplı olduğu bize aktarılan bilgiler arasındadır. Bkz: el Hamevî (ö.1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/74.

²⁵⁵ Bu şehir Düceyl diye de bilinen Kârun nehrinin kenarında kurulmuştur ve eski Elâm Krallığı'nın başşehirlerinden biridir. Sâsânîler zamanında işgal edilen şehrin ismi Hürmüz-Erdeşir (Homoşîr) şeklinde değiştirilmiştir. Bu şehri İslam coğrafyacıları Sûku'l-Ehvaz (Hûzlar'ın Pazarı) şeklinde kaydetmişlerdir. Zamanla Ahvaz ismi yaygın kullanım haline gelmiştir. Bkz: Bilge, "Ahvaz".

²⁵⁶ Samir, *Sevratü'z-Zenc*, 109.

sarayda Türk komutanların faaliyetleri ve yaşanan iç kargaşalar merkezi otoritenin isyana yeterince müdahale edememesi karşımıza çıkmaktadır.

4.2. Basra'nın Tahrip Edilmesi

Zencilerin önlenemez ilerleyişleri içerisinde en göze çarpan olay Basra'nın ele geçirilmesidir.²⁵⁷ Daha önce Basralılara zor zamanlar yaşatmış olan Zenciler bu defa Basra'ya saldırdıklarında darbı meseller ortaya çıkaracak kadar ağır bir olaya sebebiyet vermişlerdir. Zencilerin yapmış oldukları olayların boyutunun ve şiddetinin giderek artması çıktıkları yoldaki iddia ve amaçlarını sorgulatır hale getirmiştir. Zencilerin öncesinde Übülle, Abadan ve Ahvaz'ı ele geçirmeleri Basra halkında büyük bir endişe ve korkuya neden olmuş ve bazı insanlar şehirden ayrılmaya başlamışlardır. Bu noktada Abbasi kuvvetlerinin Basra halkının temel ihtiyaçlarının temin edilmesi ve savunulma konusunda yardım etmeye çalıştığı ancak gerçekleşecek olan saldırının önüne geçemedikleri görülmektedir.²⁵⁸ Zenci liderinin bu şehri kuşatmayı ve işgal etmeyi çok istediğini saldırı aşamasında sadece Zencilerle yetinmeyişinden anlayabiliyoruz. Ali b. Muhammed kuşatmayı başlatmadan evvel Basra'yı ele geçirebilmek için bedevilere şehri yağmaladıktan sonra ele geçirilecek olan ganimetlerin bir kısmını vadetmiş ve bu sayede onları kendi safına katmayı başarmıştır. Kendisine tabi olan kitleyi iyice genişleten Zenci lideri kitlesini, gerçekleşecek olan bu zaferin ilahi bir müjde olduğunu ifade eden bazı argümanlarla zinde tutmaya çalışmıştır.²⁵⁹ Zenci lideri ve takipçileri ciddi bir hazırlık ve plan yapmışlar fakat kaynaklarda geçene göre buna mukabil Basra yöneticileri bu baskın ve saldırı hazırlığıyla ilgili yeterli önlemi almamışlardır. Bunun yanı sıra daha önce de ismini zikrettiğimiz Bilâlîler ve Sa'îdiler'in aralarındaki kabile kavgasının devam ediyor

²⁵⁷ Samir, *Sevratü'z-Zenc*, 102-104; İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/142-144.

²⁵⁸ Samir, *Sevratü'z-Zenc*, 104-106.

²⁵⁹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/411,481, 483.

olmasından dolayı da şehirde kargaşa havası hakimdi. Ali b. Muhammed ve adamları gerekli bütün hazırlıkları tamamlamışlar ve kendilerine karşı gelmeye hazırlanan şehirde önemli bir kabile olan Sa'îdiler ve adamlarını: “*Zamanları varken ırz, namus ve canlarını korumak için şehri şafak sökmeden terk etsinler*” şeklinde uyarmışlardır. Ancak kendilerini şehrin savunmasından sorumlu olarak gören bu kimseler Zencilerin şehre saldıracaklarını düşündükleri yere konuşlanmış ve olacakları beklemeye başlamışlardır.²⁶⁰

Zenci liderinin daha önceden iddia ettiği gibi o gece ay tutulmuş ve Zenciler gün ağarmaya başlayınca Basra'ya üç koldan saldırmaya başlamışlardır. Şahitlerin bizzat aktardığına göre isyancı grup o gün orada bir katliam gerçekleştirmiştir. Zenci liderinin önde gelen komutanlarından olan Ali b. Ebân Basra'nın pek çok yerinde yangın çıkarmıştır. Bu konuda ileri giderek Cuma vaktinde camiye girip Cuma mescidini yakmıştır. Bu olayı Taberî ve İbnü'l Esir detaylı bir şekilde anlatmışlardır.²⁶¹ Alexandre Popovic çalışmasında bu olayda hayatını kaybeden bazı önemli kimselerin isimlerine eserinde yer vermiştir. Bu kimseler arasında ünlü gramer âlimi olan ve sika bir râvi olarak kabul edilen el-Abbas b. el-Ferec el-Riyâşî (ö. 257/871)²⁶² cuma mescidinde namaz kılarken öldürülmüştür. Yazar Tabakat kitaplarında isimleri geçen birkaç âlimden bahsettikten sonra Ebü'l-Fazl er-Riyâşî'nin öğrencilerinden olan Arap dili âlimi, şair ve edip İbn Düreyd (ö. 321/933)'in²⁶³ Zenciler şehre saldırıp katliam yapmadan hemen önce

²⁶⁰ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/482-483.

²⁶¹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/483-485; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/205-206.

²⁶² Mehmet Yavuz, “Riyâşî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2008).

²⁶³ Nasuhi Ünal Karaaslan, “İbn Düreyd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1999).

oradan ayrıldığını yazmıştır.²⁶⁴ Musa Baydar Basra'daki bu katliam için Cuma saatinin seçilmesini önemli bulmuş ve Adam Mez'in eserinde aktardığı: "*Basra da o dönemde yaklaşık yedi bin ibadethane ve mescit bulunurken Cuma namazının kılınması için üç büyük yer vardı*"²⁶⁵ bilgisine nazaran camiler bu vakitte çok kalabalık olduğu için Cuma vaktinin seçildiği yorumunda bulunmuştur.²⁶⁶ Bu değerlendirmenin rasyonel bir temeli olmakla birlikte, kanaatimizce saldırı gününün Cuma olarak belirlenmesinde asıl sebep Zenci liderinin önceden ilahi bir müjdenin işareti olarak yorumladığı Ay tutulmasının gerçekleştiği gecenin sabahının Cuma gününe denk gelmiş olmasıdır. Ali b. Muhammed'in işaret ettiği ay tutulması ile camilerin en kalabalık olduğu Cuma gününün birleşmesi saldırı için en uygu zemini oluşturmuştur. Cuma ve cumartesi günü Basra'da şiddetli olaylar yaşanmıştır. Yaşanan bu olaylara dair Hasan b. Osman isimli bir râvi şehirden uzakta olmasına rağmen insanların çığlıklarını ve feryatlarını duyduğunu ve toplanan kalabalığın çoğunun öldürüldüğünü ifade etmiştir. Ali b. Muhammed, adamları içerisinde en acımasız diye zikredilen ve insanların kendisine mal ve para getirmesi karşılığında canlarını bağışlayan Yahya b. Muhammed'i Basra için görevlendirmiştir.²⁶⁷ Zenci liderinin onu diğer adamları arasından seçerek Basra için görevlendirmesi nedeniyle araştırmacılardan bazıları Ali b. Muhammed'in bu katliamı onayladığını yönünde yorumunda bulunmuştur.

Basra'da vuku bulan bu hadisede öldürülen insan sayısına ilişkin tarihçiler birbirinden farklı rakamlar aktarmaktadırlar. Bu konuyla ilgili en yüksek rakam Mes'ûdî'nin *Murûcu'z-Zeheb*'inde yer almaktadır. Mes'ûdî'nin verdiği bilgiye göre bu

²⁶⁴ Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*, 62.

²⁶⁵ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 468.

²⁶⁶ Baydar, *Abbasiler Tarihinde (H.255-270, M.869-883) Zenci İsyanı Sebep ve Sonuçları*, 72.

²⁶⁷ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/486-487.

olaylarda Basra’da üç yüz bin kişi hayatını kaybetmiştir.²⁶⁸ Kaynaklarda geçtiğine göre Ortaçağ’da Basra’nın toplam nüfusu 200.000 üzerindedir.²⁶⁹ Mes’ûdî’nin verdiği rakamın Basra’nın toplam nüfusundan fazla olması bu rakamın gerçek olmadığını bize göstermektedir. Öldürülen insan sayısına dair daha makul ve net bilgiyi İbnü’l-Cevzi ve Zehebi’de bulmaktayız. İbnü’l Cevzi, öldürülen insan sayısını yirmi bin olarak verirken,²⁷⁰ Zehebî bu sayıyı on iki bin olarak tespit etmektedir.²⁷¹ Her iki tarihçinin de verdiği rakamlar gerçeğe daha yakın gözüktüğünden kanaatimizce Basra’da öldürülen insan sayısı yaklaşık bu iki yazarın verdiği rakamlara benzer civarlardadır. Zenci isyanına dair temel kaynağımız olan Taberî ise Basra’da öldürülen insan sayısına dair ilginç bir şekilde herhangi sayı vermemektir. Bu olaylardan sonra Basra harap olmuştur. Yakubi’nin bu durumu özetleyen ifadesi “*İnsanlar Basra’ya geri döndüklerinde ne içinde oturulacak bir mesken ne bir ev kalmıştı.*”²⁷² şeklindedir.

Basra harap olmuş ve ondan geriye darbı mesel olarak kullanılagelen “*ba’de harabi’l Basra*” sözü kalmıştır.²⁷³ Hicivleriyle bilinen Arap şair İbnü’r-Rûmî, Basra’nın bu tahribiyle ilgili uzunca bir şiir kaleme almıştır. O şiirden bazı satırlar şu şekildedir:

Bu şehirdeki kalabalıkların gürültüsü nerede?

O muhkem yapılı binalar şimdi nerede?

O saraylar şimdi kül ve tuğlan tepeciklerine döndü

Onlara sel ve taşkınlar musallat oldu

²⁶⁸ Mes’ûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, 4/207.

²⁶⁹ Kan, “Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi”, 120.

²⁷⁰ İbnü’l Cevzi (597/1200), *el-Muntazam fî Tarihi’l-Ümem ve’l-Mulûk*, 12/124.

²⁷¹ Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî (748/1348), *el-İber fî Haberi Men Ğaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Said (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1985), 1/368.

²⁷² Ahmet b. Ebî Yakub b. Cafer b. Vehb Yâ’kûbî (292/905’ten sonra), *Târîhu’l-Ya’kûbî*, thk. Abdü’l Emir Mühennâ (Beyrut, 2010), 2/477.

²⁷³ Samir, *Sevratü’z-Zenc*, 107; Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı*, 153.

Şimdi sütunları ve köşeleri birbirine kavuştu

Büyük caminin meydanına ikisi de vasıl oldu

...

Basralılar çocukların dahi saçlarını ağartan bir korku yaşadılar

Zenciler sağdan soldan, önden arkadan ateşleriyle saldırdılar

Su içenler, yemek yiyenler lokmalarını dahi yutamadılar

Onlar takva sahiplerini kılıçlarıyla öldürdüler

Nice kardeşler kardeşinin ölü cesedinin yere düştüğüne şahit oldu

...

Allah'ın Mührüyle korunan nice bakirelere açıkça tecavüz edildi

Nice masum kızları esir alıp, peçelerini açtılar

Elleri-ayakları kanlar içinde, Zencilerin eline düşeceğini kim düşünebilirdi? ”²⁷⁴

Tarihin herhangi bir diliminde meydana gelmiş olayı yahut olayın yaşandığı toplum üzerinde ki etkisini anlayabilmede şiirler bizim için önemli bir veri kaynağı olabilmektedirler. Ancak bu verileri değerlendirirken şairlerin şiirlerinde bu sanatın özü gereği mübalağa yapabildiklerini de unutmamamız gerekmekte ve elimizden geldiğince objektif bir değerlendirme yapmamız gerekmektedir. Satırlardan anlaşıldığı üzere Basra'da büyük bir karışıklık meydana gelmiş ve daha çok toprak sahiplerinin ikamet ettiği şehir, ezilmişliklerinin öfkesiyle hareket eden Zenci köleler tarafından yağmalanmıştır. Şiirin asıl can alıcı kısmı şairin olan bitenin kimsenin aklına gelmeyecek bir iş olduğundan yakındığı kısımdır:

Bir zamanlar köle ve cariyelerin hizmet ettiği kimselerin,

Zencilerin elinde köle olacağını kim düşünebilirdi?

²⁷⁴ İbnü'r-Rûmi (283/896), *Dîvan*, thk. Ahmed Hasan Besec (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 3/340; Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı*, 153.

Zencilerin yaptıklarını hatırladığım zaman yüreğim yanar²⁷⁵

Şiirde geçen ifadelerden anlayacağımız üzere Zenci kölelere hürriyet vadi için yola çıkan Ali b. Muhammed bu yolda oldukça güçlü hale gelmiştir ki kendi tebaasını hürleştirirken var olan halkı köleleştirme yoluna gitmiştir.

4.3. İsyanın En Güçlü Yılları

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre ilerleyen süreçte Zenciler giderek güçlendiği için Abbasilerin isyana daha etkin bir şekilde müdahale etmek istemiştir. Bu noktada halifenin sağ kolu olarak bilinen Muvvaffak Bağdat'ta Zencilerle savaşmak için bir ordu hazırlamıştır. Taberî bizzat gördüğü bu orduyu abartılı bir şekilde överek daha önce bu kadar iyi hazırlanmış bir orduya şahit olmadığını ifade etmiştir.²⁷⁶ Ancak Muvvafak'ın hazırlattığı, Müflih komutasındaki bu ordu da Zenciler karşısında ağır bir yenilgiye uğramış ve ordu komutanı hayatını kaybetmiştir. Bu sonuç karşısında Muvaffak bizzat kendi komutasında olan bir ordu ile Zencilere karşı harekete geçmiş ve Zenciler ilerde kendi kuracakları şehir olan Muhtâra'nın bulunduğu yer olan *Dicletu'l-'Avrâ*'nın ortasında bulunan bataklığa kadar çekilmek durumunda kalmışlardır. Bu süreçte Abbasiler Zencilerle mücadele ederken uğraşmak zorunda kalacakları başka bir güç olarak doğuda Ya'küb b. Leys es-Saffâr²⁷⁷ komutasındaki Saffâriler ortaya çıkmıştır.²⁷⁸ Muvaffak Saffâriler'in Bağdat'a saldırma tehlikesinden ötürü merkeze geri çağırılmış ve Zenciler kendileri üzerine yeni bir güç gönderilinceye kadar bulundukları bölgede yağma yapmaya devam etmiş ve zamanla bölgeyi tamamen hâkimiyet altına almaya

²⁷⁵ İbnü'r-Rûmî (283/896), *Dîvan*, 3/339. Şiirin tamamı için bkz: 3/338-342.

²⁷⁶ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/492.

²⁷⁷ Erdoğan Merçil, "Saffâr, Ya'küb b. Leys", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2008), 35/463-464.

²⁷⁸ Erdoğan Merçil, "Saffâriler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2008), 35/464-465.

başlamışlardır.²⁷⁹ Ali b. Muhammed adamlarıyla birlikte kurmuş olduğu *Muhtâra* isimli başşehirlerini planlı bir şekilde geliştirmeye ve dışardan gelebilecek saldırılara karşı korunaklı hale getirmeye başlamıştır.²⁸⁰ Bundan sonraki süreçte Abbasilere karşı muhalif olma zemininde birleşen Saffârilerin ve Zencilerin ortak hareket etme girişimleri kaynaklarda yer alan bilgilerdendir. Abbasiler ile büyük bir çarpışma yaşayan Saffâriler yenilgi almış ve Zenci isyanı komutanlarından Ali b. Ebân'ın da bölgede hâkimiyet sahibi olduğu Ahvaz'a çekilmişlerdir.²⁸¹ Bu sırada Ahvaz'da konuşlanmış olan Zenciler tarafından Yakûp b. Leys es-Saffâr'a Bağdat'ta tekrar saldırması halinde kendisine yardım edecekleri yönünde bir mektup yollanmış, es-Saffâr ise bu mektuba “*Ey kâfirler ben sizin taptıklarınıza tapmam, sizde benim taptığıma tapacak değilsiniz...*”²⁸² ayetlerini yazdırarak Zenci liderine iletmiştir.²⁸³ Her ne kadar Yakûp b. Leys bu şekilde cevap verse de bölgede görev yapan Saffâr'ın valisi Muhammed b. Ubeydullah b. Ezâmert el-Kürdî²⁸⁴ Ali b. Ebân'a mektup yazmış ve bu mektubunda ona kendisine katılması halinde Ahvaz'ı onun hizmetine vereceğini söylemiştir. Kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre bu iki komutan kendi emellerini önceleyerek her iki tarafı da idare etmek gibi bir tutum sergilemişlerdir. Kısa bir süre sonra Zenci lideri Ali b. Muhammed bu konuşmaya dâhil olmuş ve yardımlar neticesinde Ahvaz şehrinin Ali b. Ebân'a tahsis edilmesini, bir

²⁷⁹ Demirci bölgeyi tamamen kuşatmalarını Zencilerin bağımsız bir devlet gibi hareket etmesi şeklinde yorumlamıştır. Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı*, 162.

²⁸⁰ Samir, *Sevratü 'z-Zenc*, 111-112.

²⁸¹ Mes'ûdi, *Murûcu 'z-Zeheb*, 4/199-202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-Târîh*, 6/260-262.

²⁸² Kâfirûn Suresi ilk üç ayet 109/1,2,3

²⁸³ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-Târîh*, 6/261.

²⁸⁴ Taberî ve İbnu'l Esir bu kişinin ismini “El-Kürdî” şeklinde zikretmişlerdir. Lakin İbnu'l-Esir'in tercümesinde bu isim yanlış okumadan kaynaklanıp kaynaklanmadığından emin olmadığımız bir şekilde: “et-Türki” şeklinde çevrilmiştir. Detaylı bilgi, ilgili sayfalar ve karşılaştırmamız için bkz: İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi 't-Tarih Tercümesi*, 7/244-245; Taberî, *Tarihu 'r-Rusûl ve 'l-Mulûk*, 9/528; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-Târîh*, 6/263.

hakimiyet nişanesi olarak hutbede ismine yer verilmesini istemiştir. Aralarında bu şekilde bir anlaşma yapan Zenciler ve Saffâriler'in ilk ittifakı Muhammed b. Ubeydullah'ın Ahvaz'ı alınca kendisi ve emiri Yakûp b. Leys adına hutbe okutması sonucu bozulmuştur.²⁸⁵ Bir süre sonra Ahvaz tekrar Zencilerin himayesi altına girmiş ve Saffârî askerlerinin her biri şehirden çıkarılmıştır. İlerleyen süreçte içerisinde şartlara ve çıkarlara bağlı olarak Zenciler ve Saffâriler'in ittifak kurma çabalarının devam ettiğini görmekteyiz. Fakat bu uzun süreli ve devamlı bir birlikteliği beraberinde getirmemiştir. Bu durumla alakalı kaynaklarda detaylı bilgiler yer almaktadır.²⁸⁶ Bu iki grubun zaman zaman bir araya gelmelerinde herhangi bir ideolojik yakınlık ve ortaklık olmadığı, bu ikili iletişimin sebebinin ortak çıkarlar olduğunu söyleyebiliriz. İlerleyen zaman içerisinde Abbasilerin de başka sorunlarla uğraşmak zorunda kalmasından dolayı Zenci isyanı giderek daha geniş bir alana yayılmaya başlamıştır. Öyle ki bölgenin büyük ve önemli şehirlerinden olan: Vâsıt, Cûbba, Kâdisiye ve Tahiyisa gibi daha pek çok yeri ele geçirmişler ve bunun yanı sıra bu yerlerde ki zenginlerden oldukça yüklü miktarda ganimet elde etmişlerdir.²⁸⁷ Öyle ki Zenci lideri Ali b. Muhammed başşehir olan Muhtâra'da bağımsız bir devlet reisiymişçesine hareket etmeye başlamış buna mukabil kendi adına para dahi bastırmıştır.²⁸⁸

Tüm bu olan biten neticesinden bizler Ali b. Muhammed'in zeki ve adımlarını dikkatli atan bir lider olduğunu görmekteyiz. Bu sayede hâkimiyet alanını uzunca bir süre koruyabilmiştir. İbn Ebi'l Hadîd eserinde Zenci liderinin kurmuş olduğu başşehirleri olan Muhtâra için çok ciddi bir şekilde korunduğunu yazmıştır. Çevresinde bulunan yerleşim

²⁸⁵ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/527-528; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/263-264.

²⁸⁶ Detaylı bilgi için bkz: Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/527-230, 551-556; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/271-273; İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/161-169.

²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/264-266, 271; Samir, *Sevratü'z-Zenc*, 123-124.

²⁸⁸ John Walker, "A Rare Coin of the Zanj", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 3 (1933), 651-655.

yerlerinden pek çok insanın gerek korkudan gerekse kendi rızasıyla haraç vermek veyahut Zencilere katılmak için şehre gelip gittiğini yazmıştır. Yine yazara göre bu şehir Sâmerâ ve Bağdat ile boy ölçüşebilecek kadar iyi dizayn edilmiş bir şekle ve yapıya sahiptir. Bu yer tıpkı küçük bir devletmiş gibi hareket etmiş ve Ali b. Muhammed hâkimiyeti altında tutuğu şehirlerden vergi tahsil ederek tüm gelirleri bu merkez şehirde toplamıştır.²⁸⁹ Zenciler bu süreç içerisinde zenginliklerine zenginlik katmışlar ve etraflarında bulunan şehirlere korku salmaya devam etmişlerdir. Bu durum onları ilk müdahalesinde geri çekilmek durumunda bırakan ve baskısını iyice artıracakken Abbasilerin uğraşmak zorunda kaldığı isyancı diğer kimse ve gruplar nedeniyle merkeze geri dönmek durumunda kalan Muvaffak'ın 267/880 Zencilerle tekrar mücadele etmek için geri dönmesine kadar devam etmiştir.

4.4. İsyanın Bastırılması ve Sonuçları

Zenci isyanı karşılarında kendileriyle sürekli mücadele edebilecek bir güç olmadığı için giderek daha geniş bir alana yayılmış ve güçlenmiştir. Bu gücün olmayışının en önemli sebebi Abbasilerin doğu ve batıda birbirinden farklı isyanlarla mücadele etmeleridir. Bu isyanların başını muhalif tutumlarıyla Şii ve Hâricî isyanları çekmektedir. Zenci isyanını oluşturan kitle Abbasilerin en gözde şehirlerini on yılı aşkın süredir kontrol etmişlerdir. Halife Mu'temi'din kardeşi ve hilafet naibi olan el-Muvaffak, Zencilere karşı mücadelede sahada olmamasına rağmen sahadaki komutanlarla her daim iletişim halinde olmuş ve nihayetinde uğraşmak zorunda olduğu diğer isyancılarla mücadelesi azalınca 269/881 yılının başında bölgeye tekrar intikal etmiş ve büyük bir orduyla birlikte Zencilerin başşehri Muhtâra'yı muhasara altına almıştır. Zenciler hilafet ordusunun büyük gemilerinin ilerlememesi için bölgenin sahip olduğu coğrafi şartları sonuna kadar kullanmışlar; barajlar inşa etmişler, zincirlerle su yollarını kapatmaya çalışmışlardır.

²⁸⁹ İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/164-165.

Muvaffak kararlı ve azimli bir şekilde sürekli merkezden takviye gruplarla desteklenen bu kuşatmada başarılı adımlar atmıştır. Şehrin gereksinimi olan temel ihtiyaçlarının ulaşımını engellemiş ve bunun neticesinde Muhtâra zayıf düşünce de Zencilerin başşehirlerine girmeyi başarmıştır. 269/882 yılında Muvaffak yaşanan çatışmalarda yara almış ve bir süre taraflar arasında yaklaşık bir yıl kadar süren bir durgunluk yaşanmıştır. Muvaffak 270/883 yılında tekrar ordunun başına geçmiş ve bu zamana kadar komuta ettiği saldırılardan en güçlü olanını başlatarak dört ay süren şiddetli çatışmaların ardından şehri ele geçirmeyi başarmıştır. Böylece Zenci olamayan bir kişinin önderliğinde on dört yıl boyunca Abbasileri ciddi bir şekilde meşgul eden ve bölge açısından da ciddi zararlara sebep olan Zenci kölelerin başlattığı isyan bastırılmıştır.²⁹⁰ Tüm bu olan bitenin ardından Zenci lideri Ali b. Muhammed, Muvaffak'ın kararlı ilerleyişi neticesinde öldürüldüğünde 48 yaşında bir Araptır. O ana kadar Zencilerin Zenci olamayan lideri olarak karşımıza çıkan Ali b. Muhammed'in etrafı çevrilmiş ve yanında bu yola çıktığı insanlardan kimse kalmamıştır. İsyanı başlattığı ve yönettiği süre boyunca kendisine pek çok cazip teklifte bulunulmuş ancak o hiçbirini kabul etmemiş ve bunun sonucunda da hayatını kaybetmiştir.²⁹¹ Zenci liderinin başı halka teşhir edilmek üzere Bağdat'a götürülmüş, bunu yapması için Muvaffak, oğlu Ebu'l Abbas'ı görevlendirmiştir. Ebu'l Abbas Bağdat'ta büyük bir coşku ile karşılandığı kaynaklarda zikredilen bilgiler arasındadır.²⁹²

Zencilerin bu isyanda 14 yıllık bir başarı elde etmelerini mümkün kılan koşullar olduğu gibi, başarısızlıklarına sebep olan etmenler de vardır. Ali b. Muhammed her ne kadar köleleri bir kitle haline getirip koordine edebilmişse de aynı durumu muhtelif diğer

²⁹⁰ Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, 120; Nöldeke, *Sketches From Eastern History*, 164-170; Abdülkerim Özaydın, "Muvaffak el-Abbasi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, ts.), ek-2/327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/295-306.

²⁹¹ ez-Zehabî(748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 13/130.

²⁹² İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/112-213.

muhalif gruplar için yapamamıştır. Çok az bir örneği olmakla beraber köylünün ve bölgede ki işçi olarak çalışan mevaliden kimselerin Zencilere destek verdiğiine dair bazı rivayetler bulunmaktadır. Öyle ki çoğu köyde kendileri gibi köle olan pek çok serf bulunmasına rağmen kitle Zenci kölelerin dışına çok çıkamamıştır.²⁹³ Ayrıca etrafına toplamış olduğu bu kitlenin de Muvaffak'ın kuşatma sırasında yapmış olduğu propaganda ile çözülmeye başladığını görüyoruz. Muvaffak, Muhtâra'yı kuşatma altına aldığıında kendisine sığınan herkes için genel af çıkardığını söylemiştir. Affettiği bu kimselere de bazı ödüller vermiş ve bunun karşılığında ise onlardan bunu diğer isyancılara duyurmalarını istemiştir.²⁹⁴

İsyanın kapsayıcı olamayışı, yalnızca Zencileri etkisi altına almasına ve bir isyan olarak kalıp herhangi bir ihtilal ve benzer olaya evirilememesine dair genel görüşlerin dışında Eliyahu Ashtor'un bu başarısızlıkla ilgili değerlendirmelerinden bazıları dikkat çekicidir. Güney Irak bölgesinde bulunan şehirler daha çok Yakın Doğu'nun yoğun ticaret merkezlerinden bir tanesi olduğu için bölgedeki arazilerde çalıştırılacak işçi sayısı yeterli değildi ve bu durumun yetersizliği de daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz üzere Afrika'dan getirilen kölelerle giderilmeye çalışılmıştır. Ashtor'a göre bu bölgeye çok sayıda Zenci köle getirilmesi ve süreç içerisinde bölgedeki Müslüman diğer grupların Zenciler karşısında bölgede sayısal olarak azınlık durumuna düşmeleri onlara karşı dini temelli bir düşmanlığın oluşmasına yol açmış olmalıdır. Çünkü dışardan gelen diğer grupların aksine Zenciler geri dönmemişler ve burada kalarak sayıları giderek artmıştır. Ashtor'un belirttiği ikinci bir husus, beyazlar ve siyahlar arasında süregelen anlaşmazlık durumu ve yine bölgede var olan aşırı Arap asabiyeti sebebiyle, Zenciler, İslam'ın temel

²⁹³ Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, 121; Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*, 153-154.

²⁹⁴ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/582-584; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/351-352.

düşüncesine aykırı olmasına rağmen hor görülmüşlerdir. Hatta bu hor görülme nedeniyle hilafet ordusunda bulunan bazı siyahi askerlerin firar ederek Zencilere katıldığı kaynaklarda yer almaktadır. Yazarın belirttiği bir diğer durum ise bedeviler ile yerli halk arasında en baştan beri süre gelen bir anlaşmazlık bulunmasına ve başlarda Zencilerle ittifak içerisinde görünseler de Bedeviler, Zenciler için hiçbir zaman güvenilir müttefikler olmamışlardır. Onlar kendilerine yapılabilecek cazip bir teklif ile her zaman diğer tarafa geçmeye meyilli olmuşlardır.²⁹⁵ Netice itibarıyla bu isyan diğer gruplardan yeterli desteği alamaması başarısızlıkla sonuçlanmasının nedenlerinden sadece bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zenci isyanı her ne kadar bastırılmış olsa bile siyasi konuda Abbasi hilafeti açısından ortaya çıkardığı sonuçlar oldukça önemlidir. Abbasilerin hem Zencilerle hem de ortaya çıkan ayrılıkçı diğer gruplarla aynı anda mücadele etmesi her iki kesimle de yeterince mücadele edebilmeyi engellemiştir. Zenci isyanı öngörülemez bir şekilde büyümesi neticesinde Abbasi iktidarının tüm gücünü önemli bir ticaret merkezi olan bu bölgeye teksif etmesi bu durumu fırsat olarak gören pek çok mahalli emirliğin bu süreçte müstakil idareler şeklinde ortaya çıkmalarına imkan tanımıştır.²⁹⁶ Bunlar içerisinde zikre değer olanlardan bir tanesi Mısır'da bağımsızlıklarını ilan eden Tolunoğulları'dır.²⁹⁷ Zenci isyanının Abbasi devletinde sebep olduğu askeri ve mali zafiyet diğer isyan hareketlerinin başarılı olmasında etkili bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Abbasiler Zenci isyanını bastırdıktan sonra kendilerinden ayrılarak müstakil hareket etmek isteyen güçlerle eskisi kadar güçlü olmadıklarından ciddi bir şekilde mücadele edememişler ve kalıcı bir istikrarı

²⁹⁵ Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, 121.

²⁹⁶ Cahen, *İslâmiyet*, 118-119; Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, çev. İsmail Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 131-132.

²⁹⁷ Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 639.

yakalayamamışlardır.²⁹⁸ Öyle ki Abbasilerden ayrılan bu emirliklerin bazıları kendi özerkliklerini birtakım anlaşmalarla birlikte devam ettirmişlerdir. Bu noktada Tolunoğulları hükümdarı Ahmet b. Tolun (ö. 270/884) kendi adına para dahi bastırmıştır.²⁹⁹

Zenci isyanının sosyal ve iktisadi açıdan da önemli sonuçları olmuştur. Toplumsal hayat üzerinde yarattığı en önemli sonuçlardan bir tanesi büyük kitlelerin yer değiştirmesine neden olmuş olmasıdır. Zencilerin bölgedeki şehirlere art arda düzenlediği saldırılar ve Abbasilerin bu saldırıları kontrol altında almak isterken savaş alanına dönen bölgeden insanlar doğal olarak göç etmişlerdir.³⁰⁰ Öyle ki Zencilerin bölgede en çok hasar verdikleri şehirlerden ikisi olan Basra ve Vasıt'a saldırımları üzerine insanların yalnızca canlarını kurtarmak için yanlarına hiçbir şey almadan şehri terk ettiklerine dair kaynaklarda önemli bilgiler yer almaktadır.³⁰¹ Bölgede yaşamakta olan insanlar on yılı aşkın süre evlerinden ve yurtlarından uzak kalmışlar ve bu süre zarfında topraklarını işleyememişlerdir. Bu da bölgedeki ticari hayatın felç olmasına sebebiyet vermiştir. İsyân bastırıldıktan sonra Abbasi hilafeti meydana gelen bu zararı kapatmak için eyaletlere önceden bu bölgede yaşayan kimselerin eski yerlerine geri dönmesi çağrısında bulunan bildiriler göndererek, bu yerleri tekrar eski haline kavuşturmak istemiştir.³⁰² Büyük çiftliklere geri dönen arazi sahipleri yaşadıkları korku ve endişe nedeniyle uzun bir süre

²⁹⁸ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 617.

²⁹⁹ Ebu'l-Feyz Elçibey, *Tolunoğulları Devleti* (868-905) (İstanbul: Ötüken, 1997), 71-76, 171-173; Saim Yılmaz, "Halife Mu'taz'ın Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/ (2004), 79-103.

³⁰⁰ Ulebi, *Sevratu'l-Abîd fî'l-İslâm*, 138-142.

³⁰¹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/473; İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/164.

³⁰² Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/663.

tarımda köle çalıştırmamışlardır.³⁰³ Haliyle buna bağlı olarak da Afrika ile gerçekleşen köle ticaretinde bir azalma meydana gelmiştir.

Yaklaşık 14 yıl gibi uzunca bir süre devam eden bir isyanın ortaya çıkardığı kötü sonuçların hemen giderileceğini düşünmek elbette toplumsal olayların işleyişine uygun bir beklenti değildir. Her ne kadar Abbasiler isyanın etkilerini azaltmaya çalışsalar da İslam tarihinin farklı dönemlerinde olduğu gibi, toplumda var olan bazı temel muhalif olgu ve unsurlar bu isyanı beslediği gibi başka isyanları da beslemeye devam etmiştir. Zenci isyanının oluşumu ve sonuçlarını ele alırken vakıayı her açıdan değerlendirmeye çalışmak durumu daha iyi anlamamıza ve analiz etmemize imkân sağlayacaktır. Bu nedenle biz bir sonraki bölümümüzde isyanı başlatma, motive etme ve isyanın uzun yıllar devam etmesinde etkili olduğunu ve isyanı iyi anlamak için daha dikkatli ele alınması gerektiğini düşündüğümüz dini-kültürel ve mezhebi boyutunu inceleyeceğiz.

³⁰³ Cahen, *İslâmiyet*, 119.

İKİNCİ BÖLÜM

ZENCİ İSYANININ DİNİ-KÜLTÜREL VE MEZHEBİ BOYUTU

1. İsyanın Dinî-Kültürel ve Toplumsal Boyutunun Tahlili

Toplumsal olay ve hareketler ortaya çıktıkları zamanın ve meydana geldikleri toplumun etkisi altında şekillenirler ve çevrelerinde bulunan dini-kültürel, hukuki ve ekonomik birtakım sistemlerle etkileşim içerisinde bulunurlar. Bu bağlamda düşündüğümüzde toplumsal hareketlerden bir tanesi olan isyanlar; toplum içerisinde vuku bulan, meydana geldikleri toplumun ve fertlerin zihinsel yapılarıyla etkileşim içerisinde bulunan sosyal davranış biçimlerinden bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha genel anlamda ifade edecek olursak herhangi bir toplum içerisinde vuku bulan hiçbir toplumsal hareket kendi başına oluşamaz ve süreklilik arz edemez.³⁰⁴ Ele aldığımız ve çalışma konumuz olan Zenci isyanlarının meydana gelmesinde ve süreklilik arz etmesinde toplum içerisinde var olan birtakım siyasi-sosyal ve dini-kültürel unsurların önemli etkisi olmuştur. Şöyle ki toplumsal hayat içerisinde din ve kültür, iki ayrı varlığa sahiptirler ve birbirleriyle çeşitli tip, şekil, muhteva ve düzeylerde etkileşime girmektedirler. Toplumsal zeminde ele aldığımızda din, kültürü; kültür de dini çeşitli biçimlerde ve farklı etkenlerle etki altına alır.³⁰⁵ Kültürel sistemin önemli bir parçası olan dinin toplumsal hareketlerin meydana gelmesindeki desteği anlam ve kültür sistemiyle ilgilidir.³⁰⁶ Bilhassa isyan gibi meydana gelmesi birtakım önemli şartlara bağlı olan bir toplumsal vakıanın toplumun ortak tutum ve değerlerine ihtiyaç duyacağı kesindir. İsyân,

³⁰⁴ Abdulhamit Budak, *Toplumsal Bir Hareket Olarak İsyân ve Din* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 115.

³⁰⁵ Ejder Okumuş, “*Toplum Bağlamında Din Kültür Etkileşimi*”, *Turkish Studies* 7/11 (2016), 272.

³⁰⁶ Ahmet Uysal, *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi* (İstanbul: Tezkire, 2016), 182.

hâlihazırdaki toplumsal işleyişi etkileme ve işleyen düzen içerisinde değişiklikler meydana getirmesiyle yahut bu talebiyle diğer toplumsal hareketlere nazaran etkisi daha çok hissedilen ortaklaşa davranışlardır. Elbette toplum içerisinde var olan her rahatsızlık isyana dönüşmez lakin sonuç itibarıyla her isyanın temelinde birtakım hoşnutsuzluklar ve tepkiler yer almaktadır.³⁰⁷ Zenci isyanına katılan kölelerin çalışma şartlarından hoşnut olmadıklarını ve yer yer buna tepki gösterdiklerini ifade etmiştik. Bu köleler var oldukları toplum içerisinde en alt kesimde yer aldıklarından dolayı onları harekete geçirecek birtakım şeylere ihtiyaç vardır çünkü isyan, olaya dahil olan bireylerin her birinin yüksek motivasyon kaynaklarına ihtiyaç duyduğu toplumsal bir harekettir. İnsanların olay sonrasında sahip oldukları her şeyi kaybedebilecekleri ve canlarına mal olabilecek bir olaya dahil olabilmeleri ve onu başlatabilmeleri için hem bu dünyada hem de ahirette erişebilecekleri maddi manevi kazanımlarla müjdelenmiş olmaları gerekir. Bu noktadan bakacak olursak Zencilerin kaybedecekleri tek şeyin canları olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır. Bununla ilgili sonraki satırlarda detaylı bir şekilde ele alacağımız nokta Ali b. Muhammed'in Kur'an'dan başta Tevbe suresi 111. ayeti³⁰⁸ olmak üzere birtakım ayetler okuyarak onların canlarının Allah tarafından satın alındığını söyleyerek Zencileri motive etmiştir. Taberî, doğrudan isyanda içerisinde yer almış biri olarak Reyhan b. Salih'ten rivayetle Ali b. Muhammed'in Tevbe suresi 111. ayetini isyanın ilk başlarında kullandığı bağımsızlık ve isyan alameti olan bayrağa yazdırdığı bilgisini aktarmıştır.³⁰⁹ İşte bu bağlamda din toplumdaki pek çok vakıayı etkilediği gibi en önemli toplumsal vakılardan bir tanesi olan isyanın ortaya çıkışında bazen onu tetikleyici başat bir unsur olurken, kimi zaman da onu motive edici bir unsur olarak

³⁰⁷ Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, 31.

³⁰⁸ “Allah, müminlerin mallarını ve canlarını cennet karşılığında satın almıştır...”

³⁰⁹ Tevbe Suresi 111. Ayet

karşımıza çıkmaktadır.³¹⁰ Zenci isyanında din faktörünün başat unsur olmaktan ziyade daha çok motive edici bir unsur olarak kullanıldığını görmekteyiz. İlerleyen paragraflarda da vereceğimiz örnekler üzerinden bu durumu izah etmeye çalışacağız.

Tarih boyunca farklı toplumlarda doğup gelişmiş olan toplumsal hareketlerin bazıları kendiliğinden, örgütlenme ve strateji bakımından daha öncesinde bir hazırlık yapılmadan gelişir. Antik Roma'daki köle isyanları bu tür toplumsal hareketlerden bir tanesidir. Kölelik, feodalizm ve başka tür sömürü sistemlerinde olduğu gibi başkaldırıların çoğu baskıcı, despot, köle efendisi ve toprak sahiplerinin var olduğu toplumlarda ve mevcut yönetim tarafından ezilenlerin çoğunlukta olduğu yönetimlerde görülmüştür.³¹¹ Abbasiler zamanında gerek bahsi geçen ve toplumda var olan durumlardan ötürü gerekse siyasi, iktisadi ve dini sebeplerle pek çok isyan meydana gelmiştir. Mukanna, Bâbek el-Hürremî, Muhammed en-Nefsüzzekiye ve Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî İsyanı Abbasiler döneminde meydana gelen isyanlardan bazılarıdır.³¹² Şöyle bir durum var ki bu saydığımız isyanların ideolojileri ve isyancı kitlenin benzerleri diğer İslam devletlerinde de meydana gelmiştir. Ancak araştırmamıza konu olan Zenci isyanı İslam tarihinde benzeri bir vakıaya rastlamadığımız bir isyan olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâm'ın ilk dönemlerinden bu yana tarihi kaynaklarda Sevâd olarak geçen ve içerisinde büyük bataklıklar bulunan aşağı Irak'taki toprak sahipleri, mülkiyetleri altındaki köleleri tarım arazilerinde çalıştırıyorlardı. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre bu köleler oldukça zor şartlarda çalışan ve toplumda herhangi bir kast sistemi olmamasına rağmen en alt

³¹⁰ Ejder Okumuş, *Din ve Toplumsal Çatışma* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 101.

³¹¹ Berch Berberoğlu, *Küresel Çağda Siyasal Sosyoloji Devlet ve Topluma Giriş*, çev. Edip Sönmez (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), 184.

³¹² Ayrıntılı bilgi için bkz: Onat, *Emeviler Dönemi Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*; Avcu, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*; Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*; Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*; Azimli, *Hiz. Ali Neslinin İsyanları 10. Yüzyıla kadar Şii karakterli İsyanlar*.

tabakada yer alan kimseler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Zor şartlar altında çalışan köleler bu dönemdeki siyasal olaylarda ve iç savaşlarda etkin biçimde yer alabilen, kullanılmaya müsait bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Zenci köleler, Ali b. Muhammed onları büyük bir ayaklanma için bir araya toplamadan evvel de Irak'ta ara ara ayaklanmışlardır, ancak bu ayaklanmalara daha az kölenin katıldığını ve kolayca bastırıldığını görmekteyiz.³¹³

Zencileri isyana katılmaya ikna eden şeylerin neler olduğunu kendilerinden değil, Zenci lideri Ali b. Muhammed'in vadettiği şeylerden anlıyoruz. İsyân liderinin Zencilerle olan ilk teması Reyhan b. Salih isimli bir köleyle olmuştur. Biz bu durumla ilgili Taberî'de geçen uzunca anlatıdan Zenci liderinin plan ve vaatlerinin ne olduğunu analiz etmeye çalışacağız. Reyhan b. Sâlih'in rivayeti şu şekildedir:

Efendimin köleleriyle ilgilenen ve onlara her zamanki gibi gerekli olan şeyleri taşıyan bir görevli idim. Ali b. Muhammed b. Abdurrahim'in ashabından kimseler beni aldılar ve onun yanına götürdüler. Bana, onu bir emiri selamlar gibi selamlamamı emrettiler ve ben de öyle yaptım. Bana nerden geldiğime dair ve başka birtakım konularda sorular sordu. Ben de ona Basra'dan geldiğimi söyledim. Bunun üzerine bana Basra ile ilgili ona bir haber verip veremeyeceğimi sordu. Ben de “hayır” diye cevap verdim. Sonra bana: “Zeynebi kabilesiyle ilgili ne biliyorsun?” diye sordu ben de: “Bu konuda hiçbir bilgim yok” şeklinde cevap verdim. Bana Bilâlîler ve Sa'îdiler³¹⁴ hakkında bilgim olup olmadığını sordu. Ben de aynı şekilde onlarla ilgili haberim olmadığını söyledim. Sonrasında eş-Şuricuyyun'un durumlarıyla ilgili detaylı sorular sordu ve ben de ona bu konu hakkında bildiklerimi aktardım. Bu konuşmanın sonunda bana ona katılmam konusunda davette bulundu, ben de bu davetine icabet ettim. Kendisine getirebildiğim kadar eş-Şuricuyyun'dan köle getirirsem beni onların başına reis yapacağına dair vaatte

³¹³ Demirci, “Zenc”; Vahit Çubuk, “Zenc”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Meb Yayınları, 1986), 13/521-522; Câhiz, *Resailü'l-Cahiz*, 1/195.

³¹⁴ Ali b. Muhammed'in sorguladığı bu gruplar Basra'da bulunan ve aralarında husumet bulunan gruplar. Detaylı bilgi için bkz: İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/131; Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/411; Samir, *Sevratü'z-Zenc*, 105.

bulundu. Son olarak onun yanından ayrılırken bulunduğu yeri kimseye söylemeyeceğime ve geri döneceğime dair bana yeminler ettirdi ve ardından serbest bırakıldım.³¹⁵

Reyhan'ın bize aktardığı bu anlatıdan da anlaşıldığı üzere Ali b. Muhammed grubuna dâhil etmeyi istediği ve kendisine daha çok taraftar getireceğine inandığı kişiyi motive etmeyi iyi bilen birisidir. Reyhan b. Sâlih'e de gruba birilerini dâhil etmesi durumunda reislik vaadinde bulunmuş, o da bunu yerine getirince onu reis yapmıştır. Aynı zamanda bu vaadini ileride değineceğimiz üzere: “Sizden herhangi biriniz cemaatimize bir adam getirip katarsa onu onun emrine veririm”³¹⁶ şeklinde tüm kitleye hitap ettiği bir slogan haline getirmiştir. Ertesi gün Zenci liderinin yanına geldiğinde onun şahit oldukları, Ali b. Muhammed'in yol ve yöntemini anlamamız açısından önemli bilgiler içermektedir. Reyhan anlatısına şöyle devam etmektedir:

Ertesi gün Ali b. Muhammed'in yanına geri döndüm. O sırada onun yanına *ed-Debbâsiyyin*³¹⁷ kölelerinden olan bir grup kendisini ziyarete gelmişti. Zenci lideri bir değneğin ucunda asılı duran kırmızı yeşilli bir ipek parçası üzerine “Allah, müminlerin mallarını ve canlarını cennet karşılığında satın almıştır”³¹⁸ ayetini astırmış ve altına da kendi adını yazdırmıştı.³¹⁹

Anlaşıldığı üzere Ali b. Muhammed kölelere makam ve maddi şeyler vadetmenin yanı sıra başlattığı hareketi “*Emirü'l Müminin*” edasıyla sahiplenmek istemiş ve bu durumu ayetler ve hâkimiyet motiflerinden olan bayrak benzeri motifle de desteklemek istemiştir.

³¹⁵ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/413.

³¹⁶ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fî't-Tarih Tercümesi*, 7/175.

³¹⁷ الدَّبَّاسِيْن / دَبَّاس kelimesi Arapçada pekmezci anlamına gelmektedir. Ancak neyin pekmezini yaptığı belli değildir. Basra bölgesinde hurmadan her türlü tatlı yapıldığından ya hurma şerbeti yapımıyla ilgilenen kimselere bu isim verilmiştir ya da bölgede şeker kamışı yetiştiriciliği oldukça çok olduğundan şeker üretim aşamasında görev alan kimselere bu isim verilmiş olabilir. Detaylı bilgi için bkz. Samir, *Sevratü'z-Zenc*, 37-38.

³¹⁸ Tevbe Suresi 111. Ayet

³¹⁹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/412-415.

Kaynaklarda geçen bilgiye göre bu isyan bayrağını yaptırmak için Refik adında bir adamını görevlendirmiş ve gerekli malzemeleri aldırıştır.³²⁰

Anlaşılan o, isyanı motive edebilmek için zor şartlar altında çalışan kölelere özgürlüğü ve efendileri gibi olmayı vaat etmiştir. Onları topladığı ilk günde yaptığı konuşmada onları mal mülk sahibi yapacağına dair söz verip yeminler etmiştir. Yine aynı konuşmasında hiçbir koşulda kendilerine ihanet etmeyeceğine, bu hareket doğrultusunda eline ne geçerse onlarla ortak pay edeceğine söz vermiştir. Hatta onların güvenini kazanmak ve karizmatik kişiliğini ortaya koymak adına daha öncesinde köle gruplarının başlarında duran ve kölelerini para karşılığı geri istemek için gelen ve onun esir aldığı kölelerin başında duran vekillere:

Gerçekte şu an yapmak istediğim şey bu kölelere yaptığınız eziyet ve Allah'ın yasakladığı bazı hareketleri onlara yapmış olmanız ve onlara güçlerinin çok üstünde eziyet edercesine iş yüklemenizden dolayı boynunuzu vurmak isterim fakat sizi serbest bırakmaya karar verdik. şeklinde bir konuşma yapmıştır.³²¹ Ali b. Muhammed'in bu konuşmada vurguladığı noktalar önem arz etmektedir. O Allah'ın haram kıldığı ifadesinin hemen ardından güçlerinin yetmeyeceği işler kısmına vurgu yapmış ve kendisinin oluşturacağı daha adil bir düzene işaret etmek istemiştir diyebiliriz. Ali b. Muhammed yine bir konuşmasının sonunda kölelere: "...sizi bu topraklara köle olarak getirenlerin boyunlarını vurmanızı isterdim." diyerek kölelerin içinde var olan öfke ateşini daha da körüklemiştir. Alexandre Popoviç'in de belirttiği gibi³²² kitle-lider ilişkisi

³²⁰ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/413.

³²¹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/414; İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 8/134.

³²² Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*, 130.

noktasında Ali b. Muhammed'in kendi iktidar arzusuyla Zenci kölelerin hürriyet emelini birleştirmede başarılı olduğunu söylemek gerekir.

O döneme baktığımızda dini kimlikleriyle ilgili pek de bilgi sahibi olmadığımız ve kaynaklarda da dini bir eğitim alıp almadıklarına dair herhangi bir vurgu yapılmayan, küçük yaşlarda Afrika'dan köle tacirleri vasıtasıyla getirilen ve yalnızca işçi olarak kullanılan bu kölelilerin dinle motive olmaları, getirildikleri toplumun değerlerini ne kadar benimsediklerine dair bizlere veri sunmaktadır. Kaynaklarda onların bulundukları şartlardan rahatsızlıklarını dile getirirken, İslam dininin kendilerine yapılan muameleye izin vermediğine vurgu yaptıkları belirtilir. Bilindiği üzere köleliği yok saymayan ama aynı zamanda da köle azat etmeyi büyük bir fazilet kabul eden bir din olan İslam'a göre bir kimse köle dahi olsa temel ihtiyaçları sahibininkine eşit bir şekilde karşılanmaya çalışılmalıdır. İslam'ın bu yaklaşımını bildikleri anlaşılan Zenciler, içinde bulundukları duruma itiraz etmişler ve kendilerine yapılan bu ayrımcılıktan rahatsız olduklarını ara ara çıkardıkları ayaklanmalar ile ifade etmişlerdir.³²³ Mevcut şartlardan duydukları rahatsızlıklarını bu şekilde dile getiren bir gruba özgürlük vadeden bir din diliyle yaklaşmanın elbette ki daha büyük bir ayaklanmayı tetiklediğini söylemek mümkündür.

Ali b. Muhammed toplumun en alt tabakasından olan bu kimselere *“Sizden herhangi biriniz cemaatimize bir adam getirip katarsa onu onun emrine veririm”*³²⁴ vadinde bulunarak onlara bulundukları konumdan daha iyi bir konuma geleceklerini adeta müjdeliyordu. Bu toplum içerisinde toprak ağaları yoktu ama yüzlerce köleye sahip ve büyük tuz çiftliklerine sahip efendiler ve Zenci isyanının temel tabanını oluşturan, efendilerin buyruğu altında çalışan kölelerin oluşturduğu yerleşik bir düzen vardı. Bu isyanın başlamasına etki eden kültürel motivasyon büyük bir ihtimalle halihazırda

³²³ Samir, *Sevratü'z-Zenc*, 20-21.

³²⁴ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/175.

toplumda var olan yerleşik düzenin ortadan kalkması isteğidir. Nitekim Ali b. Muhammed Zenci kölelere bu düzenin değişeceği vaadinde bulunmuştur.³²⁵ Zenci lideri vaatlerini ve kendisinin onların durumunu iyileştirmekten başka hiçbir niyeti olmadığını isyanın başından sonuna kadar dini motiflerle de destekleyerek tekrar etmiştir. Doğal olarak bu durum kolay ve bir anda gerçekleşmemiştir. Öncelikle köle sahipleri kölelerinden vazgeçmek istememişler ve bu noktada Ali b. Muhammed’le sürekli iletişim halinde olmaya çalışmışlardır. İsyanın başladığı ilk zamanlarda Basra ordusunu komuta eden Rumeys, Ali b. Muhammed’e göndediği bir mektupta *“Köleleri sahiplerine geri iade ettiğin taktirde her bir kölenin başına sana beş dinar ödeme yapacağız. Bu noktada senin can güvenliğini sağlayacağımıza dair güvence veriyoruz...”* teklifinde bulunduğunu görmekteyiz. Bu durumun kitle içinde duyulması üzerine köleler arasında bir endişe ve gerginlik başlamıştır. Ancak, Ali b. Muhammed onları yatıştırmak için kendisinin başlattığı bu hareketten hiçbir ganimet beklentisi olmadığını ve amacının yalnızca Allah’ın rızasını kazanmak ve dindeki bozulmaları önleyebilmek olduğunu ifade etmiş ve bu konu üzerine yeminler ederek onları ikna etmeyi başarmıştır.³²⁶ Bu noktada din, isyanı başlatmada ve devam ettirmede bir motivasyon kaynağı olarak kullanılmıştır. Ali b. Muhammed yer yer Zencileri toplayıp onlara hitap ettiğinde, onların önceleri çok zorluklar çekerek kölelik yaptıklarını ancak Allah’ın takdiri ile çektikleri bütün sıkıntılardan kurtulacaklarını ve şanlarının yüceltileceğini her daim vurgulamıştır. Dini söz ve vecibelerin ardından Zenci lideri zor durumda olan bu kölelere hitap ederken, şimdiki kaderlerinin sefaletinden ve umutsuzluğundan bahsettikten sonra onlara muhteşem bir gelecek, kendi evleri, bolca para ve köleler vaadinde bulunmuştur. Ve bu hitabı gerçekleştirirken de daha etkili olabilmek adına tıpkı peygamberlerin yaptığı gibi yüzünü bir peçe ile örtmüş ve bu sayede dış görünüşünü hitabını güçlendirmek için uygun

³²⁵ Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/414-415.

³²⁶ Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/418.

hale getirmiştir.³²⁷ Ali b. Muhammed bir konuşmasında bu işe kalkışmasının nedenini insanların dini konularda çıkardıkları fesatlara bağlayarak³²⁸ temellendirmeye çalışmıştır. Bu düşüncesinde samimi olup olmadığını daha sonraki yapmış olduğu eylemlerinden anlamamız mümkündür. Ancak şu da var ki Ali b. Muhammed, daha önce bahsettiğimiz üzere Sâmerâ'da bulunduğu sırada saray eşrafının dini konulardaki tutarsızlığından dem vuran şiirler kaleme almıştır. Bir şiirinde sarayda içkinin açıkça içilmesinden rahatsız olduğunu ve adamların günah işlemede ne kadar da istekli olduğunu belirterek bu durumdan hiç memnun olmadığını dile getirmiş ve hatta şiirini buraları ele geçireceğine dair yeminler ederek bitirmiştir.³²⁹

Zenci lideri, isyanı başlattığında daha önce belirttiğimiz gibi Tevbe suresi 111. ayetindeki “*Allah onların canlarını ve mallarını, cennet karşılığında satın almıştır*” ifadeleri kendisine slogan olarak seçmişti. O bu ayetle özgürlüklerinin bizatihi yaratıcı tarafından garantilendiğini anlatarak onları motive etmek istemiştir. Aynı şekilde Ali b. Muhammed bayram gibi önemli günlerde namaz kıldırmış ve burada bulunan ve kendine tabi olmaya hazır kimselere kendisini kabul ettirmeye çalışmıştır.³³⁰ Zencilerin çalıştıkları zor şartları düşündüğümüzde kendilerini bu şekilde önemsedığını gösteren ve yalnızca bu dünya için değil öte dünya için de vaatlerde bulunan bir lidere inanmaları değil, inanmamaları beklenmedik bir durum olurdu. Neticede Ali b. Muhammed’in, kullanmış olduğu bu dini motifler ve argümanlarla samimi olup olmadığı bir tarafa, onun Zenci kölelerin içinde bulundukları kötü şartları kendi emel ve arzularını gerçekleştirmek ve

³²⁷ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/175; Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, 121.

³²⁸ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/419.

³²⁹ Ammara, *Müslimûne's-Sevvar*, 207.

³³⁰ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/415; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/175.

konumunu yükseltmek maksadıyla pragmatik bir şekilde kullandığını söylemek mümkündür.

Buradan çıkarmamız gereken en önemli nokta Ali b. Muhammed'in dini motiflerle desteklediği ve toplumda var olan yerleşmiş köle-efendi düzenine karşı çıkan söylemleri esasında tam manasıyla kölelere bir hürriyet vadetmiyordu. Zira Zenci lideri sadece kendisine tabi olacak kimselere efendileri gibi olma üzerinden bir özgürlük vadediyordu. Yani Ali b. Muhammed kölelere sözünü verdiği şey özgürlükten ziyade toplumda var olan yerleşik düzeni dini meşruiyet temelleri ile yıkmayı öngören bir nevi statü değişikliği vaadiydi diyebiliriz. Klasik kaynakların Zenci lideriyle ilgili görüşleri genelde onu kötüleyici tarzda olmuştur. Bazıları onu nitelendirirken “*Deccal*”, “*Pislik Adam*” ve benzeri ifadeler kullanmışlardır.³³¹ Modern araştırmacılar ise klasik kaynakların aksine onu önemli bir toplumsal vakıanın lideri şeklinde nitelendirmişlerdir.³³² Biz ise bu durumu lider arayan bir grup ile kendisine kitle arayan karizmatik lider özelliklerine sahip bir kimsenin ortak hedefleri doğrultusunda birlikte hareket etmeleri şeklinde değerlendirmekteyiz.

2. İsyanın Mezhebi Boyutunun Tahlili

Bir önceki başlığımızda Ali b. Muhammed'in kitlesini yönlendirirken, yerleşik düzen içerisinde var olan ve İslam'ın tasvip etmediği şekilde hor görülen köleleri, din ile motive ettiğine ve bu noktada kullandığı argümanlara değinmiştik. Bu başlığımızda ise bu dini motivasyonu kullanırken yararlandığı mezhepsel unsurları ele almaya çalışacağız. İslam tarihine baktığımızda meydana gelmiş isyanların neredeyse tamamının bir mezhebi aidiyetleri olduğunu görmekteyiz. İsyancı bir grubun mezhebi olarak aidiyetini temellendirmede daha çok liderlerinin ileri sürdüğü görüş ve fikirler belirleyici olmuştur.

³³¹ Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı*, 240.

³³² Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, 118-119.

Zenci isyanında da Ali b. Muhammed'in kullandığı argümanlar, isyanın genel yapısını oluşturmaktadır diyebiliriz. Bu noktada Zenci isyanıyla ilgili klasik kaynaklar ve modern araştırmacılar farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Bilhassa klasik kaynaklarda örneğin Taberî gibi Zenci isyanıyla ilgili Abbasilerin resmi görüşlerinin dışına çok da çıkamayan ve daha çok isyanın askeri yönüne dair bilgilere yer verilmiştir.³³³ Bazı tarihçilerin örneğin Şii müelliflerce Şii olarak kabul edilen Mesûdi gibi kendi mezhebi aidiyetlerinden dolayı konuya objektif yaklaşmadıkları ve muhaliflerine karşı söylemlerinin daha belirgin hale geldiği dikkat çekmektedir.³³⁴ Modern araştırmacılarından Ahmet Ulebi, Faysal Samir gibi bazı araştırmacıların ise Zenci isyanının mezhebi ideolojisi nedir sorusunu konu edinenlerin daha çok konuya dair muasır verileri aktardıklarını değerlendirmeye çalıştıkları, konuya dair net bir izahta bulunmadıkları dikkat çekmektedir.³³⁵ Bizler Zenci isyanı içerisinde yer aldığı düşünülen, isyanın genel yapısını oluşturup oluşturmadığı tartışılan, araştırmacıların ele aldığı ve klasik kaynaklarda da yer yer bahsedilen, ön plana çıkan Şiilik, Hâricîlik ve Karmatiliği ve isyanın bu üç mezhep ile olan irtibatını ele almaya çalışacağız. Aynı zamanda bazı araştırmacıların net bir kanaat getirememelerinin nedenlerini anlamaya ve açıklamaya çalışacağız. Buradaki temel gayemiz bahsi geçen mezhebi ideolojiler ile Zenci isyanının organik bir bağının olup olmadığını ortaya koymaya çalışmak olacaktır.

2.1. Zenci İsyanı İçerisinde Yer Alan Hâricî Unsurlar

Hâricîler İslam Tarihinde ilk olarak Sıffin savaşında Hz. Ali'nin safından ayrılışlarıyla gündeme gelmişler ve zaman içerisinde Hz. Ali ve Emeviler döneminde olduğu gibi Abbasîlerde de ayaklanmalarını sürdürmüşlerdir. Bu grup Abbasilerin iki

³³³ Bkz. Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*.

³³⁴ Bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, 4/194-195.

³³⁵ Bkz. Samir, *Sevratü'z-Zenc*; Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*; Ulebi, *Sevratu'l-Abîd fi'l-İslâm*.

önemli dini-siyasi muhalif akımlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hâricîler, herhangi bir muhalif grubun mevcut otoriteye karşı isyan başlatabilmesi için zemin oluşturabilecek önemli argümanları bünyesinde barındırmaktadır. Zenci isyanı lideri Ali b. Muhammed gerek bu muhalif unsurları isyan içerisinde kullandığı için gerekse yaptığı eylemler neticesinde bazı tarihçi araştırmacılarca Hâricî olarak nitelendirilmiştir. Bu tarihçilerden ilki Mesûdi'dir. Yazara göre Ali b. Muhammed Hâricîdir ve Hâricîlerin Ezârika³³⁶ koluna mensuptur. Mesûdi bu iddiasını “ *Onun fiillerinden çıkan şey Ezârika Hâricîlerinden olduğudur; çünkü o, genç, yaşlı ve çocuk demeden insanları katletmiştir.* ” demiş ve ardından “ *Zenci lideri bütün günahları küfür olarak görmekteydi* ” ifadesiyle de iddiasını desteklemek istemiştir.³³⁷ Bu durumu isyanın ve liderinin genel durumu ve Mesûdi'nin Şii eğilimli bir yazar olduğunu hesaba katarak değerlendirmemiz gerekmektedir. Zenci hareketinin genel eğilimini ele aldığımızda karşımızda kendilerinden olmayanları ve günah işleyenleri kâfir ilan eden ve bu kimselerin katline onay veren bir durumla karşılaşmıyoruz.³³⁸ İsyân bastırıldıktan sonra çok sayıda genç, çocuk, yaşlı ve kadının şehirlerden canlı kurtarılmış olması Mesûdi'nin bu iddiasını bir anlamda çürütmektedir diyebiliriz. Yine Taberî'nin aktardığına göre Zenciler katliam ve yağma yapmak için bir köye girmek istediklerinde Ali b. Muhammed onlara izin

³³⁶ Ezrakıyye'nin çoğulu olan Ezârika, Hz. Ali'nin Muâviye ile uzlaşmasını protesto ederek ondan ayrıldıkları ve isyancı bir hareket başlattıkları için Havâric (Hâricîler) diye anılan fırkanın liderlerinden Ebû Râşid Nâfi' b. Ezrak'a (ö. 65/685) uyanları ifade etmek üzere kullanılır. Aşırı görüşlere sahip olan bu grup Hâricîlerden de kendilerine katılmayanları kâfir ilan etmişlerdir. Fırkanın yayıldığı merkez olarak karşımıza Zenci isyanının da etkinlik sahası olan Basra ve Ahvaz çıkmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Hasan Onat - Orhan Ateş, “Haricilik”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 69-71; Mustafa Öz, “Ezârika”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1995).

³³⁷ Mesûdi, *Murûcu'z-Zeheb*, 4/194-195.

³³⁸ Samir, *Sevratü'z-Zenc*, 99.

vermemiştir.³³⁹ Sünni bir tarihçi olan İbn Kesir Zenci liderinin asıl amacının insanlara zarar vermek değil onların ve devletin malını almak olduğunu ifade ederek meseleyi iktisadi zemine indirgemmiştir.³⁴⁰ Zencilerin yer yer katliam benzeri olaylar yaptıklarının kaynaklarda yer aldığını çalışmamızın ilk bölümünde ifade etmiştik. Ortada isyan eden ezilen bir grup olduğunu ve bu grubun da giderek güçlendiğini düşündüğümüzde, meydana gelebilecek herhangi bir aşırılığın tek bir lider tarafından kontrol altında tutulabilmesi ihtimal dâhilinde görülmemektedir. Bu noktada ortaya çıkan aşırı şiddetin nedeni herhangi bir ideoloji ile ilgili değil tamamen psiko-sosyal gerçeklerle ilgilidir. Eğer şiddet tek başına bir ideolojik argümanı desteklemek için yeterli olsaydı, aynı durum Abbasiler için de geçerli olmalıydı. Zira Abbasi ordusunun Zencilerin uyguladığı şiddete misli ile karşılık verdiğini görmekteyiz.³⁴¹ Şiddeti ve aşırılığı konu edindiğimizde ideolojik olarak ele almaktan ziyade bu durumu ortaya çıkaran sosyolojik etmenleri göz önünde bulundurarak ele almamız olayları daha anlaşılır kılmamıza yardımcı olacaktır. Kanaatimizce bu isyan sonucunda meydana gelen aşırı ezilmişliğin neticesinde kimi zaman ortaya çıkan aşırı şiddetin nedeni Ezârîka’da olduğu gibi kendilerine katılmayan kimseleri kâfir ilan edip onların kadın ve çocuklarını öldürmenin caiz olduğunu³⁴² temel alan bir durum değildir.

Zenci lideri ve taraftarlarının yapmış oldukları eylemlerin yanı sıra onun Hâricî olarak nitelendirilmesinin bir diğer nedeni de kullanmış olduğu bazı argümanlarla ilişkili görünmektedir. İsyân hareketlerinin yahut muhalif grupların iktidarlarını temsilen kullandıkları sloganları, hutbe, bayrak ve para gibi sembolleri vardır. Bunlardan ilki olarak Ali b. Muhammed ve komutanlarının gittikleri her yerde hutbelerine başlamadan

³³⁹ Taberî, *Tarihu’Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/420.

³⁴⁰ İbn Kesir (774), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 11/19.

³⁴¹ Ammara, *Müslimûne’s-Sevvar*, 214-215.

³⁴² Onat - Ateş, “Haricilik”, 70.

evvel üç defa “*Allahu Ekber Allahu Ekber La Hükme illa lillah*”³⁴³ ifadesini dile getirmişlerdir. “*Allah en büyüktür ve hüküm ancak Allah’a aittir*” anlamına gelen bu ifade bilindiği üzere Hz. Ali ve Muaviye arasında vuku bulan hakem olayında Hâricîlerin Hz. Ali’nin safından ayrılırken kullandıkları slogandır. Mesûdî eserinde yer verdiği bilgilerle Ali b. Muhammed’in ve bilhassa etrafındaki adamlarının Hâricî olduğunu iddia etmiştir. Aktardığına göre Basra’da bir Cuma günü Ali b. Muhammed hutbede ilk dört halifenin ismini zikredip ardından onlara salat ve selam getirirken en önemli komutanlarından biri olan Ali b. Ebân el-Mühellebi buna itiraz etmiştir. O, Zenci liderine Hz. Ali’ye ve Hz. Osman’a rahmet okumaması gerektiğini söyleyerek itiraz etmiştir. Abbasi dostu diye nitelendirerek sıraladığı: Amr b. As, Ebu Musa, Muaviye, Talha, Zübeyir ve Ayşe’ye lanet okumasını istemiştir. Mesûdî aktardığı bu rivayetin ardından bu düşüncelerin Ezârika’ya ait olduğunu belirtmiştir.³⁴⁴ Bahsi geçen rivayetteki görüşler elbette Ezârika’nın görüşlerini yansıtmaktadır ancak burada asıl dikkat etmemiz gereken nokta Ali b. Muhammed’in hutbe sırasında halifelere saygısızlık etmediğidir. Bununla birlikte onun, Ali b. Ebân’ın bu çıkışı karşısında nasıl tepki verdiğine dair de kaynaklarda bir bilginin yer almaması net bir sonuca ulaşmayı mümkün kılmamaktadır. Bu nedenle “*Ali b. Muhammed Ezârika Hâricîlerindendir*” demek için bu rivayet yeterli değildir. Lakin daha önce bahsi geçtiği üzere Ali b. Muhammed’in kitlesi içerisinde Ali b. Ebân’ın sahip olduğu gibi Hâricî düşünceye temayülü olan hatta Hâricî olarak nitelendirilebilecek kimselerin olması ihtimal dâhilindedir. Bu şekilde Ali b. Muhammed’in Hâricîlikle ilgili kullanmış olduğu argümanların kitle tarafından karşılık bulabilmesi de bir noktada makul bir zemine oturabilmektedir.

Yukarıda muhalif grupların kendilerini temsilen para, bayrak ve hutbe gibi iktidarlarını gösteren semboller kullandıklarını ifade etmiştik. Bu anlamda Zenci lideri

³⁴³ Mesûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, 4/194-195.

³⁴⁴ Mesûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, 4/208; Ulebi, *Sevratu’l-Abîd fî’l-İslâm*, 59.

hicri 261 ve 264 yılları arasında iki defa para bastırmıştır. Onun para bastırdığına dair bilginin muasır kaynaklarda yer almadığını görüyoruz. Bu durum muasır tarihçilerin ya para basma işini hilafete başkaldırmış isyancı bir grubun bağımsızlık alametlerinden biri olarak görüleceği endişesiyle kasten görmezlikten gelmeleriyle ya da gerçekten bu durumdan haberdar olmamalarıyla izah edilebilir. Biz Zenci liderinin para bastığı bilgisine bu konuda müstakil bir çalışma ortaya koyan John Walker aracılığıyla ulaşılmış bulunmaktayız. Zencilerin ele geçirdikleri yerlerden biri olan el-Muhtara'da basılan bu parada Ali b. Muhammed'in Emîrî'l-Mü'minîn olduğu yer almaktadır.³⁴⁵ Paranın üzerinde bunun dışında Maide suresi 45. ayette geçen "*Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir*" kısmı ve devamında Kuran'ın pek çok suresinde yer alan "*Hüküm ancak Allah'ındır ve On'dan başka itaat edilecek kimse yoktur*" ayeti bulunmaktadır. Bilindiği üzere bu iki ayeti Hâricîler bir söylem olarak Hakem vakasında kullanmışlardır ve bu ayetler onların temel ideolojilerini oluşturmaktadır. Walker paranın üzerinde yazanları temel alarak Zenci liderini Hâricî temayülü olan birisi olarak nitelendirmiştir.³⁴⁶ Bu değerlendirme eldeki verileri göz önünde bulundurduğumuzda makul olarak karşımıza çıkmaktadır ancak paranın üzerindeki bir diğer ifade olarak *Mehdi Ali b. Muhammed*³⁴⁷ ifadesi bu tespiti dair şüphe uyandırmaktadır. Burada geçen "Mehdi" ifadesi Hâricî düşüncede çok rastlanılan bir durum olmaması nedeniyle Ali b. Muhammed'in Hâricî olduğunu söyleyebilmeyi zorlaştırmaktadır.

Zenci liderinin isyanı için kullanmış olduğu diğer önemli sembol de bayraktır. Taberî'de yer alan bilgiye göre isyanın ilk zamanlarında Ali b. Muhammed Refik adında

³⁴⁵ Walker, "A Rare Coin of the Zanj", 651.

³⁴⁶ Makalede yer alan ve British Museum'da sergilenen paraların resimleri EK' te yer almaktadır. Paralarla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Walker, "A Rare Coin of the Zanj" 651-655.

³⁴⁷ J. Walker, "A Rare Coin of the Zanj", 652.

kölesini kumaş alması için görevlendirmiştir. Ali b. Muhammed bu kumaş üzerine Tevbe suresi 111. ayeti ve altında kendi ismini yazdırmıştır.³⁴⁸ “*Allah Müminlerin mallarını ve canlarını cennet mukabilinde satın almıştır*” şeklindeki bu ayet Hâricîler tarafından taraftar kitlesini motive etmek için çokça kullandıkları ayetlerden bir tanesidir. Zencilerin kullanmış oldukları bayrağın renginin ne olduğu önemli bir detaydır çünkü İslam tarihinde hem hilafette olan kimselerin hem de muhalif grupların kendilerini temsilen ve bilinçli bir şekilde seçtikleri birtakım renkleri çokça kullanmışlardır. Örneğin siyah rengi kendisini temsilen kullanan ve bunu daha sonra da bu şekilde kabul ettiren grup olarak karşımıza Abbasiler çıkmaktadır. Abbasiler Emevilere karşı ayaklandıklarında kendilerine siyah rengi şiar edinmişlerdir; buna mukabil Abbasilere muhalif gruplar siyahın karşısında olduklarını belirtmek için merkezi idarenin egemen siyasi renklerine zıt renkler kullanmışlardır. Genellikle de beyaz rengi tercih etmişlerdir.³⁴⁹ Taberî Zenci liderinin bayrak üzerine kırmızı ve yeşil renklerle Tevbe suresini yazdığını rivayet etmiştir. Yazar bayrağın asıl rengiyle ilgili ise “*Zenci liderinin bayrağı beyazdı ve onlar Mübeyyiza’dandı*”³⁵⁰ demiştir. Taberî *Mübeyyiza* ifadesiyle onların siyah bayraklı Abbasilere karşı isyan başlatan beyaz bayraklılardan olduklarını ifade etmek istemiş olabilir. Renklerin sembolleştirilmesiyle kullandıkları renklere göre gruplar birbirinden farklı isimler almışlardır. Abbasiler siyah rengi kullandıkları için *Müsevvide* (sevd=siyah), onlara karşı çıkan ve Asıl ismi Hişam b. Hâkim olan ve şaşılığını kapatmak için yüzünü bir örtü ile örttüğünden Mukanna‘ (örtülü)³⁵¹ ismini kullanan bir asinin

³⁴⁸ Taberî, *Tarihu’Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/413.

³⁴⁹ Bahaüddin Varol, “İslâm Tarihi’nin İlk İki Asrında Simge Renkler Ve Siyâsî Anlamları”, *Necmettin Erbakan İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (2004), 116.

³⁵⁰ Taberî, *Tarihu’Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/632; Ammara, *Müslimûne’s-Sevvar*, 217.

³⁵¹ Abbâsîler devrinde Mâverâünnehir’de peygamberlik ve ilâhlık iddiasıyla ortaya çıkan isyancı. Detaylı bilgi için bkz. İbrahim Babür Gündoğdu, *Horasan’ın Maskeli Peygamberi Hişam b. Hâkim el-Mukanna* (İstanbul: Kitap Arası, 2020); Mustafa Öz, “Mukanna‘ el-Horasânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2006).

isyanıyla zirve noktasına ulaşan harekete mensup olanlar da *Mübeyyiza* (beyza=beyaz) ismiyle nitelendirilmişlerdir.³⁵² Ali b. Muhammed'in yüzünü örttüğü bilgisine yer veren³⁵³ ve örtülü anlamına gelen diğer bir niteleme olan Burkai sıfatını Ali b. Muhammed için kullanan³⁵⁴ bazı yazarlar olmuştur. Taberî'nin Ali b. Muhammed ve kitlesi için Mübeyyiza ifadesini kullanması Mukanna' isyanı gibi aşırı grupların yaptıkları isyanların genel adı olması hasebiyle bu ve benzeri isyanlara benzer olduğuna da vurgu yapmak istemiş olabilir. Bu kadar detaylı bir şekilde değinmesede Mesûdi de eserinde Mübeyyiza ifadesini Ali b. Muhammed'in kitlesi için kullanmıştır.³⁵⁵ O bu ifadeyle aynı şekilde isyancı olduklarını belirtmek istemiştir. Burada olabirliğini ifade etmeye çalıştığımız benzerlik yöntemsel ve muhalif olma olgusu noktasındaki benzerliktir.

Ali b. Muhammed Abbasîlere karşı isyan eden beyaz bayraklılardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu isyanı burnu kesik kölenin bile halife olacağını söyleyen ve meşru otoriteye başkaldıran bir ideolojinin görüşlerini toplumda dışlanmış ve en alt tabakası kendi tebaası olan Zenciler için kullanması onun ne kadar akıllı ve zeki olduğunu göstermektedir. Ezilen bir çoğunluğa bir alan açmak için hazır varoluş kalıbı olarak Haricîlerin fikirlerini kullanmak etrafına kalabalık bir grup toplayabilmesi için en ideal yollardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Görüldüğü üzere Hâricî düşünceye ait unsurlar Ali b. Muhammed'in gerek taraftar toplamasında gerek kitlesini motive etmede gerekse isyanın özellikle ileri süreçlerinde çokça kullandığı bir argümandır. Kanaatimizce onun kullanmış olduğu bu argüman isyanı ve liderini mezhebi anlamda Harici şeklinde

³⁵² Ahmet Kütük, "İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Renkler ve Anlamları", *Türkiye Mecmuası* 24/ (2014), 140; Orhan F. Köprülü, "Bayrak", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1992), 5/249.

³⁵³ Bkz. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, 117.

³⁵⁴ Bkz. Nizamül Mülk, *Siyer el-Mülk*, 339-340.

³⁵⁵ Mes'ûdi, *Murûcu'z-Zeheb*, 4/195.

nitelendirmek için yeterli değildir. Ali b. Muhammed başlatmış olduğu bu isyanda bu argümanın söylemsel gücünden faydalanmıştır.

2.2. Zenci İsyanı İçerisinde Yer Alan Şii Unsurlar

İster Emeviler dönemi, ister Abbasiler dönemi olsun, iktidarın karşılaştığı en önemli muhalif kanatlardan birinin Alioğulları olduğunu görmekteyiz. Her iki dönemde de ortaya çıkan toplumsal ve siyasi vakıalar kendisini meşrulaştırmak adına bu muhalif kanattan faydalanmışlardır. Zenci isyanının lideri olan Ali b. Muhammed’in isyana başlamadan önce Hz. Ali ve evladının soyundan geldiğine dair iddiasından yukarıda bahsetmiştik. Bu bölümde Zenci liderini bu iddiasının gerçekliğini tartışmaya, Hz. Ali soyundan geldiğini iddia etmesinin nedenlerini ve bu noktada kullandığı Şiilikle ilişkili diğer unsurları ele almaya çalışacağız.

Hürriyetleri kısıtlanan, baskı ve zulüm gören kimseler, sahip oldukları fikirleriyle ve eylemleriyle etraflarında olup biten sosyo-politik, dini ve ekonomik olumsuzlukları değiştirmede aciz ve başarısız olduklarına inanmaları halinde, kendilerini içinde bulundukları durumdan kurtaracak karizmatik bir kişi veyahut soylu bir aileye mensup kurtarıcı beklemeye başlarlar. Bu bekleyişin karşılığı olan söylem politik liderci din anlayışıdır. Bu söylemin merkezinde Masum İmam, Mehdi ve Mesih gibi fikirler yer almaktadır.³⁵⁶ Emevi ve Abbasilerde muhalif olan ve ezilen tarafların sürekli ertelemek zorunda kaldıkları “mehdi”³⁵⁷ beklentisine dair umutlarının belirli aralıklarla yeşerdiği

³⁵⁶ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2013), 62-64.

³⁵⁷ Mehdî kelimesi, Muâviye b. Ebû Süfyân’ın ölümünün (60/680) ardından çıkan iç savaşlar sırasında “İslâm’ı aslî hüviyetine kavuşturacak olan beklenen idareci” anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonraki dönemlerde Abdullah b. Zübeyr, Muhtâr es-Sekafî, 66 (685) gibi isimler beklenen kurtarıcı olgusunu kullanmışlardır. Mehdilik konusunda Abbâsîler lehinde yerleşmiş olan gelenek, halkın beklentilerinin gerçekleşmemesi sebebiyle kısa sürede değişerek Ali evlâdının lehine gelişme kaydetmiş. Mehdînin Resûl-i Ekrem’in Fâtıma neslinden gelen evlâtlarından olup dünyayı adaletle dolduracağı ve yedi yıl süreyle hâkim olacağı şeklindeki

görülmektedir. Bilhassa Abbasilerin içinde bulundukları kargaşa durumunda Şii daveti muhalif gruplar arasında rağbet gören bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Zenci lideri toplum içinde var olabilmek için bu unsuru etkili bir biçimde kullanmak istemiştir. Onun bu unsuru kullanmak istemesinin temelinde yatan en önemli şey zındıklıkla³⁵⁸ itham edilmemek istemesi olabilir. Bilindiği üzere Abbasiler kendi benimsedikleri dini politikanın en önemli görevlerinden bir tanesi olarak zındıklıkla mücadele etmeyi görmüşlerdir. Bu noktada Halife Mehdi (158-169/775-785) “*Dîvân’z-zenâdika*” adıyla bir kurum dahi kurdurtmuş ve mücadeleyi sistemli bir hale getirmiştir. Ne var ki Abbasiler dini saikle yaptıklarını iddia ettikleri bu mücadeleyi yer yer kendi siyasi otoritelerini tehdit eden pek çok grup ve kimseleri saf dışı bırakmak için de kullanmışlar, bu grup ve kimseleri zındıklıkla itham etme yoluna gitmişlerdir.³⁵⁹ Kanaatimizce Zenci lideri bu ve benzeri herhangi bir ithamdan kurtulmak ve kendine meşru bir zemin bulmak için Hz. Peygamber’in soyundan geldiğini iddia etmiştir.

Ali b. Muhammed Sâmerî’den ayrıldıktan sonra uğradığı ilk durak olarak Bahreyn’i seçmiştir. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre buradaki halkın olağanüstü özelliklere sahip birini benimsemeye yatkın bir yapısı bulunmaktadır.³⁶⁰ Ali b. Muhammed’in ilk durak olarak burayı seçmesinin önemli bir nedeni de halkın bu yapısı olduğunu söylemek mümkündür. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Ali b. Muhammed Bahreyn’de bulunduğu sırada kendi soyunun “*Ali b. Abdullah b. Muhammed b. el-Fazl b. el-Hasan b. Ubeydullah*

hadisler Kûfe dışında da yayılmaya başladı. Mustafa Öz, “Mehdilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2003; Cemil Hakyemez, *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 87-99.

³⁵⁸ Zındık, Allah’ı yahut Allah’ın birliğini ve ahireti inkâr ettiği halde inanmış gibi görünen kimseleri ifade eden bir terimdir. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Zındık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2013); Bozkurt, *Abbasiler*, 73.

³⁵⁹ Bozkurt, *Abbasiler*, 74.

³⁶⁰ İbnu’l-Esir, *El-Kamil Fi’t-Tarihi Tercümesi*, 7/173; Abdülcebbar Naci, “Sahibu’z-Zenc: es-Sair eş-Şair”, *El-Mevrid* 3-4/1 (1972), 13.

*b. el-Abbas b. Ali b. Ebi Talib*³⁶¹ olduğunu söylemiştir. Bahreyn'deki Hecr halkının onun bu iddiasını tasdiklediği hatta kendisine bir peygambermişçesine itaat ettikleri kaynaklarda geçmektedir.³⁶² Zenci lideri özellikle isyanın hazırlık aşamasında Hz. Ali soyundan olduğu iddiasını gittiği her yerde kullanmış ve bu şekilde taraftar kitlesini artırmaya çalışmıştır. Muasır tarihçiler her ne kadar onun Hz. Ali soyundan geldiğini reddetseler de³⁶³ Zenci lideri bu argümanını elinden hiç bırakmamış, şiir ve hutbelerinde kendini konumlandığı yeri her daim vurgulamıştır. Bağdat'ın saraylarının içinde bulunduğu durumdan duyduğu rahatsızlığı ve yapmak istediği mücadeleyi dile getirirken; “...Ben ki buralara zorla atlarımı sürmezsen Fatımatü’z-Zehra’nın oğlu değilim”³⁶⁴ ifadesiyle nesebine vurgu yapmıştır. Yine başka bir şiirinde: “Ey Amcamızın oğulları!”³⁶⁵ diyerek Abbasilere seslenmiş ve Alioğullarından olduğunu her daim vurgulamıştır.

Ali b. Muhammed Basra'dayken kendi nesebinin: “Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ali b. İsa b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib”³⁶⁶ şeklinde olduğunu iddia etmiştir. Fırak yazarlarından Malati (ö. 377/987) Zenci liderinin Zeydi olduğunu iddia etmektedir. Ancak bunu sadece yukarıda bahsettiğimiz nesebe nispeten değil, Zenci liderinin bazı fikir ve fiillerine bakarak ifade etmektedir. Malati'ye göre, Zenci lideri Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in halifeliklerini kabul etmeyen, ilk iki halifeyi ve onların hilafetlerini geçerli

³⁶¹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fî't-Tarih Tercümesi*, 7/173; Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*, 35.

³⁶² Samir, *Sevratü'z-Zenc*, 51; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fî't-Tarih Tercümesi*, 7/173.

³⁶³ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/487-488; Mes'ûdi, *Murûcu'z-Zeheb*, 4/194; İbnü't-Tıktakâ (709/1039?), *el-Fahrî fî Âdâbi's-Sultânîyye ve'd-Düveli'l-İslâmîyye*, 250.

³⁶⁴ Ammara, *Müslimûne's-Sevvar*, 207.

³⁶⁵ Ahmed Ulebi, *Sevratü'Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*, 86-87; Musa Baydar, *Abbasiler Tarihinde*(H.255-270, M.869-883) *Zenci İsyanı Sebepleri ve Sonuçları*, 26.

³⁶⁶ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fî't-Tarih Tercümesi*, 7/172.

kabul eden Müslümanları da kâfir olarak gören bir Zeydi'dir.³⁶⁷ Burada bahsi geçen Zeydilikle ilgili bir parantez açmamız gerekmektedir. Buradaki Zeydi görüş Zeydiyye'nin el-Cârudiyye koluna ait bir görüştür. Ebu Cârud Ziyad el-Munzir'e ait olan bu görüş Zeyd b. Ali'nin aksine mefdulün imametinin caiz olmadığını savunmaktadır. Zeyd b. Ali'nin Hz. Ebu Bekir ve Ömer ile ilgili “*Bu ikisi hakkında iyilikten başka bir şey söylemem...*” şeklindeki ifadesinin yanında efdal (en faziletli) imam varken mefdulün (daha az faziletli) imametini mazur görmesi kaynaklarda yer alan bilgilerdendir. Bu halifelerin hilafete getirilmeleriyle ümmetin küfre düştüğünü savunan Cârudiyye daha çok on iki imam Şiiliğine benzer görüşleri savunmaktadır.³⁶⁸ Malatî'nin bahsettiği ve Ali b. Muhammed'in mensubu olduğunu düşündüğü Zeydilik Carûdiyye'dir. Yazar bu sonuca Mesûdi'nin aktardığı bilgilere dayanarak ulaşmıştır. Mesûdi eserinde Ali b. Muhammed'in ilk halifeleri kabul etmeyip onlara hakaret ettiği gibi birtakım yorum ve rivayetlere yer vermektedir.³⁶⁹ Kanaatimizce Malatî'nin bu yorumu yapmasındaki önemli nedenlerden bir tanesi de Ali b. Muhammed'in Basra yakınlarında bulunan bir çöl halkına kendisini, Zeydilerin Carûdiyye kolunun bir kısmının gelmesi beklenen mehdi olarak nitelendirdikleri Muhammed b. Ömer (ö. 250/864)³⁷⁰ şeklinde tanıtmaması olabilir.³⁷¹ Fakat burada belirtmemiz gereken en önemli nokta daha önceki başlığımızda ele aldığımız

³⁶⁷ Ebü'l-Hüseyin Malatî, *Et-Tenbih Be'r-Red*, nşr. M. Zâhid el-Kevserî (Beyrut, 1968), 31-33; naklen: Henri Laust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. Ethem Ruhi Fırlı, Sabri Hizmetli, (Ankara: Pınar Yayınları, 2017), 198; Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı*, 243.

³⁶⁸ el-Bağdâdi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 23-25.

³⁶⁹ Mes'ûdi, *Murûcu'z-Zeheb*, 4/195, 208.

³⁷⁰ Zeydî imamlarından Ebü'l-Hüseyin Yahyâ b. Ömer, Kûfe ve Sevâd bölgesinde 250'de (864) isyan eden ve aynı yıl Abbasiler tarafından öldürülen ve Zeydiliğin bazı kollarınca mehdi kabul edilen kişi. Detaylı bilgi için bkz. Hakyemez, *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları*, 93; Hasan Yaşaroğlu, “Zeydiler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2013).

³⁷¹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/413.

üzere Mes'ûdi kendi eserinde kullandığı bilgiler ile Ali b. Muhammed'in Ezârika Hâricîlerinden olduğunu iddia etmektedir.³⁷² Anlaşılan o ki Malati, Mes'ûdi'nin yorumlamış olduğu verileri farklı bir açıdan değerlendirmeyi tercih etmiştir. İki araştırmacı aynı veriler ile birbirinden farklı neticelere ulaşmışlardır. Burada belirtilmesi gereken bir diğer nokta ise Zeydilerin Carûdiye kolunun Muhammed b. Ömer'in mehdi olduğuna ve geri döneceğine inanması ve Ali b. Muhammed'in bu geri dönüşün gerçekleştiğini, beklenen mehdinin kendisi olduğunu iddia etmesidir.

Zenci İsyanını Zeydilikle ilişkilendiren diğer bir araştırmacı ise Muhammed Ammara'dır. Yazara göre Zenci isyanı Zeydi isyanlar silsilesinde değerlendirilmelidir.³⁷³ Fakat yazarın burada bahsettiği Zeydilik Malâti'nin iddia ettiği gibi bir Zeydilik değildir. Ammara'ya göre bu Zeydilik Mu'tezileye yakın olan ve imamet konusunda onun görüşlerini benimseyen Zeydilik'tir. Yazar bu düşüncesini Mes'ûdi'de geçtiğini belirttiği hutbe ile temellendirmektedir. Ancak bununla ilgili Mes'ûdi'ye ait herhangi bir kaynak da vermemektedir.³⁷⁴ Kanaatimizce bahsi geçen bu hutbe daha önceki başlıklarda ele aldığımız *Murûcu'z-Zeheb*'te geçen Ali b. Muhammed'in Basra'da bir Cuma günü yaptığı ve ilk dört halifenin ismini zikredip ardından onlara salat ve selam getirdiği hutbe olmalıdır.³⁷⁵ Çünkü Ammara'nın burada isyanı Zeydilikle ilişkilendirip buradaki Zeydiliği de Mu'tezile ile irtibatlandırması bu şekilde makul bir zemine oturmaktadır. Açacak olursak Bağdat Mu'tezilesi imametü'l-mefdûl görüşünü benimsemektedir. Bu görüşe göre Hz. Ali imamete en layık (efdal) kimse olsa da zamanın şartları gereği imamete gelememiştir. Hz. Ali'den önce hilafete gelen üç halifenin imametlerinde

³⁷² Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, 4/207.

³⁷³ Ammara, "Ali b. Muhammed (Sevratü'z-Zenc)", 217.

³⁷⁴ Ammara, *Müslimûne's-Sevvar*, 218.

³⁷⁵ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, 4/208; Ulebî, *Sevratu'l-Abîd fî'l-İslâm*, 59.

herhangi bir şüphe yoktur.³⁷⁶ Bağdat Mu'tezile'sinin içerisinde Zeydi görüşe paralel bir tutum sergileyen ve *Mu'tezile'nin zahitleri* olarak nitelendirilen bu grup bulunmaktadır.³⁷⁷ Ammara'ya göre Ali b. Muhammed'in hutbesinde halifelere hakaret etmemesi ve onlara salat ve selam getirmesi Zeydi olduğunun bir göstergesidir. Ali b. Muhammed'in kullandığı başka mezhebi argümanların olduğunu da hesaba kattığımızda Zenci liderinin başlattığı isyanın Zeydi isyanlar silsilesinde yer alabilmesi için daha fazla delil gereklidir.

Zencilerin oldukça zor şartlarda çalıştırıldıklarından ve bu durumdan kurtulmak istediklerinden daha önce bahsetmiştik. Abbasilerin en buhranlı günlerini yaşadığı bir dönemde varlık sahasına çıkan Ali b. Muhammed zekâsıyla ve sahip olduğu karizmatik karakteriyle etrafında olup bitenleri, Zencilerin durumlarını iyi analiz etmiş ve mevcut sistemde kendisinin kabul edilmesini kolaylaştıracak bir argüman arayışına girmiştir. Bu konuda onu destekleyecek olan argüman olarak Hz. Peygamber'in soyundan gelen kurtarıcı Mehdi'nin kendisi olduğu iddiası ile ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.³⁷⁸ Yani Ali b. Muhammed, Hz. Ali soyundan bir muhalif olduğunu iddia etmekle kalmamış o aynı zamanda Şiilikte yeryüzünü adalet ile doldurması beklenen ve geldiğinde kötülüklerle mücadele edecek olan beklenen Mehdi'nin (*Mehdi-i Muntazar*)³⁷⁹ kendisi olduğunu iddia

³⁷⁶ Mu'tezile geleneği uzun soluklu siyasal ve düşünsel macerasında geliştirdiği kültürel ortam ve benimsediği ortam ve benimsediği imamet düşüncesi ekseninde Basra ve Bağdat Mu'tezile'si ya da imamette efdaliyeti (en erdemli kişinin devlet başkanlığı) ve mefdûliyyeti (daha az erdemli kişinin devlet başkanlığı) savunanlar olarak iki ana gruba ayrılmışlardır. Bağdat Mu'tezilesi içerisinde yer alan bir grup Zeydi görüşe paralel bir tavır içerisinde. Detaylı bil için bkz. Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi Ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 63-121.

³⁷⁷ Osman Aydın, "Mu'tezile", *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 141.

³⁷⁸ Ulebi, *Sevratü'Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*, 84-85.

³⁷⁹ Mehdi telakkisi her toplumda karşılık bulmuş olan bir sığınma mekanizmasıdır. Sosyal şartlar bozulduğunda ve zulüm arttığında halk bir kurtarıcı beklentisi içine girmiş, daha sonra bu beklenti

etmiştir. Ahmet Ulebi eserinde Ali b. Muhammed'in, dertlerini giderecek, sıkıntılı günlerini dindirecek bir kurtarıcı olan Mehdi'nin zuhurunu uman Müslümanlara mehdilik iddiasında bulunduğunu belirterek bu konuya dair *Dı'bul* isimli şairin şiirine yer vermiştir. Şair şiirinde er ya da geç gelişini umut ettikleri bir imam olduğunu ve gelecek olan kurtarıcının hak ile batılı birbirinden ayırıt edeceğini ifade etmiştir. İşte Ali b. Muhammed tıpkı bu şiirde bahsedildiği gibi kurtarıcı bekleyen insanlara onun kendisi olduğunu belirterek, yazarın deyimiyle bu bekleyiş içerisinde olanların kalplerindeki bam teline dokunmuştur.³⁸⁰

Ali b. Muhammed'in uğradığı yerlerden biri olan Bâdiye'de halkın dini anlamdaki durumunu analiz ettikten sonra onlara söylediği şeyler kaynaklarda şu şekilde geçmektedir:

Sahrada dolaşıp durduğum günlerden birinde bana imamlığının sabit olduğu ve halk arasında bunun kabul göreceğine ve şanımın yüceliğine dair bazı ayetler geldi. Bu ayetler

dinî bir inanca everilerek mehdî inancı şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu noktada Ali b. Muhammed'in kullandığı “Mehdi-i Muntazır” ifadesi buna mukabil kullanılmış bir ifadedir. Şia'nın alt kolları tarafından kendilerince önemli gördükleri bazı kimselerin ölümünden sonra belli bir süre gaybet halinde olacağına ve gelecekte mehdî olarak ortaya çıkıp dünyada adaletli bir düzen kuracağına inanılan kimsedir. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Mehdi-i Muntazar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2003).

³⁸⁰ Ulebi, *Sevratü'Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*, 99.

arasından bana Kur'an-ı Kerim'den bazı sureler ezberlettirildi. Bunları birden ve tek seferde ezberleyebildim. Bu sureler Süphan³⁸¹, Kehf³⁸² ve Sa'd³⁸³ sureleriydi.³⁸⁴

Zenci liderinin imamlığının artık sabit olduğunu ifade ettikten sonra kendisine ezberletildiğini söylediği bu üç sureyi neden ve niçin seçtiğini bilmiyoruz. Bilhassa Sa'd suresi bazı önemli peygamberlerden ve Hz. Muhammed'in temel peygamberlik görevinden bahsettiği için Ali b. Muhammed tarafından bilinçli olarak seçilmiş olabilir. Eğer burada bahsi geçen sureler öylesine söylenmeyip de içeriği nedeniyle bilinçli bir tercih ile ifade edilmişse, bu durum Ali b. Muhammed'in Kur'an'ı iyi bildiğini bizlere gösteren bir husus olarak düşünülebilir. Kur'an'dan sureler kullanmasının diğer bir nedeni ise artık sabit olduğunu söylediği imamlığını kutsal kitabı da iddiasına dahil ederek meşru bir hale getirmek istemiş olabilir. Taberî'de yer alan bir rivayette Ali b. Muhammed'in gelen ayetler şeklinde nitelendirdiği ayetlerin tamamının mı Kur'an içinde olduğu yoksa Kur'an dışında da başka ayetlerde mi kendisine gelmekte olup olmadığı tam olarak anlaşılmamaktadır. Ancak Ali b. Muhammed'in bazı durum ve zamanlarda kendisine Kur'an'dan bağımsız bildirildiğini iddia ettiği bazı şeyler olmuştur.

³⁸¹ Bazı sureler ilk kelimesi ile de isimlendirilmektedir. Çok yaygın ve meşhur olmamakla beraber İsrâ suresine Süphan suresi denildiğine dair ifadeler vardır kaynaklarda yer almaktadır. Ali b. Muhammed Süphan suresi ile İsrâ suresini kastetmiş olabilir. Detaylı bilgi için bkz. Kamil Yaşaroğlu, "İsrâ Suresi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2001).

³⁸² Sûre, adını; ilk defa dokuzuncu âyette olmak üzere, birkaç yerde geçen "kehf" kelimesinden almıştır. Kehf, mağara demektir. Sûre de temel konu olarak, inançları sebebiyle öldürülmekten kurtulmak için bir mağaraya sığınan gençlerin mucizevî hâlleri, ayrıca Hz. Mûsâ ile Zülkarneyn konu edilmektedir.

³⁸³ Sûre, adını birinci âyetteki "Sâd" harfinden almıştır. Sûrede başlıca, Allah'ın birliği, müşriklerin inkârları ve sapıklıkları sebebiyle azabı hak etmiş oldukları, Davûd, Süleyman, Eyyüp, İbrahim, İshak, İsmail, el-Yesa' ve Zülkifl Peygamberlerin kıssaları, Davûd Peygamberin hakemliği ve Hz. Peygamberin temel görevi konu edilmektedir.

³⁸⁴ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/411; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/208.

Örneğin bir çarpışmada önemli bir adamını kaybeden Ali b. Muhammed “*Gaipten bir ses bana öldürülmesinin benim için daha iyi ve hayırlı olduğunu bildirdi.*”³⁸⁵ şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. O söyledikleriyle ilk olarak kitlesinin motivasyonunun bozulmasını engellemek ve ayrıca yer yer onlara vurguladığı ilahi olanla bağlantı içerisinde olduğunu yinelemek istemiş olabilir.

Zenci lideri yine bu bölge halkına Kûfe yakınlarında Abbasilere karşı başlattığı isyan sonrasında öldürülmüş olan Ebu’l-Hüseyn Yahya b. Ömer el-Alevi³⁸⁶ nin kendisi olduğunu söylemiş ve bu söylemi ile etrafında insan toplamayı başarmıştır.³⁸⁷ Anlaşılan o ki Ali b. Muhammed Şiiliğin en temel görüşlerden bir tanesi olan rec’at³⁸⁸ fikrini toplumsal zemin olarak kullanmaktadır. Onun bu iddiasını uzun süre devam ettirmediğini bu tür bir inancı kabul etmeye meyilli bir topluluk için tek seferlik kullandığını görüyoruz. Bu fikir isyanın başından sonuna kadar devam ettirilmiş bir iddia değildir. İsyanın hazırlık aşamasında kullandığı bu durumu 14 yıllık süreç boyunca tekrar vurguladığını görmüyoruz.

Ali b. Muhammed kendisinde olduğunu düşündüğü ve taraftarlarını da inandırmaya çalıştığı seçilmişlik ve ilahi olanla irtibatlı, yer yer bazı önemli mesajlar alan

³⁸⁵ Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/498.

³⁸⁶ Zeydî imamlarından Ebü’l-Hüseyn Yahyâ b. Ömer, Kûfe ve Sevâd bölgesinde 250/864’te isyan etti, Kûfe’deki beytûlmâle el koyup adamlarına dağıttı ve mahpusları salıverdi. Bunun üzerine Muhammed b. Abdullah, 13 Receb 250 (20 Ağustos 864) veya 27 Receb 249 (15 Eylül 863) tarihinde sevkettiği askerlerle Yahyâ’yı öldürüp isyanı bastırdı. Detaylı bilgi için bkz. Yaşaroğlu, “Zeydîler”.

³⁸⁷ Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/411; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî t-Târîh*, 6/208.

³⁸⁸ Bazı Şîî gruplarına göre imamın ölümden veya gaybete girmesinden sonra zuhuru, İsnâaşeriyye Şîası’na göre ise kıyametin kopmasından önce imamların ve onlara zulmedenlerin yeniden dünyaya dönmesi anlamında bir terim. Detaylı bilgi için bkz. Hakyemez, *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları*, 79-86; İlyas Üzüm, “Rec’at”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2007), 34/406-407.

bir kimse olarak nitelendirmesini her daim vurgulamaya ve canlı tutmaya çalışmıştır. Safedî’de, Ali b. Muhammed’in Basra’da isyan çıkarması sürecinde Zenci liderinin ağzından anlattıkları ilginçtir: *“Ben gençken çok hastaydım. Babam benim yanıma geldi ve annem benim başucumda oturuyordu. Annem ona “O ölecek” dedi. Babam da “Eğer o ölürse Basra’yı kim yakıp yıkacak?” diye karşılık verdi. Bu isyan ettiğim ana kadar aklıma ve kalbime kazınmış bir andı.*”³⁸⁹ Ali b. Muhammed’in aktarmış olduğu bu anekdotu gerçekten yaşayıp yaşamadığını bilmiyoruz. Ancak bu anlatı üzerinden Zenci liderinin başlattığı isyanı gerçekleştirilmesi gereken kutsal bir misyon olarak göstermeye çalıştığı söylenebilir. Dolayısıyla o, başlatmış olduğu isyana bir anda karar vermemiştir. Aksine bu düşünceye gençliğinden beri sahip olduğu söylenebilir. Taberî’nin Muhammed b. Hüseyin b. Sehl’den rivayet ettiğine göre Ali b. Muhammed Basra’ya saldırmadan önce askerlerine şöyle seslenmişti: *“Allah’ın Basra’yı harap etmesi için çokça dua ettim ve bana şöyle denildi: Şüphesiz Basra senin ekmeğindir ve sen onu kıyısından ye. Ekmeğin yarısına geldiğinde Basra harap olmuş olacak.*”³⁹⁰ Satırlardan da anlaşılacağı üzere Zenci lideri kendine ve yapacağı işlere bir kutsallık atfetmektedir. Öyle ki o, yapacağı kuşatmayı takipçilerine ilahi bir emirmiş gibi izah etme yoluna girmiştir. Hayatını ele aldığımız bölümde kendisinin astronomi ile de ilgilendiğinden bahsetmiştik. O, kendisine geldiğini söylediği bu gizemli sözleri sahip olduğu ilim ile yorumlamış ve burada bahsi geçen yarım ekmeğin ay tutulmasına işaret ettiğini ve takipçilerine bu tutulma gerçekleştiği zaman Basra’nın yerle bir olacağını söylemiştir.³⁹¹ Bu anlatıdan anladığımız kadarıyla Ali b. Muhammed daha önce isyanın gelişimini ele aldığımız başlıkta bahsettiğimiz gibi zihinlerde yer edinen Basra’yı ele geçirme fikrini kendisine yüklenmiş ilahi bir misyon şeklinde göstermeye çalışmaktadır. O ilahi olanla kurmuş olduğunu

³⁸⁹ Safedî (764/1363), *el-Vâfi, Bi'l-Vefeyât*, 21/406-407.

³⁹⁰ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/481.

³⁹¹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/481.

söylediği bu iletişimde kendisine bildirildiğini söylediği bu bilgileri te'vil³⁹² ederek kitlesine uygun motivasyon kaynağı haline getirmiştir.

Beklenen Mehdi, igibi fikir ve misyonlar Haşimoğluları soyundan gelen kimselere genellikle kendilerinin dışındaki kimseler tarafından yüklenmiştir. Haşimî soyundan olmayan kimseler ise bu misyonu kendi kendilerine yüklemişlerdir. Bu ve benzeri nitelikler gerek kendisi gerekse kendisi dışındaki kimseler tarafından atfedilmiş olsun tek bir misyonla yetinenler olduğu gibi bunu daha ileri safhalara taşıyanlar da olmuştur. Bu kimselerin mücedditlik ile başlayıp daha sonra mehdi, mesih ve resul olma iddiasında bulundukları da olmuştur.³⁹³ Bu bilgilere baktığımızda Ali b. Muhammed'in ilk başta mehdilik iddiasının olduğunu kaynaklarda yer alan bilgilerden öğrenmekteyiz. Bir Mesih iddiası olduğuna dair elimizde net bir bilgi bulunmamakla beraber Nöldeke'in kitabında Zenci lideri için kölelerin peşinden gittiği “*yeni Mesih*” ifadesine yer verdiğini görmekteyiz.³⁹⁴ Ancak Nöldeke'in söylediklerini bütün olarak değerlendirdiğimizde bu ifadenin istilahi anlamda bir Mesihlik değil kurtarıcı olma anlamında yapılan bir benzetme olduğu görülür. Bir sonraki aşama olan peygamberlik iddiasına geldiğimizde Taberî'nin önemli râvilerinden biri olan İbn Sem'ân'dan aktardığına göre Ali b. Muhammed peygamberlik konusundaki düşüncesini Zenci liderinin ağzından: “*Bana peygamberlik teklif edildi ama ben onun altından kalkamayacağım korkusuyla kabul etmedim*”³⁹⁵ şeklinde anlatmaktadır. Anlaşılacağı üzere Ali b. Muhammed'e göre

³⁹² Sözlükte “dönüp varmak, dönüp gelmek” anlamındaki evl kökünden türeyen te'vil “döndürmek; sözü iyice inceleyip varacağı mânaya yormak; bir şeyi amaçlanan son noktaya ulaştırmak” demektir. Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Te'vil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2012), 41/27.

³⁹³ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 64.

³⁹⁴ Theodor Nöldeke, *Sketches From Eastern History*, 153.

³⁹⁵ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/499; İbnü'l Cevzi (597/1200), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 12/120.

kendisi peygamber olabilecek her türlü sığata sahiptir. Hatta o bu işe layık görölerek peygamber olması kendisine teklif edilmiştir ama ağır bir yük olduğı düşünceşyle bunu kabul etmek istememiştir. Dahası dini inançları hakkında yeterli bilgi sahibi olmadığımız ve çoğunluğu Arapça bilmeyen taraftar kitlesinin bu durumunu Ali b. Muhammed göz önünde bulundurmuş ve peygamberlik iddiasını kullanmayı gerekli görmemiş olabilir. Kendisi ve taraftar kitlesi için karizmatik bir lider olması yeterli olduğundan iddia olarak kendini Ali soyundan gelen biri, bir kurtarıcı ve mehdi şeklinde tanımlamıştır diyebiliriz. Hitap muhatabına uygun bir anlam ve gereklilik içermelidir. Bu noktada Ali b. Muhammed'in kendisine tabi olmasını beklediğı kitlesini göz önünde bulundurduğumuzda en temel arzularının kendilerine önderlik etmelerini istedikleri bir lider olduğunu görmekteyiz. Ali b. Muhammed karizmatik liderlik misyonunu destekleyecek unsurlar arasında Şiilikten de faydalanmıştır.

Ali b. Muhammed isyanın hazırlık aşamasında ve isyanı başlattıktan sonraki ilk zamanlarında Şiilikle ilgili unsurları etkin bir biçimde kullanmıştır. Bu unsurları kullanırken İslam tarihinde örneklerinin olduğu gibi önce nesebinin Hz. Ali soyundan geldiğini iddia edip ardından statüsünü aşamalı bir şekilde yükseltmek gibi (imam, mehdi, peygamber) bir stratejisinin olmadığını görüyoruz. O bu argümanları daha çok bu uygun yer ve zamanda hatta kimi zamanda zorda kaldığı bir durumu kurtarmak için kullanmıştır. Burada Şiilikten faydalandığı en önemli nokta onun imamlara yüklemiş olduğu misyondur. Tabi bu misyon Şiiliğin farklı gruplarınca birbirinden farklı nitelikler ile karşımıza çıkmaktadır. Ali b. Muhammed kendisinin seçilmiş imam olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁶ Onun bu imamlığı ilahi olanla doğrudan bağlantı içerisinde olan bir imamlıktır ve aslında bir nevi peygamberlik misyonu taşımaktadır. Ancak Ali bu misyonun yani peygamberliğin kendisine teklif edildiğini ancak kendisinin bunu kabul etmediğini ifade

³⁹⁶ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/411; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/208.

etmiştir.³⁹⁷ Bu noktada ilahi olanla direk bağlantılı olan bu imamlık iddiası Şiiilikte tam olarak nerede durmaktadır. Şii anlayışa göre imamet bir nevi nübüvvetin devamı gibidir. Bu açıdan imam ancak ilahi nassla yahut bir önceki imamın bildirmesiyle belirlenmektedir.³⁹⁸ Ali b. Muhammed: “*Sahrada dolaşıp durduğum günlerden birinde bana imamlığının sabit olduğu ve halk arasında bunun kabul göreceğine ve şanımın yüceliğine dair bazı ayetler geldi.*”³⁹⁹ İfadesiyle imamlığının nass ile tayin olduğuna işaret etmektedir. Bu iddiasından sonra da var olduğunu söylediği bu iletişimin devam ettiğine yönelik söylemlerde bulunmuştur. Fakat bu söylemlerin isyanın özellikle ilerleyen zamanlarında çok sık dile getirilmediğini belirtmemiz gerekmektedir. Ali b. Muhammed kendisine kitle ararken iddia etmeye başladığı Hz. Ali soyundan olduğu fikrini söylerken karşısında muhatap alabileceği Bahreyn, Bağdat ve Basra’daki kimselerin çoğu Arap ve bedevilerden oluşmaktadır. Bu nedenle Ali b. Muhammed kendisine tabi olmasını istediği ve aralarında hilafete muhalif olabilecek insanların yer alabileceği bu kimseleri, onların etkilenebileceği bir unsur olan Şiiilik ile yanına çekmeye çalışmıştır diyebiliriz. Tüm bunlar neticesinde Zenci lideri Şiiliği kullanmış ve dahası imam olduğu iddiasında da bulunmuştur ancak bir önceki başlıkta da değindiğimiz üzere Hâriciliğin temel bazı unsurlarını da kullanmıştır. Bu nedenle Ali b. Muhammed’in Şiiilikle ilgili oluşturmaya çalıştığı bağın organik olduğunu söylemek ve bu durumu kabul etmek oldukça müşkül hale gelmektedir.

2.3. Zenci İsyanının Karmatilikle Bağlantısı

İslam tarihi içerisinde ortaya çıkmış dini-politik ve dini-toplumsal her bir oluşumun ortaya çıkmasının birden fazla nedeni vardır. Bu nedenler kimi zaman ufak

³⁹⁷ Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/499; İbnü’l Cevzi (597/1200), *el-Muntazam fî Tarîhi’l-Ümem ve’l-Mulûk*, 12/120.

³⁹⁸ Hasan Onat, “Şii İmamet Nazariyesi”, *AÜİFD* 32/ (1992), 89.

³⁹⁹ Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/411; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, 6/208.

huzursuzluklar olarak karşımıza çıkarken kimi zamanda büyük isyan ve ihtilallere dönüşerek kendini göstermektedirler. Zenci isyanını ele aldığımız coğrafi bölgede çıkan İsmaili-Karmatî isyanının sosyal tabanının Abbasiler tarafından uzunca bir süre zarfında hayal kırıklığına uğratılmış olan Bedevilere dayandığını görmekteyiz. Burada belirtmemiz gereken önemli nokta ise bölgede ilk ciddi huzursuzluğun çalışma konumuz olan Zenciler tarafından çıkarıldığı gerçeğidir.⁴⁰⁰ Her iki grubun isyanının birbirine bu kadar yakın olması aralarındaki ilişkiyi yahut belirli bir ilişkinin var olup olmadığını araştırmayı gerekli kılan unsurlardan bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁰¹

Zenci isyanında yer alan komutanlar arasında zikredilen isimlerden bazıları Nâdirü'l-Esved ve Raşid el-Karmatî gibi kimselerdir.⁴⁰² Bu kimselere Ali b. Muhammed ve adamlarının uğradıkları bir yerde kendilerine dahil ettikleri seksen kişilik bir köle grubunun içinde yer alan kimseler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.⁴⁰³ İsyanı içerisinde yer alan gruplarla ilgili gerek Taberî'de önemli bilgiler yer aldığını ve bu bilgileri Faysal Samir'in sistematik bir şekilde bizlere aktardığını daha önce belirtmiştik. Zikredilen gruplar arasında "Karmatiyyûn" isimli bir grup olduğunu görüyoruz.⁴⁰⁴ İki grup arasındaki ilişkiyi konu edinen araştırmacılardan biri olarak Luis Massignon'a göre Zenci isyanı içerisinde yer alan Karmâtîyyun isimli bir grubun ve Nadirü'l-Esved ve Raşid el-Karmat⁴⁰⁵ gibi isimlerin var olmasını daha sonraları ortaya çıkan Karmatîler ile bu isyan

⁴⁰⁰ Abdullah Ekinci, "Ortaçağ Ortadoğu'sundaki Marjinal Hareketlerin (İsmaili-Karmatî Hareketinin) Dönemin İslam Dünyasına Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları", *BELLETON* 69/255 (20 Ağustos 2005), 507.

⁴⁰¹ Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (01 Şubat 2010), 203.

⁴⁰² Taberî, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/414; Ghada Hasem Talhami, "The Zanj Rebellion Reconsidered", 460.

⁴⁰³ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/414.

⁴⁰⁴ Taberî, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/418-419; Samîr, *Sevratü'z-Zenc*, 34-36.

⁴⁰⁵ Taberî, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/414.

arasında bir ilişki olabileceğinin bir göstergesi olarak düşünülebilir.⁴⁰⁶ Her ne kadar böyle bir değerlendirme yapılabilir olsa da isim benzerliği bu değerlendirmenin doğruluğu için yeterli değildir. Bu konuda Faysal Samir ve bazı modern araştırmacılar Karmatî ve Karmatîyyun lafızlarının aralarında sadece bir benzerlik ilişkisi olduğu, bunun da herhangi bir organik bağı temsil etmediği beyanında bulunmuşlardır. Samir bu durumu belirttikten sonra bu iki grubun çağdaş olmaları, muhatap kitlesinin alt kesimler olmaları hasebiyle aralarında benzer yanların bulunduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁷ Tabi burada üzerinde durmamız gereken asıl mesele isim benzerliğinden ziyade bu iki grubun köken olarak benzer olup olmadığıdır. Hamdan b. Karmat'ın ismindeki Karmatî kelimesin Arami dilindeki anlamı “gizleyen” manasındadır.⁴⁰⁸ Kelime Nebati dilinde ise Keremite kelimesinden türemiştir ve kırmızı gözlü anlamına gelmektedir.⁴⁰⁹ Bunların yanı sıra kaynaklarda yer alan diğer bir bilgi de Karmatî lakabının Hamdan b. Karmat'a birbirine yakın adımlarla yürüdüğü için verilmiş bir isim olduğudur.⁴¹⁰ Bizim için önemli olan coğrafyacı Mukaddesi ve Mes'ûdî Sûdan 'da yaşayan Karmatî isimli bir halk olduğundan bahseder⁴¹¹ ki Sûdan Zenci kölelerin de getirilmiş olduğu yerlerden biridir. Bu bilgiler akla bu grup ile Irak ve İran'da ortaya çıkmış olan Karmatîlerin aynı kişiler olup olmadığı yahut aralarında bir ilişkinin söz konusu olup olmadığı sorularını akla getirmektedir. Zenci isyanına katılan grupların tuz tarlalarında çalıştırılmak için Afrika'dan getirildiklerinden bahsetmiştik. Getirilen gruplar arasında Karmatî isimli gruplar da bulunmaktadır.⁴¹² Karmatîleri nereden geldiğini araştıran kişilerden bir tanesi de M.

⁴⁰⁶ Luis Masssignon, “Karmatians”, *Encyclopedia İslâm*, ts., 2/767-768.

⁴⁰⁷ Samîr, *Sevratü'z-Zenc*, 82-83.

⁴⁰⁸ Sinan Sabit, thk. Süheyl Zekkar, *Tarihu Ahbaru'l-Karamita* (Beyrut, 1971), Naklen: 121; Ali Avcu, *Karmatiliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, 40.

⁴⁰⁹ İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarihi Tercümesi*, 7/372.

⁴¹⁰ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* (Kahire, 1950), 1/98; Samîr, *Sevratü'z-Zenc*, 87.

⁴¹¹ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab*, 2/20; el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 241-242.

⁴¹² Talhami, “The Zanj Rebellion Reconsidered”, 459.

Shaban'dır. Yazar Makdisi'nin aktardığı bilgilere dayanarak Karmatîlerin Afrika kökenli olduğunu ve buna mukabil Bahreyn Karmatîlerinin de Zenci isyanı içerisinde yer alan Karmatiyyun isimli grubun kalıntıları olduğunu iddia etmektedir.⁴¹³ Taberî Hamdan Karmat'ın Huzistan tarafından geldiği bilgisine yer vermektedir.⁴¹⁴ Yani grup olarak Karmatîlerden bir kısım Afrika kökenli olsa da Hamdan Karmat'ın gerek isminin kökeni gerekse geldiği yere dair bilgiler onun Afrikalı olmadığını göstermektedir. Kanaatimizce bu Hamdan b. Karmat liderliğindeki Karmatîler ile Zenci İsyanı içerisinde yer alan grup arasında bir devamlılık söz konusu değildir. Burada asıl mevzu bu iki grup arasında bir etkileşim ve benzerlik olduğudur.

Bu noktada bu iki hareketin isim benzerliği dışında diğer benzeyen kısımlarına değinecek olursak, gerek yöntem gerekse liderlerin bazı tutumları açısından benzerlik arz etmeleri önemli bir detaydır. Ali b. Muhammed isyanı organize ederken yakın adamlarını kullanarak gizli bir davet yöntemi kullanmıştır. Örneğin Basra'ya gitmeden önce daha önceden göndermiş olduğu adamları aracılığıyla bilgi almıştır.⁴¹⁵ Bu durum yöntemsel olarak gizliliğin temel kural olduğu İsmâîlikte yer alan dâîlik politikasına benzemektedir. Bilindiği üzere Hamdan b. Karmat İsmâîlî davetin Irak dâîsidir.⁴¹⁶ Tabi bu durum iki hareketin aynı olmasını gerektirecek ölçüde yeterli delil sunmamaktadır. Gizli davet yöntemi İslam tarihinde kullanılagelmiş bir yöntemdir. Örneğin Abbasiler de yaptıkları ihtilalin hazırlık aşamasında bu yöntemi kullanmışlardır.⁴¹⁷ Burada belirmemiz gereken en önemli noktalardan bir tanesi, Ali b. Muhammed'in ideolojik bir misyon içermeyen bir davet politikası uygulamış olduğu gerçeğidir. Yani bu davet salt bir isyan

⁴¹³ M.A. Shaban, *Islamic History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 2/130.

⁴¹⁴ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/23-24.

⁴¹⁵ Samîr, *Sevratü'z-Zenc*, 54.

⁴¹⁶ Muzaffer Tan, "İsmâîlî Davetin: Sosyo-Politik Gelişim Süreci", *Dini Araştırmalar* 18/47 (2015), 82.

⁴¹⁷ Detaylı bilgi için bkz. Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*.

daveti gibi gözükmekte ve gizlilik açısından da bazı problemler barındırmaktadır. Ali b. Muhammed'in Bahreyn'de bulunduğu sırada ve Basra civarlarında isyana hazırlık yaparken, yani daha isyanın oluşum aşamasında Abbasilerin bölgede asayişten sorumlu kimseleri tarafından fark edilip adamlarıyla birlikte yakalandığı kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.⁴¹⁸ Yine Zenci köleleri etrafında toplamaya çalışırken de bu kölelerin efendilerinin pek çok kez gelip Ali'nin bu durumdan vazgeçmesi ve köleleri kendilerine geri vermesi konusunda maddi tekliflerde bulunmuşlardır.⁴¹⁹ Tabi bu durumda şöyle bir soru karşımıza çıkmaktadır: Ali b. Muhammed gizlilik konusunda çok dikkatli olmamasına rağmen neden 14 yıl boyunca devam edecek bir isyan başlatmayı başaramamıştır? Bu soruya Ali b. Muhammed'in karizmatik kişiliği ve zeki bir kimse olduğunu göz ardı etmeden şu şekilde cevap verebiliriz: Ali b. Muhammed uzun arayışlar sonrası kendisine bulduğu Zenci kölelerden oluşan kitlesi Abbasiler tarafından zaten göz ardı edilen ve dikkatli bir takibe ihtiyaç duymayan bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle de Abbasiler gerek yönetimde var olan siyasi karışıklık nedeniyle gerekse bu düşüncesinden ötürü isyana geç müdahale etmişlerdir. Yani kanaatimizce Ali b. Muhammed bir davet başlatmıştır ama bu davet gizli yürütülen ve önemli bir mesajı olan bir davet değildir.

Ali b. Muhammed'in kullandığı yöntemle ilgili gerek muasır tarihçiler gerekse modern araştırmacıların hiçbirinin zikretmediği ancak bizim kanaat getirdiğimiz Ali b. Muhammed'in gizlilik konusunda gerektiği gibi dikkatli davranmadığı düşüncemizin aksi bir bilgi yer almaktadır. Mike Harmen isimli bir yazarın kaleme aldığı yazıda ki bilgiye şu şekildedir:

⁴¹⁸ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/411; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/173; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/207-208.

⁴¹⁹ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/418.

Zenc hareketinin tüm macerası boyunca “gizlilik ilkesi”ne dayalı yaklaşımını hiçbir vakit yitirmemiş olduğunu bize gösterdikleri için Machiavelli ve Cesare Borgia’ya müteşekkir olmamız gerek. Sürecin ta başında bile, elde yeterince silâh olmamasına karşın, hareket örgütlenme konusunda muazzam beceriler gösterir. Çok soğukkanlıdır. Gizli bir plan hazırlayan Ali Razi dostlarını ayrıntılar konusunda bir şifre yoluyla bilgilendirir. Buna göre her bir köle (ekseriyetle erkek) efendisine aynı gün aynı saatte suikast düzenleyecek ve evini, servetini ve toprağını elinden alacaktır. Plan tıkr tıkr işler ve böylelikle hareket bugünkü Irak, Bahreyn ve İran’ın önemli bir bölümünü ele geçirir.⁴²⁰

Yukarda anlatılan bilgi isyana hazırlık için kullanılabilecek olası ve oldukça etkili bir stratejiyi içerisinde barındırmaktadır. Ancak bizler bu bilgiyi teyit edemediğimiz gibi pasaj araştırma konumuz olan Zenci isyanıyla alakalı olsa da yukarda Ali b. Muhammed yine daha önce rastlamadığımız bir şekilde Ali Rıza ismiyle zikredilmiştir. Sonuç olarak Ali b. Muhammed savaş içerisinde Zencilerin güçlü yönlerini ve bataklığa olan hâkimiyetlerini stratejik açıdan etkili bir biçimde kullanmıştır. Ancak kanaatimizce ortada gizlilik ilkesiyle dikkatli bir şekilde yürüttüğü herhangi bir davet olduğunu söylememiz elimizde var olan kaynaklara baktığımızda oldukça zor gözükmektedir.

Mes’ûdi eserinde Ali b. Muhammed’in ve Zencilerin köpek eti yediğine dair bir bilgiye yer vermiştir.⁴²¹ Başka bir kaynakta hac kabilelerini yağmaladıkları ve Basra’da bulunan Rânehürmüz Mescidini yaktıkları zikredilmektedir.⁴²² Benzer durumların Karmatîliğin bazı kolları içinde geçerli olduğu söylenmektedir.⁴²³

Bu iki grup arasında bir ilişki olup olmadığını araştırmamızı gerekli kılan önemli bir anlatı da Taberî’de yer almaktadır. Rivayete göre Karmatîlerin lideri olan Hamdan b.

⁴²⁰ “The Zanj Slaves Rebellion, AD 869-883”, *Libcom.Org* (Erişim 12 Ocak 2022); “iştirakî: Zencî Kölelerin İsyanı”, *iştirakî* (blog) (Erişim 12 Ocak 2022).

⁴²¹ Mes’ûdi, *Murûcu’z-Zeheb*, 4/207.

⁴²² Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/483-485; İbnü’l-Esir, *El-Kamil fi’t-Tarih Tercümesi*, 7/205-206.

⁴²³ Avcu, *Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, 73.

Karmat⁴²⁴ Zenci lideriyle öldürülmeden, yani hicri 270 yılından önce Kufe’de görüşmüştür. Rivayeti Karmatî dâîlerden biri olan Zikreveyh’in⁴²⁵ bacanağından (silf-silf) aktaran Taberî şunları kaydeder:

Karmat bana şöyle dedi: Zenci liderinin yanına geldim ve ona ulaştım, ona dedim ki: Ben bir mezhep üzerineyim, yüz bin kılıçlı askerinde sahibiyim. Eğer mezhep konusunda ittifak edersek yanımdakilerle birlikte sana destek veririm. Uzlaşamazsak senden ayrılırım. Bu konuda bana eman veriyor musun? dedim. Ve o da izin verdi”⁴²⁶

Bu rivayet bizim için oldukça önemlidir. Karmatîleri Zenci isyanının devamı gibi görmek bu rivayet merkeze alındığında mümkün görünmemektedir. Rivayetten anlaşılmaktadır ki Karmatî isyanı Zenci isyanıyla aynı zamanda vuku bulan bir isyandır ve bir devamlılık söz konusu değildir. Rivayetin devamında Hamdan Karmat, Ali b. Muhammed ile münazara ettiklerini ancak aynı yol üzere anlaşamadıkları için oradan ayrıldığını ifade etmektedir.⁴²⁷ Anlaşılacağı üzere itikadi anlamda bir anlaşmazlık söz konusudur. Rivayetin münazara kısmına dair detayları bilmediğimizden olası ihtimalleri düşünmemiz gerekmektedir. Zenci lideri Ali b. Muhammed kendisini Hz. Ali soyuna

⁴²⁴ Hareketin kurucusu olarak kabul edilen Hamdân, Sâbiîliğe mensup olup Kûfe yakınlarındaki Dûr köyündendir ve büyük ihtimalle 264’te (877-78) Abdullah b. Meymûn’un yahut oğlu Ahmed’in dâîlerinden Hüseyin el-Ahvâzî’nin telkinleriyle İsmâiliyye hareketine katılmış, onun ölümünden ya da Sevâd bölgesini terketmesinden sonra İsmâiliyye’nin o bölgedeki dâîsi olmuştur. Ancak Karmatî hareketi onunla sınırlı tutulmamış, döneminde veya daha sonra çıkarılan bütün ayaklanmalar Karmatîler’e mal edilmiş, bazan da Fâtımî-İsmâilî hareketi Karmatîlik olarak nitelendirilmiştir. Bkz. Sabri Hizmetli, “Karmatîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2001).

⁴²⁵ Abbâsîler döneminde Irak ve Suriye’deki isyanları düzenleyen Karmatî dâîsi. TDV İslam Ansiklopedisinde madde başlığı bulunan ama henüz içerik bilgisi olmayan maddelerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. “Zikreveyh el-Kırmîtî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 21 Aralık 2021); Hizmetli, “Karmatîler”.

⁴²⁶ Taberî, *Tarihu’Rusûl ve’l-Mulûk*, 10/27.

⁴²⁷ Taberî, *Tarihu’Rusûl ve’l-Mulûk*, 10/27.

hasrediyor ve yer yer de mehdi vurgusu yapıyordu.⁴²⁸ Karmatîler ise zuhuru beklenen Mehdi'nin nesebini Hz. Ali soyuna dayandırmaktadırlar.⁴²⁹ Kanaatimizce iki grubun anlaşamamasının temel nedeni asıl liderin ve önderin kim olduğu yahut olacağı konusudur. İki grubun Mehdi beklentisiyle ilgili Ahmet Ulebi önemli bir yorumda bulunmuştur. Yazara göre Ali b. Muhammed Mehdilik iddiasında bulunmuş ama bu iddiasının ciddi bir karşılık bulmadığını görüyoruz. Ancak ona benzer bir hareket olan Karmatîlerde ise bu ve benzeri fikirler kendini var ederek devam etmiştir.⁴³⁰

Karmatî isyanlarını görünüşte dini; amaç olarak da siyasi, sosyal ve iktisadi bir isyan olarak nitelendirmemiz yanlış olmayacaktır. Fakat Zenci isyanına geldiğimizde görünüş ve amaç olarak bir netliğin olmadığını görüyoruz. Her ne kadar isyan lideri Ali b. Muhammed isyana hazırlık ve başlatma süresinde birtakım dini mezhebi unsurlar kullanmış olsa da tebaasının hâlihazırdaki kimliği olan kölelik faktörü ve ırkı kökenleri kullanmış olduğu bu unsurları gölgede bırakmıştır diyebiliriz. Kanaatimizce eldeki verileri değerlendirdiğimizde bu iki isyan arasında organik bağ olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

3. İsyanın Mezhepler Tarihi Açısından Niteliği ve Meşruiyet Zemini

İslam Tarihi içerisinde gerek kurulan devletler gerekse bu devletlere karşı ayaklanan gruplar olsun, her iki tarafında kendilerini dayandırmak istedikleri bir meşruiyet zeminleri olagelmıştır. Ve birinin dayandığı meşruiyet zemini bir diğerrinin ortaya koyacağı zemini şekillendirmiştir. Bu nedenle biz bu başlık altında Emevilerden

⁴²⁸ Taberî, *Tarihu'Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410, 488; İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarihi Tercümesi*, 7/173; Ulebi, *Sevratü'Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*, 99.

⁴²⁹ Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslam Düşüncesine Katkıları", 234-235; Sabri Hizmetli, "Karmatîler", 24/512.

⁴³⁰ Ulebi, *Sevratü'Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*, 99.

başlayarak Zenci İsyanına kadar geçen süreci kısaca aktararak isyanın durduğu ve kitle liderinin ve kitlenin kendileri için aradığı meşruiyet zeminini ele alamaya çalışacağız.

Emeviler iktidar oldukları ilk andan itibaren meşru olmadıklarını savunan geniş bir muhalif kitleyle karşı karşıya kalmışlardır. Devletin ilk halifesi olan Muaviye b. Ebî Süfyan (ö.60/680)'nın ilk dört halifeden üçüncüsü olan Osman b. Affân (ö. 35/656)'nın kanını talep ediyor olmasının dini hiçbir dayanağı olmadığı gibi seçtiği yöntem ilk dört halifenin hilafete geliş şekillerine de benzemiyordu.⁴³¹ Muaviye'nin tutumu daha çok Araplarda var olan kan davası düşüncesine dayalı olarak intikam alacak kişinin ölenin varisi olabilmesi şeklinde ki düşünceye dayanıyordu.⁴³² Yöneticilerin kendilerine meşruiyet zemini oluşturmak ve bu zemini güçlendirmek için kendilerine yararlı olduğunu düşündükleri görüşleri desteklemişlerdir. Tam aksi olan meşruiyet zeminlerine hâle getirdiğini düşündükleri grup ve görüşlere ise acımasız bir politika izlemişlerdir.⁴³³ Emeviler'in izlemiş oldukları bu ve benzeri politikalar hâlihazırda kendilerine karşı zaten var olan muhalefet olgusunu büyütüp beslemiştir. Onların bu tutumları bu büyüyen muhalefet olgusundan beslenerek ortaya çıkan ve kendilerinin yıkımına sebep olacak olan Abbasi ihtilalinin çıkışına kadar devam etmiştir.

Abbasilerin Muhammed b. Ali liderliğinde başlattıkları ihtilalde kendi meşru zeminlerini “*er-Rıza min Al-i Muhammed*” yani Muhammed ailesinden razı olunması sloganıyla dillendirmişlerdir. Bu sloganla bir anlamda Ali ve Abbasoğulları bir çatı altında birleştiriliyor böylece de geniş kitlelerce kabul görecektir uygun bir zemin hazırlanmış oluyordu.⁴³⁴ Ancak bu meşru zemin arayışı da kendilerine karşı oluşacak pek

⁴³¹ Seyfettin Erşahin, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu* (Ankara: Otto, 2017), 141-142.

⁴³² Montgomery Watt, “God’s Caliph: Qur’anic Interpretations and Umayyad Claims”, *Iran and Islam*, ed. C. E. Bosworth (Edinburg University Press, 1971), 572.

⁴³³ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası* (Ankara: Otto, 2015), 231-235.

⁴³⁴ Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, 45-46; Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/353.

çok muhalif unsuru engelleyememiş aksine muhalif blokları da kendi meşru zeminlerini arama eğilimine itmiştir. Bu muhalif bloğun da iki önemli temsilcisi bulunmaktadır. Bunlar da Alioğulları ve Hâricîlerdir. Bilindiği üzere Şiilerin ve Hâricîlerin imamet nazariyeleri konusundaki görüşleri birbirlerinin tamamen zıttıdır.⁴³⁵ Ancak onları tüm bu zıtlıklarına rağmen ortak bir noktada buluşturan şey iktidara muhalif olmalarıdır. Muhalif olma ve iktidar talebi İslam tarihinde çoğu kez kendisine meşru bir zemin bulan bir isyan olarak vuku bulmuştur. Bilhassa Zenci isyanının başladığı döneme baktığımızda Abbasilerin hükmettiği coğrafyaların pek çoğu Zeydi ve Hâricî isyanlar ile çalkalanmaktadır. Tam da bu gibi bir kargaşanın ortasında Zenci isyanı yukarıda bahsettiğimiz taban tabana zıt imamet teorisine sahip iki grubun, Şiilerin Mehdi beklentisiyle Hâricîlerin “*Hüküm Ancak Allah’ındır*” şeklindeki kendilerine has özelliklerini aynı çatı altında toplayarak bir isyan başlatmıştır. Bu durumda Zenci isyanı Mezhepler Tarihi içerisinde daha en başından beri birden fazla ideoloji ile hareket eden bir isyan olduğundan farklı bir yerde durmaktadır.

Ali b. Muhammed’in Zencilerle ilk temasının nasıl olduğundan daha önceki bölümlerde bahsetmiştik. Zenci lideri her ne kadar Zencilerin karşısına onların sosyal ihtiyaçlarına cevap vereceği vaadiyle çıksa da isyan başlatmak ve bir gruba liderlik yapmak için bunun tek başına yeterli olmadığını onun kullandığı diğer unsurlardan anlıyoruz. Zencilerin eldeki verilerin gösterdiği kadarıyla dini ve mezhebi herhangi bir aidiyetten uzak bir kitle olsa bile, onlara liderlik etmek isteyen kişinin kendisini bazı meşru zeminlere dayandırması gerekmiştir. Zenci lideri tam da bu noktada daha önceki bölümlerde ele alıp detaylıca incelemeye çalıştığımız mehdilik, imamet iddiasını ve adil yönetim talebi merkezli Hâricî ideolojiyi kullanarak kendisine meşru zeminler oluşturmuştur ve 14 yıllık bir isyanı kontrol etmiştir.

⁴³⁵ Onat - Ateş, “Haricilik”, 67.

İslam Mezhepleri Tarihi alanında ele alınan isyanların geneline baktığımız zaman oluşumlarında ve etrafında bir kitle meydana getirilebilmesinde en etkili faktörün karizmatik bir lider olduğunu görmekteyiz. Ali b. Muhammed bazı araştırmacılarca gerek kölelere yönelik tutumu olsun gerekse liderlik vasıfları olsun İslam tarihinde yaptığı önemli bir isyan ile karşımıza çıkan ve bu noktada önemli bir figür olan Muhtar es-Sakafî'ye benzetilmiştir.⁴³⁶ Bu benzerlikteki amaç bu iki isyan arasında ki organik bir bağa işaret etmek değildir. Buradaki durum bu iki isyanın işleyiş şekillerinin ve liderlerin tutum ve davranışlarının benzerliğidir. Biz burada bu İslam mezhepleri tarihinde önemli bir yere sahip olan ve oldukça tartışmalı bir vakıa olan Muhtar e-Sakafî isyanı ve Zenci İsyanı arasındaki lider ve kitle yönünden benzer ve farklı noktalarını izah etmeye çalışacağız.

Bilindiği üzere Muhtar es-Sakafî Taif'de bulunan en önemli kabilelerden biri olan Sakif kabilesindendi. Her ne kadar ait olduğu kabile Taif için iyi bir kabile olsa da Kufe'de bulunan güçlü kabilelere kıyasla Sakif önemli bir kabile değildi. Zenci lideri Ali b. Muhammed kendisi her ne kadar Hz. Ali soyundan olduğunu iddia etse de onu ele aldığımız başlıkta da belirttiğimiz üzere babası Bahreyn'de bulunan ve siyasi olarak pek de önemli olmayan Rabia kabilesinin Abdulkays koluna mensuptur.⁴³⁷ Her iki liderde dezavantaj olarak görülebilecek olan kabilevi aidiyetlerini diğer güçlü kabilelerin husumetlerinden faydalanarak ve yerinde hamleler yaparak kendi lehlerine çevirmeyi başarmışlardır. Ali b. Muhammed'in Abbasilerin sarayında birtakım görevler aldığından daha önce bahsetmiştik. Aynı şekilde Muhtar'da birtakım idari görevler yapmıştır. Fakat

⁴³⁶ Emily Marta, "Modern Takes on Motivassions Behind the Zanj Rebellion", *Lights: The Messa Journal* 3 (2012), 60; Nöldeke, *Sketches From Eastern History*, 149-150.

⁴³⁷ Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410; Safedî (764/1363), *el-Vâfi, Bi'l-Vefeyât*, 21/406; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, 7/172; Popovic, *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*, 33.

her ikisinin de herhangi bir önemli mevkie geldiğini kaynaklarda göremiyoruz.⁴³⁸ Muhtar Emevilere karşı Kufe’de isyan ettiğinde kölelere yaptığı çağrı şu şekilde idi: “*Bize biat eden her köle hürdür.*” Bu etkili ve kolay anlaşılır slogan üzerine Kufe’deki köleler ona biat etmişlerdir. Ve bunun yanı sıra onlara efendilerinin mallarını da vaat etmişti.⁴³⁹ Ali b. Muhammed de taraftarlarına tıpkı Muhtar’ın vaat ettiği benzer şeyleri vadetmekteydi. Tabi burada belirtmemiz gereken en önemli nokta Ali b. Muhammed’in taraftar kitlesinin kölelerden oluşuyor olması ancak Muhtar’ın taraftarlarının hepsinin köle olmamasıydı. Tahminimizce Muhtar zamanındaki köleler Abbasi zamanı pirinç ve şeker tarlalarında çalışan köleler kadar ağır şartlar altında çalışmıyorlardı. Zenci isyanını toplumun en alt kesiminden insanların başlatmış olması ve bu kimselerin Ali b. Muhammed tarafından ciddi vaatlerle motive edilmiş olması bu isyanı Muhtar’ın isyanından ayıran en temel noktadır.⁴⁴⁰ Zenci liderinin kitlesi kendisinden sonra ideolojik bir fikri benimseyecek ve devam ettirebilecek bir zemine sahip değildir. Ali. b. Muhammed’in kullandığı söylemleri yukarıda bağlantısı olup olmadığını konu edindiğimiz mezheplerin daha genel geçer görüşleri olup belirli bir derinlik ifade etmemektedirler. Yani dönemin, Ali soyundan gelme, burnu kesik köleye dahi iktidarda hak tanıma gibi popüler söylemleri bu isyan için oldukça önemli motivasyon ve meşruiyet zemini olarak karşımıza çıkmaktadır. Şekilsel ve yönetsel olarak bir benzerlik olsa bilhassa imamet söylemi dahası kendisine biat edilmesi gereken Hz.Ali soyundan gelenin kimliği ile ilgili aralarında farklılık vardır. Ali b. Muhammed bu noktada kendisini Ali soyuna dayandırıp

⁴³⁸ Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/410; Avcu, *İslam’ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*, 48-49.

⁴³⁹ Ulebi, *Sevratu’l-Abîd fî’l-İslâm*, 47.

⁴⁴⁰ Taberî, *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*, 9/414.

imam veyahut mehdi olduğunu iddia etmiştir.⁴⁴¹ Muhtar ise kendi adına değil Muhammed b. el-Hanefiyye (ö. 81/700)⁴⁴² adına biat almıştır.⁴⁴³

Netice itibariyle bu iki isyan lideri aralarında iki asır gibi bir zaman dilimi bulunmasına rağmen benzer birtakım yol ve yöntemleri kullanarak hareket etmişlerdir. Bu durum bize toplumda var olan temel unsur ve şartların onu etkili bir biçimde kullanacak bir karizmatik kişilik ile karşılaştığında aralarında zaman farkı da olsa benzer hadiseleri meydana getirebileceğinin göstergesidir. Toplumların da tıpkı insanlar ve devletler gibi değiştiği bir gerçektir ama bu değişim çok daha yavaş olmaktadır.⁴⁴⁴ Bu nedenle biri Emevi diğeri Abbasiler döneminde olsa bile iki isyan pek çok benzerliği bünyesinde barındırabilmektedir. Ali b. Muhammed Muhtar'ın isyanından uzunca bir zaman sonra mezheplerin kendisine sunmuş olduğu meşruiyet zeminlerini kullanarak dini aidiyetleri net olmayan bir kitleyi ayaklandırmış ve bu ayaklandırmayı da on dört yıl boyunca devam ettirebilmiştir. Mezheplerin oluşturduğu meşruiyet zeminini anlayabilmek ve bu meşruiyet zeminin söylemsel gücünü görmek açısından bu isyan Mezhepleri Tarihi açısından önemli isyandır.

⁴⁴¹Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/410; İbnü'l-Esir, *El-Kamil fî't-Tarih Tercümesi*, 7/172-173; Ulebi, *Sevratü'Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*, 99.

⁴⁴² Hz. Ali'nin Havle bint Ca'fer el-Hanefiyye isimli hanımından doğan oğlu. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Muhammed b. el-Hanefiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2005).

⁴⁴³ Avcu, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*, 51-53.

⁴⁴⁴ Kadir Canatan, *İbn Haldun Perspektifinden Bilgi Sosyolojisi*, 159.

SONUÇ

İster modern olsun ister tarihteki her herhangi bir siyasi otorite için konuşmuş olalım hepsi için geçerli olduğunu söyleyebileceğimiz şey: Görmezden geldiğiniz yahut sorun teşkil edeceğinin farkında olmadığınız ama esasında ciddi bir sorun olan bir durum mevcutsa ve bunun da yanı sıra siyasi istikrarsızlık yaşıyorsanız, bu gözden kaçırdığınız ve yeterince ciddiye almadığınız durum mutlaka çok daha büyümüş bir sorun olarak karşınıza çıkacaktır. Zenci isyanını düşündüğümüzde Abbasilerin gözden kaçırdığı yahut farkında olduğu ama yeterince önemsemediği köle-işçi sınıfının potansiyel sorun teşkil etme özelliği, karizmatik lider olarak değerlendirebileceğimiz ve uzunca bir süredir kendisine tabi olacak bir grup arayışında olan Ali b. Muhammed tarafından fark edilmiştir. Kaynaklardan edindiğimiz bilgiler neticesinde oldukça zeki olduğuna kanaat getirdiğimiz Ali b. Muhammed bu grubu motive etmek için içtimai ve iktisadi argümanların yanı sıra birtakım dini ve mezhebi motifler kullanmıştır. Yaptığımız araştırmada edindiğimiz bilgiler neticesinde Ali b. Muhammed'in isyanın farklı yer ve zamanlarında kullanmış olduğu bu dini-mezhebi motiflerin (Şiilik, Haricîlik, Mehdilik, Nübüvvet vb.) isyanın genel yapısını temsil etmediği sonucuna ulaştık. Bununla birlikte bu motifler isyanın canlı kalmasında ve kitlenin motive edilmesinde oldukça etkili olmuştur. İslam tarihinde meydana gelmiş ve savunmuş olduğu mezhepsel ideolojiden dolayı: Şii isyanları, Hâricî isyanları şeklinde isimlendirilen benzeri isyanlar arasına içerisinde bazı mezhebi unsurlar yer alsa bile araştırma konumuz olan Zenci isyanını almamız kanaatimizce doğru olmayacaktır. Bunun sebeplerinden ilki Ali b. Muhammed'in nesebinin kendi atfettiği şekilde olmaması ve yer zamana göre bu aidiyetin değişiyor olmasıdır. İkincisi ise Ali b. Muhammed'in farklı yer ve zamanlarda birbirine karşı olan ideolojilerin muhalif olma zemininde birleştikleri noktalardaki ortak görüşleri kullanma yoluna gitmesidir. Bu nedenle de hareketin baştan sonuna koruduğu tek bir mezhepsel ideolojisi bulunmamaktadır. Bu durum onu herhangi bir mezhebi

isyanın altına yerleştirmemizi güç hale getirmektedir. Ali b. Muhammed Şülik ideolojisini isyanın hazırlık safhasında ve başlama sürecinde karşısında muhatap olarak daha çok Arap ve bedevi kimseler olması hasebiyle çokça kullanmıştır. Hâricîlik ideolojisini ise ezilmiş ve dışlanmış bir kitle olan Zencileri etrafında toplamaya başladıktan sonra kullanmaya başlamıştır. Ve bu noktada Hâricî düşüncenin iktidarda kimin olması gerektiği konusundaki, burnu kesik köle bile halife olabilir, kapsayıcı tavrından faydalanmış ve onların “Hüküm ancak Allah’ındır” şeklindeki sloganlarını kendi söylemleri arasına dâhil etmiştir. Kanaatimizce Ali b. Muhammed mezhebi unsurları kullanırken yer ve zamana, kitlesinin kimlerden oluştuğuna ve bu kimselerin sosyal ve psikolojik durumlarına oldukça dikkat etmiş ve adımlarını ona göre atmıştır.

Zenci isyanının Karmatilikle olan bağlantısına gelince araştırmalarımız neticesinde bu iki grup arasında yöntemsel bazı benzerlikler olduğunu ancak bu benzerliklerin herhangi bir organik bağı ifade etmediği kanaatindeyiz. Dahası bu iki grup dini-mezhebi aidiyet noktasında birbirilerinden ayrılmakta olup Karmatî hareketinin itikâdi yönü daha çok ön plana çıkarken Zenci isyanı için aynı durumun söz konusu olmadığı kanaatindeyiz.

Netice itibarıyla Zenci isyanı içerisinde mezhepsel unsurları barındıran ancak 14 yıllık süreç boyunca tek bir ideolojiye bağlı kalmadığı için mezhebi bir isyan nitelendirmesi yapamayacağımız bir vakıa olarak karşımıza çıkmaktadır. İsyancı bir kitlenin mezhebi kimliği liderinin ortaya koyduğu görüşler ve bu görüşlerin kitle tarafından kabul edilmesiyle belirlenir. Ali b. Muhammed’in birden fazla mezhebi kimliğinin olmasının yanı sıra ona tabi olan kitlenin de net bir dini-mezhebi aidiyetinin olmaması ve çoğunluğun (hatta neredeyse tamamının) kölelerden oluşuyor olması ve bu kölelerinde mezhebi bir ideolojiye sahip olup onu savunmak gibi bir gayelerinin olmadığı açıktır. Onların amacı temel gereksinimlerini karşılayabilmektir. Yani kitle ve liderin birleştiği öncelikli zemin Ali b. Muhammed’in kullandığı mezhebi kimlikler değil

kitlenin bizatihi ihtiyacı olan sosyal ve iktisadi ihtiyaçlardır. Bu nedenle Ali b. Muhammed bazı muasır tarihçiler ve modern araştırmacılarca bir mezhebi kimlik ile zikredilse de kanaatimize göre o, sosyal ve iktisadi ihtiyaçları bulunan bir kitleyi farklı motivasyon unsurları ile harekete geçirmiş pragmatik zeki bir liderdir. Bu lider gerek İslam tarihi gerekse dünya tarihinde eşine az rastlanır durumlardan bir tanesi olan toplumun en alt tabakasını isyan için motive edebilmiştir. Bir kimsenin tek başına mal, mülk ve hürriyet kazanma gibi arzuları olabilir. Ve bu tür arzuya sahip onlarca, yüzlerce kişi yan yana durabilir. Ancak onların yan yana durmaları kitle olarak hareket etmelerini gerekli kılmaz. Onları muhatap alacak ve bir kitle bilincine ulaştıracak lidere ihtiyaç vardır. Kanaatimizce Ali b. Muhammed tam olarak bunu yapmış ve bu kitleyi bir araya getirip süreklilik sağlaması konusunda başarılı da olmuştur. İsyanı mezhebi olarak herhangi bir grubun altında zikredemiyoruz ancak onu diğer pek çok isyandan farklı bir yere koyduğumuzu da belirtmeliyiz. İsyan her ne kadar mezhebi bir isyan olmasa bile Mezhepler Tarihi açısından mezhebi unsurların söylemsel motivasyon gücünü ve etkisini ortaya koyduğu için önemlidir. Seçtiğiniz söylemler sizin nerde durduğunuzu belirlerler ve bu noktada Ali b. Muhammed'in seçmiş olduğu mezhebi söylemler onun başlatmış olduğu bu isyanı meşru bir zemine oturtmuş ve kitlesini uzunca bir süre bir arada tutarak isyanın devamlılığına yardımcı olmuştur.

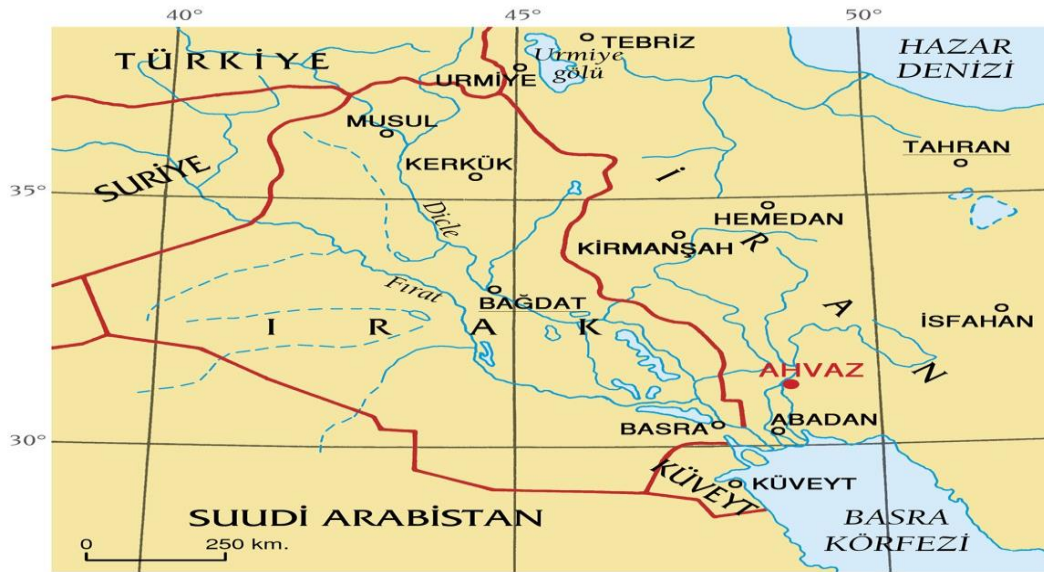
EKLER

EK 1

445

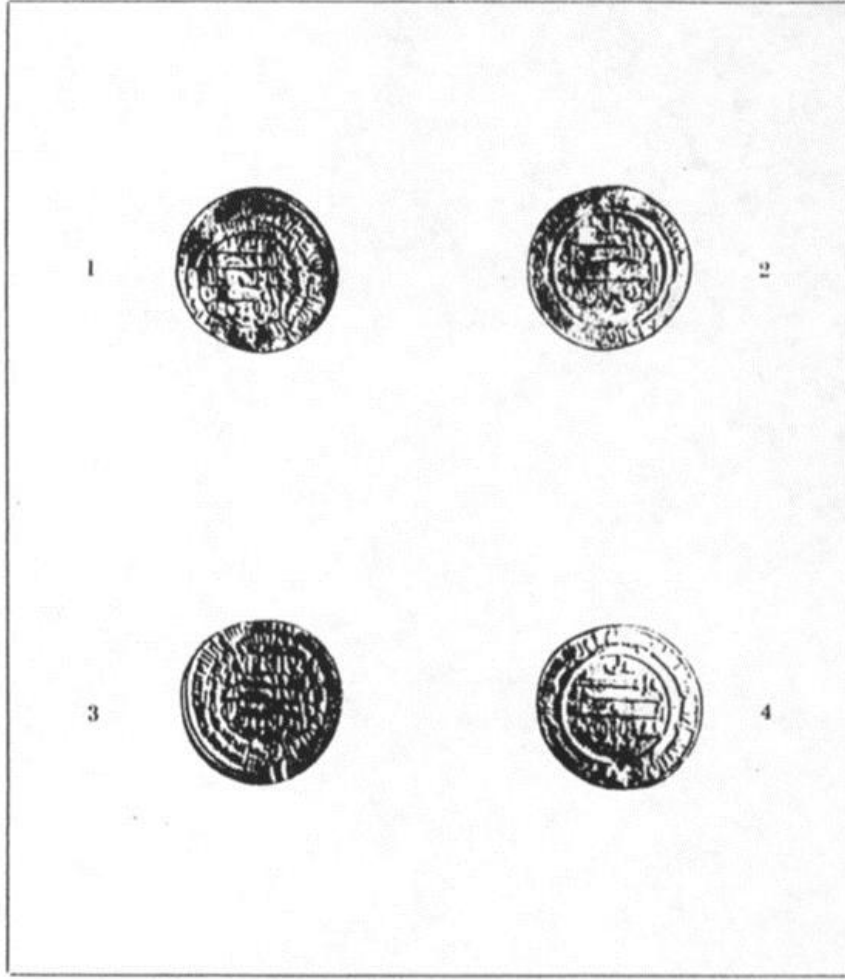
EK 2

446

⁴⁴⁵ Batiha ismi verilen bataklıkların oluşmasına neden olan su kanallarının yer aldığı bir harita “Wikimedia” (Erişim 14 Kasım 2021).

⁴⁴⁶ Bilge, “Ahvaz”.

COINS OF THE ZANJ

Paris : 1 Obverse. 2 Reverse.

London : 3 Obverse. 4 Reverse.

To face p. 651.]

447

⁴⁴⁷ Zenci lideri Ali b. Muhammed'in bastırması olduğu ve bugün üstte yer alan para British Museum'da alt tarafta yer alan para ise Paris'te bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Walker, "A Rare Coin of the Zanj", 651.

*Obverse.**Centre (in five lines).*

لا اله الا | الله وحده | لا شريك له | محمد بن | امير المؤمنين

Inner Margin.

سم الله ضرب هذا الدينر بالمدينة (sic) المختارة سنة احدى وستين
ومايتين

Outer Margin.

إن الله اشترى من المؤمنين انفسهم واموالهم بأن لهم الجنة يقاتلون
بسيل الله

*Reverse.**Centre (in five lines).*

على | محمد | رسول | الله | المهدي على بن محمد

Margin.

¹ ومن لم يحكم بما أنزل [الله فأولئك هم الكافرون
ألا لا حكم الا لله ولا طاعة لمن [عدا] الله

⁴⁴⁸ Ali b. Muhammed'in bastırması olduğu paraların üzerinde yazan yazıların ayrıntıları. Detaylı bilgi için bkz. Walker, "A Rare Coin of the Zanj", 651-652.

إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ

علي محمد

لا حُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ

449

⁴⁴⁹ Taberî'de geçen Zenci liderinin kullanmış oluğu bayrağın tahmini şekli: Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, 9/632; Ammara, *Müslimûne's-Sevvar*, 217.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Ankara: Otto, 2015.
- Akoğlu, Muharrem. “Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me’mun Dönemi Abbasi Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/12 (2011), 56-74.
- Ammara, Muhammed. *Müslimûne’s-Sevvar*. Beyrut: Dâr’el-Şurûğ, 1988.
- Ashtor, Eliyahu. *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*. Los Angeles: University of California Press, 1976.
- Avcı, Casim. “Ali b. Hüseyin Mes’ûdî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/353-355. Ankara, 2004.
- Avcu, Ali. *İslam’ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*. Ankara: Fecr, 2020.
- Avcu, Ali. “Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslam Düşüncesine Katkıları”. *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (01 Şubat 2010), 199-246.
- Avcu, Ali. *Karmatiliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Aycan, İrfan. “Mühelleb b. Ebû Sufre”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/511-512. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2006.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu’tezile Ekolü Tarihi Ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Aydınlı, Osman. “Mu’tezile”. *İslam Mezhepleri Tarihi*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. 127-150. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Azimli, Mehmet. *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*. Ankara: Avrasy Yayınları, 2006.

Azimli, Mehmet. *H. Ali Neslinin İsyanları 10. Yüzyıla kadar Şii karakterli İsyanlar*. Konya: Çizgi Kitapevi, 2013.

Bağdâdi, Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir (ö.429/1037-38) el-. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fıglalı. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Batuta, Ebu Abdullah Muhammed İbn. “İbn Batuta Seyahatnamesi”. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

Baydar, Musa. *Abbasiler Tarihinde (H.255-270, M.869-883) Zenci İsyanı Sebep ve Sonuçları*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Beg, Muhammad’Abdul-Jabbâr. “Abbâsi İdaresi Altındaki İslâm Toplumunda Serfler”. çev. Süleyman Tülücü. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 519-535.

Belâzürî, Ahmet b. Yahya b. Cabir. *Fütûhu’l-Büldan*. çev. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Berberoğlu, Berch. *Küresel Çağda Siyasal Sosyoloji Devlet ve Topluma Giriş*. çev. Edip Sönmez. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.

Berkan, Ömer Lütfi. *Türkiye’de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1. Baskı., 1980.

Bezer, Gülay Öğün. “Zengîler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/268-272. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2013.

Bilge, Ahmet Kavas-Mustafa L. “Kilve”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2002.

Bilge, Mustafa L. “Ahvaz”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2/192-193. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1989.

Bilge, Mustafa L. “Şattülarap”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 38, 2010.

Birûnî, Ebû Reyhan el-. *el-Asâru ’ul-Bâkiyye an Gurûni ’l-Hâliye*. nşr. E. Sachau. leibzing, 1923.

Bozkurt, Nahide. *Abbasiler*. Ankara: İSAM Yayınları, 2018.

Bozkurt, Nahide. *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Budak, Abdulhamit. *Toplumsal Bir Hareket Olarak İsyân ve Din*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.

Büyükkara, Mehmet Ali vd. “Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Târîhi ile ilgili Metodolojik Problemler”. *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes’eleleri*. 441-491. İstanbul: Ensar Yayınları, 2005.

Cahen, Calude. *İslâmiyet*. çev. Esat Nermi Erendor. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1. Basım, 1990.

Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Beyân vet-Tebyîn*. thk. Hasan Sindubi. Kahire, 1956.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. *El-Buhâla*. thk. Muhammed Suveyd. Beyrut, 1992.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. *Resailü ’l-Cahiz*. thk. Abdülislam Harun. Beyrut, 1991.

Ceylan, Metin. *İslam Hukukunda Kölelik*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2018.

Chittick, Neville. “East African Trade with The Orient”. *Islam and the Trade of Asia*. ed. D. S. Richeard. 102-109. London, 1970.

Coupled, Reginald. *East Africa and It’s Invaders*. New York: Russhell & Russell. INC, 1965.

Çubuk, Vahit. “Zenc”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 13. İstanbul: Meb Yayınları, 1986.

Demirci, Mustafa. “Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları”. *İslamiyyat* 6/1 (2004), 155-170.

Demirci, Mustafa. *İslam’ın İlk Üç asrında Toprak Sistemi*. İstanbul: Kitapevi, 1. Basım, 2003.

Demirci, Mustafa. *Siyah Öfke Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı*. Konya: Çizgi Kitapevi, 2. Basım, 2017.

Demirci, Mustafa. “Zenc”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/294-251. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2013.

Domar, Evsey D. “The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis”. *The Journal of Economic History*, 30/1 (1970), 18-32.

Durî, Abdulaziz. *İslam iktisat Tarihine Giriş*. çev. Sabri orman. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1. Basım, 1991.

Ekinci, Abdullah. “Ortaçağ Ortadoğu’sundaki Marjinal Hareketlerin (İsma’ili-Karmati Hareketinin) Dönemin İslam Dünyasına Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları”. *BELLETEN* 69/255 (20 Ağustos 2005), 499-516.

Elçibey, Ebu’l-Feyz. *Tolunoğulları Devleti (868-905)*. İstanbul: Ötüken, 1997.

Erşahin, Seyfettin. *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*. Ankara: Otto, 2017.

Eş‘arî, Ebü’l-Hasan el-. *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*. Kahire, 1950.

Fayda, Mustafa. “Muhammed b. Cerîr Taberî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2010.

Fedh, Tefik. “İlm-i Felek”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/126-129. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2000.

Gündoğdu, İbrahim Babür. *Horasan'ın Maskeli Peygamberi Hişam b. Hâkim el-Mukanna*. İstanbul: Kitap Arası, 2020.

Hakyemez, Cemil. “Abbasî Devletine Yönelik Ali Oğulları veya Şîi Tehdidi”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/ (2007), 327-341.

Hakyemez, Cemil. *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Hamevî (ö.1229), Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el. *Mu'cemü'l-üdebâ*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâr'ülgarb el-İslamiyye, 1993.

Hamevî (ö.1229), Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el. *Mu'cemü'l-Büldân*. thk. Ferid Abdülaziz el-Cundi. 7 Cilt. Beyrut, 1997.

Harris, Joseph E. *The African Presence in Asia: Consequences of the East African Slave*. Envanston: Northwestern University Press, 1971.

Hitti, Philip. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.

Hizmetli, Sabri. “Karmatîler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/510-514. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2001.

İbn Ebu'l-Hadîd (ö.656/1258). *Şerhu Nehci'l-Belâğa*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 28 Cilt. Kahire, 1960.

İbn Haldun. *el-İber*. Kahire: Bulak Matbaası, 1284.

İbn Kesir (774), Ebu'l Fidâ. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. ... 20 Cilt. Dımeşk, 2007.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim. “Zenc”. *Lisanû'l-Arab*. C. 2. Beyrut, 1968.

İbnü'l Cevzi (597/1200), Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali. *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mulûk*. thk. Mahmûd Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Esir. *El-Kamil fî't-Tarih Tercümesi*. çev. Ahmet Ağırakça vd. 13 Cilt. İstanbul, 1985.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fî't-Târîh*. thk. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

İbnü'r-Rûmi (283/896). *Dîvan*. thk. Ahmed Hasan Besec. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

İbnü't-Tıktakâ (709/1039?). *el-Fahrî fî Âdâbi's-Sultânîyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*. Beyrut: Darsâder, ts. <https://archive.org/details/Pdf1834/page/n247/mode/2up>

İsfahânî, Ebü'l-Ferec. *Meķâtilü't-Tâlibiyyîn*. thk. Ahmed Sakar. Beyrut: Mektebetü'l Hayderiye, 1381.

Kadir Canatan. *İbn Haldun Perspektifinden Bilgi Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap, 2013.

Kalaycı, Mehmet. “Birgivi Mirasının Toplumsal Taşıyıcıları: Kadızadeliler ve Sivasiler”. *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*. ed. Hidayet Aydar - Ali Fikri Yavuz. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2019.

Kan, Kadir. “Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi”. *Bilimname* 1/30 (2016), 97-138.

Karaaslan, Nasuhi Ünal. “İbn Düreyd”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1999.

Köprülü, Orhan F. “Bayrak”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 5/247-254. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1992.

Kutlu, Sönmez. “İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”. *İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu*. ed. Mazlum Uyar. İstanbul, 2003.

Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2013.

Kütük, Ahmet. “İslam/Türk Devlet ve Toplum Geleneğinde Renkler ve Anlamları”. *Türkiye Mecmuası* 24/ (2014), 133-170.

Laust, Henri. *İslam’da Ayrılıkçı Görüşler*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli. Ankara: Pınar Yayınları, 2017.

Makdisî, Muhammed b. Ahmed (ö.390/1000civarı) el-. *Ahsenü’t-Tekāsîm*. nşr. De Goeje. Leiden, 1902.

Malatî, Ebü’l-Hüseyin. *Et-Tenbih ve’r-Red*. nşr. M. Zâhid el-Kevserî. Beyrut, 1968.

Mantran, Robert. *İslam’ın Yayılış Tarihine Giriş*. çev. İsmail Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.

Marshall, Hodgson. *İslam’ın Serüveni*. çev. Berkay Özsöz. 3 Cilt. Ankara: Phoenix, 2017.

Marta, Emily. “Modern Takes on Motivassions Behind the Zanj Rebellion”. *Lights: The Messa Journal* 3 (2012), 56-64.

Marvazî, Sharaf Al-Zaman Tahir. *on China, the Turks and India*. çev. V. Minorsky. London: The Royal Asiatic Society, 1942.

Masssignon, Luis. “Karmatians”. *Encyclopedia İslâm* (1. Baskı). 2/767-768, ts.

Mcleod, Nicholas C. *Race, Rebellion, And Arab Muslim Slavery: The Zanj Rebellion in Iraq, 869 - 883 C. E.* Bucknell University, 2011.

Merçil, Erdoğan. “Saffâr, Ya’kûb b. Leys”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/463-464. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2008.

Merçil, Erdoğan. “Saffâriler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/464-465. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2008.

Mes’ûdi, Ebü’l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Murûcu’z-Zeheb*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 4 Cilt. Mısır, 1965.

Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm’ın Rönesansı*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2014.

Naci, Abdülcebbar. “Sahibu’z-Zenc: es-Sair eş-Şair”. *El-Mevrid* 3-4/1 (1972), 11-23.

Nizamül Mülk. *Siyer el-Mülk*. ed. Hubert Darke. Tahran: B.T.N.K, 1968.

Nöldeke, Theodor. *Sketches From Eastern History*. çev. John Sutherland Black. London: Adam and Charles Black, 1892.

Ocak, Ahmet Yaşar. “Alevî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2/368-369. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1989.

Okumuş, Ejder. *Din ve Toplumsal Çatışma*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.

Okumuş, Ejder. “Toplum Bağlamında Din Kültür Etkileşimi”. *Turkish Studies* 7/11 (2016), 269-292.

Onat, Hasan. *Emeviler Dönemi Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.

Onat, Hasan. “İslâm Bilimleri ve Yöntemi Açısından Târihin Anlam ve Önemi”. *Kur’an ve İslâmî İlimlerin Anlaşılmasında Târihin Önemi*. ed. Mahfuz Söylemez. 13-68. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Onat, Hasan. “Şiî İmamet Nazariyesi”. *AÜİFD* 32/ (1992), 89-110.

Onat, Hasan - Ateş, Orhan. “Haricilik”. *İslam Mezhepleri Tarihi*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. 63-86. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

Onat, Hasan - Halis Albayrak. “Bilgi, Bilim ve Yöntem”. *İslam Bilimlerinde Yöntem*. 19-20. İlitam Yayınları, 2007.

Onat, Hasan - Kutlu, Sönmez. “İslam Mezhepleri Tarihi’ne Giriş”. *İslam Mezhepleri Tarihi*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. 19-57. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

(ö. 189/805), Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî. *el-Hücce ‘alâ ehli’l-Medîne*. thk. Ebü’l Vefâ el-Efgâni. Beyrut, 1385.

Öz, Mustafa. “Ezârîka”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12/45-46. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1995.

Öz, Mustafa. “Hasan el-Alevî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/287. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1997.

Öz, Mustafa. “Mehdi-i Muntazar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/376-377. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2003.

Öz, Mustafa. “Mehdîlik”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/384-386, 2003.

Öz, Mustafa. “Muhammed B. Abdullah El-Mehdî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/489-490. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2005.

Öz, Mustafa. “Muhammed b. el-Hanefiyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/537-539. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2005.

Öz, Mustafa. “Mukanna‘ el-Horasânî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/124-125. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2006.

Öz, Mustafa. “Zındık”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/390-391. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2013.

Özaydın, Abdülkerim. “el-Kâmil”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/281-283. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2001.

Özaydın, Abdülkerim. “Muvaffak el-Abbasi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. ek-2/326-328. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, ts.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit. “İbn Ebü'l-Hadîd”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 19/463-466. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1999.

Özdemir, Mehmet Nadir. “Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin ‘Köle’ Olup Olmadığı Meselesi”. *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 18 (2005), 212-230.

Özdemir, Mehmet Nadir. “Abbasilerin İlk Yüzyılında ‘Mevâlî’”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/6 (2019), 281-306.

Polat, Hüseyin. “Abbasi Dönemi Şiiri ve Şairlerine Genel Bir Bakış”. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/14 (2018), 636-649.

Popovic, Alexandre. *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*. çev. Leon King. Prinjeton: Markus Winer Publishers, 1999.

Sabit b., Sinan, thk. Süheyl Zekkar. *Tarihu Ahbari'l-Karamita*. Beyrut, 1971.

Safedî (764/1363), Selâhaddin. *el-Vâfi, Bi'l-Vefeyât*. thk. Muhammed el-Hacerî. Beyrut, 1991.

Sağır, Abdullah. *Abbasi Döneminde Zenci Hareketi (255-270/869-883)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

- Sami, Şemsettin. “Zenci”. *Kamusu’l-Alâm*. C. 5. İstanbul: Mihran Matbaası, 1984.
- Samir, Faysal. *Sevratü’z-Zenc*. Dimeşk: Al-Mada, 2. Basım, 2000.
- Saylık, Mutlu. *Sâmerrâ Dönemi Abbasi Halifelerinin Din Politikaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2019.
- Shaban, M.A. *Islamic History*. 2 Cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- Söylemez, M. Mahfuz. *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Sümer, Faruk. “Dihkan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1994.
- Şenel, Lütfi. “Fırka Liderleri ve Toplum”. *NEÜİF Dergisi* 4/ (1991), 151-167.
- Şeşen, Ramazan. “el-Câhız”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7/20-24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1993.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk*. thk. Muhammed Ebu’l-Fazl. 11 Cilt. Kahire, 1967.
- Talhami, Ghada Hasem. “The Zanj Rebellion Reconsidered”. *The International Journal of African Historical Studies* 10/3 (1977), 443-461.
- Tan, Muzaffer. “İsmâîlî Davetin: Sosyo-Politik Gelişim Süreci”. *Dini Araştırmalar* 18/47 (2015), 79-95.
- Toledano, Ehud R. *Suskun ve Yokmuşçasına İslam Orta Doğusu’nda Kölelik Bağları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Tolmacheva, Marina. “Toward a Definition of the Term Zanj”. *Azania* 21/1 (1986), 105-113.

- Ulebi, Ahmed. *Sevratü'Zenc ve Kaidüha Ali b. Muhammed*. Beyrut: Dâr'el-Fârâbî, 1959.
- Ulebi, Ahmet. *Sevratu'l-Abîd fî'l-İslâm*. Beyrut: Dâ'ul âdâb, 1985.
- Umer, Fevzi Faruk. "Türkler ve Abbasî Hilafetinin İkinci Asrına Yeni Bir Bakış". çev. Sait Ulaş. *Nüsha* 5/16 (2005), 101-110.
- Uysal, Ahmet. *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*. İstanbul: Tezkire, 2016.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Meb Yayınları, 1969.
- Üzüm, İlyas. "Rec'at". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/504-506. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2007.
- Varol, Bahaüddin. "İslâm Tarihi'nin İlk İki Asrında Simge Renkler Ve Siyâsî Anlamları". *Necmettin Erbakan İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (2004), 111-126.
- Vekî (ö.306/918), Muhammed b. Halef. *Ahbârü'l-Kudât*. nşr. Abdülazîz el-Merâgî. Beyrut, ts.
- Wach, John. *Din Sosyolojisi*. çev. Ünver Günay. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- Walker, John. "A Rare Coin of the Zanj". *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 3 (1933), 651-655.
- Watt, Montgomery. "God's Caliph: Qur'nic Interpretations and Umayyad Claims". *Iran and Islam*. ed. C. E. Bosworth. 565-574. Edinburg University Press, 1971.
- Watt, Montgomery. *Muhammed at Mecca*. Oxford: Oxford University Press, 1953.
- Weber, Max. *From Max Weber: Essays in Sociology*. çev. H. Hans Gerth, C. Wright Mills. New York: Oxford University Press, 1946.

Yâ'kûbî (292/905'ten sonra), Ahmet b. Ebî Yakub b. Cafer b. Vehb. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdü'l Emir Mühennâ. 2 Cilt. Beyrut, 2010.

Yaşaroğlu, Hasan. “Zeydîler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/324-326. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2013.

Yaşaroğlu, Kamil. “İsrâ Suresi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23/177-178. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2001.

Yavuz, Mehmet. “Riyâşî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/142-143. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2008.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Te'vil”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41/27-28. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2012.

Yıldız, H. Dursun. “Abbasiler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1988.

Yıldız, Hakkı D. *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 15 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Batîha”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4/195-196. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1992.

Yılmaz, Saim. “Halife Mu‘Tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/ (2004), 79-103.

Yücesoy, Hayrettin. “Kâdisiye Savaşı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/136-137. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2001.

Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2005.

Zehebî(748/1348), Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb Arnavut. Müessesetü er-Risale, 1994.

Zehebi(748/1348), Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *el-İber fî Haberi Men Ğaber*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Said. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

Zorlu, Cem. *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

ıştirakî. “ıştirakî: Zencî Kölelerin İsyanı”. Erişim 12 Ocak 2022.
<https://istiraki.blogspot.com/2013/03/zenci-kolelerin-isyan.html>

libcom.org. “The Zanj Slaves Rebellion, AD 869-883”. Erişim 12 Ocak 2022.
<http://libcom.org/library/zanj-slaves-rebellion-ad-869-883>

“Wikimedia”. Erişim 14 Kasım 2021.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a9/Zanj_Rebellion.svg

TDV İslam Ansiklopedisi. “Zikreveyh el-Kırmitî”. Erişim 21 Aralık 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/zikreveyh-el-kirmiti>

ÖZET

ULU, Sümeyye, Zenci İsyanındaki Mezhebi Unsurlar (255-270/869-883), Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Muzaffer Tan, 156 sayfa

Abbasi iktidarı, İslam tarihinin diğer iktidarlarına göre uzun bir zaman dilimini oluşturduğundan dolayı siyasi, askeri, dini, sosyal, iktisadi ve kültürel sahalarda İslam toplumunun tarihsel tecrübesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Aynı şekilde Abbasilerin iktidarda olduğu bu zaman dilimi içerisinde toplumu ve hilafeti etkileyen pek çok önemli hadise meydana gelmiştir. Bunlardan bir tanesi Abbasilerde önemli bir dönem olarak karşımıza çıkan Sâmerî 221-279/836-892 döneminde hilafeti zor durumda bırakan ve aynı zamanda tehlike arz eden isyan: büyük çiftliklerde çalıştırılmak için Güney Irak'a getirilen Doğu Afrika kökenli Zencilerden gelmiştir. Ağır şartlar da çalıştırılan bu Zenci kölelerin hürriyetlerine kavuşma ve kötü çalışma şartlarından kurtulma arzuları, kendisinin Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden ve iktidarı ele geçirme gibi bir arzusu olan Ali b. Muhammed'in bu isteği ile birleşince büyük bir isyan meydana gelmiştir. 255/863 yılında başlayan bu isyan tam 14 yıl sürmüştür. Zenci isyanı İslam tarihi içerisindeki konumu ve gerek kitlesiyle gerekse birden fazla mezhebi unsuru içerisinde barındırmasıyla meydana gelen diğer isyanlardan ayrılmaktadır. Ali b. Muhammed Hz. Ali soyundan geldiğini iddia etmiş ve kendisi aslen Zenci olmasa da büyük çiftliklerde çalışan Zencileri bir kitle haline getirerek isyan başlatmıştır. Zenci lideri bu isyanın hazırlık aşamasında etrafında insan toplayabilmek ve daha sonrasında da kitlesini motive edebilmek için Şîlîğe ve Haricîliğe ait bazı söylemsel unsurları kullanmıştır. Zeki ve karizmatik bir lider olarak tanımlayabileceğimiz Ali b. Muhammed dini ve mezhebi unsurları kullanırken yeri, zamanı dikkate almış ve muhatap olduğu kitlenin ihtiyacını göz önünde bulundurarak pragmatik bir yaklaşım sergilemiştir. Ali b. Muhammed'in isyanın başından sonuna

kadar kullandığı tek bir mezhebi sloganı olmadığı için Zenci isyanı herhangi bir mezhebi saikle ortaya çıkmış isyanlardan biri olarak değerlendirilememektedir. Ancak bu isyan mezhebi unsurların bir isyanı motive etme, meşru bir zemine yerleştirme ve sürdürmede ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

ABSTRACT

ULU, Sümeyye, Sectarian Elements in the Zanj Revolt (255-270/869-883), M.Sc.,

Supervisor: Assoc. Dr. Muzaffer Tan, 156 pages

Since the Abbasid dynasty constitutes a long period of time compared to other eras of Islamic history, it has an important place in terms of the historical experience of the Islamic society in political, military, religious, social, economics and cultural fields. Likewise during the periods when Abbasids were in power many incidents which affected society and the caliphate had happened. One of them happened in Samarra 221-279/836-892 period that was one of the most significant period of the Abbasids and put the caliphate in a difficult situation and also presented a danger. It was the rebel which was caused by East Africa originated Zanj people who were brought to South Iraq to be employed in big farms. The passions of those Zanj slaves –whom were working under severe conditions- of being free and escaping from the bad working conditions joined together with Ali b. Muhammed's who asserted being the descendent at Hz. Ali desire of tasking the charge there out burst a big rebel. The rebel which was started in 255/863 lasted literally fourteen years. The Zanj revolt differs from rebel happened in the history of Islam, both by its mass and by the fact that it contains more than one sectarian element. The Zanj revolt differs from other revolts in the history of Islam, both by its mass and by the fact that it contains more than one sectarian element. Ali b. Muhammad claimed to be descended from whom Ali and even though he was not originally black, he started a revolt by bringing the Zanj working on large farms into a mass. The Zanj leader used some discursive elements of Shiite and Kharijites in order to gather people around him during the preparation phase of this revolt and to motivate his audience afterwards. While using religious and sectarian elements, Ali b. Muhammad took into account the time, place and the needs of the addressess whom he

was dealing with. Since Ali b. Muhammad did not have a single sectarian slogan that he used from the beginning to the end of the rebellion, the Zanj rebellion cannot be considered as one of the rebellions that emerged with any sectarian motive. However, this rebellion demonstrates that the sectarian elements are of significance to motivate, legitimate and sustain a rebellion.

